

GEOSTRATEGİYA

2019
№6 (54)

BAKI-2019

Baş redaktor:

Əli Həsənov

Redaktor:

İbrahim Əliyev

Məsul katib:

İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:

Prof.Dr.Александр Пухкал (Ukrayna)

Prof.Dr.Arif Quliyev (Ukrayna)

Prof.Dr.Aygün Attar (Türkiyə)

Prov.Dr.Babaxan Şərifov (Özbəkistan)

Prof.Dr.Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)

Prof.Dr.Durxan Kıdırılı (Qazaxıstan)

Prof.Dr.Efim Pivovar (Rusiya)

Prof.Dr.Elçin Əhmədov (Azərbaycan)

Prof.Dr.Elman Nəsirov (Azərbaycan)

Prof.Dr.Ədalət Muradov (Azərbaycan)

Prof.Dr.Əli Həsənov (Azərbaycan)

Prof.Dr.Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)

Prof.Dr.Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)

Prof.Dr.İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)

Prof.Dr.Kemal Çiçək (Türkiyə)

Prof.Dr.Quram Marxuliya (Gürcüstan)

Prof.Dr.Musa Qasımlı (Azərbaycan)

Prof.Dr.Sergey Pirojkov (Ukrayna)

Prof.Dr.Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)

Prof.Dr.Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)

Dos.Dr.Akkan Suver (Türkiyə)

Dos.Dr.Aleksandr Quşşin (Rusiya)

Dos.Dr.Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)

Dos.Dr.Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)

Dos.Dr.İbrahim Əliyev (Azərbaycan)

Dos.Dr.Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)

Dos.Dr.Oleq Kuznetsov (Rusiya)

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan
Respublikasının dissertasiyaların

Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər

üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.

İctimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

GEOSTRATEGY

2019
№6 (54)

BAKU-2019

Editor-in-Chief:

Ali Hasanov

Editor:

Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:

Ismayil Gasimov

Editorial Board:

Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)

Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)

Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)

Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)

Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)

Prof. Dr. Efim Pivovarov (Russia)

Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)

Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)

Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)

Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)

Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)

Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)

Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)

Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)

Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)

Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.*** The socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

СЛУГА НАРОДА – ЛИДЕР СОЗИДАТЕЛЬ

АЛИ ГАСАНОВ

Доктор исторических наук, профессор

E-mail: ali_hasanov519@hotmail.com

Среднее и старшее поколение хорошо помнят насколько тяжело прошли первые годы независимости. Так, армянский сепаратизм, возникший в Нагорно-Карабахском регионе Азербайджана в конце 80-х годов прошлого века, в начале 90-х годов стал более агрессивным, в результате захвата Армении были оккупированы 20 процентов территории страны, более миллиона азербайджанцев стали беженцами и вынужденными переселенцами. Кроме того, с распадом СССР были расторгнуты традиционные экономические и торговые связи республики, углублен финансово-экономический и политический кризис. Лишь в 1993 году после возвращения Гейдара Алиева к руководству Азербайджаном страна постепенно вышла из этого кризиса, была создана общественно-политическая стабильность, национальное единство и гражданская солидарность, во всех сферах жизни общества начался процесс реконструкции. Уже 16 лет соиздателя и основателя нашего независимого государства, общенационального лидера Гейдара Алиева нет с нами, однако развиваются и достигают новых успехов его идеи, политическое наследие, созданные им традиции государственности, независимая и демократическая Азербайджанская Республика, являющаяся его коронным произведением, за которую боролся, спас от тяжелых трагедий, политического, социально-экономического и морально-психологического кризиса, азербайджанский народ живет в условиях безопасности, благополучия.

Азербайджанский народ, который убедился в том, что единственный правильный путь –

политический курс общенационального лидера, поддержал на проведенных 15 октября 2003 года выборах Ильхама Алиева, как достойного продолжателя этой политики, с 76,8 процентами голосов избрал его Президентом. Эта дата может быть охарактеризована как начало особого этапа истории нашей национально-демократической государственности, которая была впервые заложена в 1918 году Азербайджанской Демократической Республикой и восстановлена в 1991 году.

Демонстрируемые Ильхамом Алиевым с первых дней на своей высшей государственной должности высокие управленческие навыки, решительная и опирающаяся на национальные интересы внутренняя и внешняя политика, приверженность обещанию «Я буду Президентом каждого азербайджанца!», озвученному во время предвыборной агитации, за короткое время снискали ему большую популярность среди народа, бесконечное доверие и сильную уверенность. Именно по этой причине на проведенных в 2008, 2013 и 2018 годах очередных президентских выборах Ильхам Алиев при большой поддержке азербайджанского народа вновь одержал убедительную победу.

По мнению политологов, в роли продолжателя в Азербайджане политического курса Гейдара Алиева и гаранта установленного им пути развития страны, мог выступить именно Ильхам Алиев, которому «общенациональный лидер доверял как себе и верил в его высокие лидерские качества». Последующие процессы также доказали, что спаситель и основатель современного Азербайджанского государства

Гейдар Алиев абсолютно не ошибся в своей выборке и Президент Ильхам Алиев, будучи продолжателем его политического курса, смог вывести свою страну на путь динамичного развития, представил новую модель управления и утвердил себя как лидер-созидатель Азербайджана.

Ильхам Алиев с 2003 года, в первую очередь, опираясь на платформу гражданского единства, основа которой была заложена общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, еще более укрепил внутреннюю общественно-политическую стабильность, политический плюрализм, демократические ведомства и института гражданского общества, обеспечил безопасность населения, защиту прав и свобод человека и спокойствие страны. Кроме того, в указанный период была проведена широкомасштабная работа по устойчивому социально-экономическому развитию страны, реализации транснациональных проектов, модернизации общественной и духовной жизни, расширению хозяйственной и туристической инфраструктуры, обновлению городов и сел, услуг и инфраструктуры и в других направлениях. Осуществленная работа за короткий промежуток времени создала условия для постепенного повышения благосостояния граждан, усиления социальной защиты населения, роста заботы о семьях шехидов, ветеранах войны и инвалидах, беженцах и вынужденных переселенцах, деятелях науки и образования, которые тяжело адаптировались к рыночной экономике, армейского строительства, развития науки, образования, культуры, здравоохранения, сохранения и развития национально-духовных ценностей, традиций мультикультурализма и толерантности, достижения новых успехов в сфере молодежи и спортивной политики. Кроме того, в период Президентства Ильхама Алиева Азербайджан смог выйти на передовое место среди стран региона по другим ключевым внутренним параметрам развития – макроэкономической стабильности, проведению экономических реформ, обеспечению динамики системы социальной и моральной поддержки, защите позитивной демографической ситуации, сохранению процессов миграции и урбанизации под контролем государства,

эффективности государственного управления и многим другим сферам. Осуществленные реформы и достигнутые успехи признаны и признаются авторитетными международными организациями.

Как Ильхаму Алиеву удалось добиться этих успехов, какие личные и политические качества позволили ему обрести имидж лидера-созидателя?

В этой статье представлю вниманию читателей свои личные наблюдения как помощника, проработавшего плечом к плечу с Ильхамом Алиевым в период его 16-летней президентской деятельности, о некоторых штрихах его политического портрета.

Прежде всего, я хотел бы кратко рассмотреть классификацию лидеров в политической литературе. По мнению видного немецкого социолога Макса Вебера, для политического лидера три основные характеристики являются решающими:

1. Самоотверженность (посвятить себя работе и идеям);

2. Иметь чувство ответственности за свои идеи и работу;

3. Имейте высокую внутреннюю уверенность и сдержанность, проявлять сдержанность против влияния и давления реальности, уметь быть выше событий.

По его мнению, чем больше каждый политик обладает этими качествами, тем ближе он становится к позиции лидера.

А известный американский ученый, один из ведущих специалистов мира по политической психологии Маргарет Дж. Херман классифицирует политических лидеров следующим образом:

1. Лидер-знаменосец: подобного типа лидеры имеют оригинальные политические цели и обладают умением вести за собой людей во имя этих целей;

2. Лидер-слуга: подобного типа лидеры, четко выражая интересы своих последователей, способны с ответственностью реализовать эти интересы.

Отмечается, что лидеры-служители, последовательно выступая как выразитель интересов своего народа, решительно и организованно защищают и обеспечивают эти интересы. В практике такие лидеры,

постоянно изучая и учитывая нужды и требования, убеждения и ожидания избирателей, осуществляют деятельность. Именно народ-избиратель и его интересы формируют основные направления деятельности цели для таких лидеров.

В науке политологии и социологии дополнительно есть также понятия лидер-реформатор и лидер-революционер, играющие особую роль в истории своего народа. Таким лидерам, осознающим необходимость перемен для будущей судьбы народов, государств, присуще проводить постепенные реформы или путем революции, или путем убеждения, действовать, опираясь на общественные идеалы, национально-духовные ценности.

Конечно, политологи теоретически классифицируют типы лидеров, отмеченные в этом ряду. Однако упомянутые на реальной политической плоскости лидеры хотя и относятся к этим или иным типам, в той или иной степени несут в себе различные качества лидеров, относящихся к другим группам. Просто эти качества подразделяют к тем или иным типам по степени превалирования качеств.

Публичная политическая деятельность Ильхам Алиев началась с руководства пропорциональным списком Партии «Ени Азербайджан». Это уже было открытым проявлением того, что он видел себя продолжателем политического наследия Гейдара Алиева. Тем самым он продемонстрировал беспочвенность спекулятивных обсуждений в медиа о том, что Ильхам Алиев придет к власти с какой-то новой партией или политической силой.

Он в своих первых выступлениях после начала деятельности в качестве Президента заявлял, что продолжит внутренний и внешний политический курс Гейдара Алиева, будет развивать страну путем постепенных и устойчивых реформ. Приверженность этому обещанию мы увидели за прошедший период не только во взглядах на политику, но и в отношении к политическому наследству, национальным традициям и духовным ценностям во всех сферах жизни. В то же время Ильхам Алиев не удовлетворился продолжением внутреннего и внешнего политического курса Гейдара Алиева, провел необходимые

реформы во всех сферах, где необходимо внести коррективы и правки, адекватно реагируя на новые вызовы современного миропорядка и транснационального партнерства, уверенно двинулся в будущее.

Как представляет развитие Азербайджана Ильхам Алиев коротко выразил в своем выступлении 1 февраля текущего года в Бакинском конгресс-центре на республиканском заседании, посвященном Дню азербайджанской молодежи: «Мы проводим реформы не ради реформ. Мы предпринимаем целенаправленные, продуманные шаги с тем, чтобы придать новый импульс развитию нашей страны, решить все еще нерешенные проблемы, устранить просчеты, негативные факты, недостатки, и добиваемся этого...».

Эти мысли в корне отличают реформистский подход Ильхама Алиева от подхода сторонников платформы «цветных революционных изменений», которые мы наблюдали в других постсоветских странах, в том числе в начале 1990-х годов в Азербайджане. Лидеры «цветных» - кровавых революций отказываются от идеалов, существующих до них, политического, порой и духовного наследия, предпочитая коренную реконструкцию общества, изменение языка, религии, названия страны, ее алфавита, одним словом, уничтожение всего и начало с нуля. В курсе реформ Президента Ильхама Алиева нет места таким экспериментам, нигилистическим подходам. Начало нового этапа реформ также не является путем, предлагаемым «цветными революциями», это путь коренных реформ, который мы наблюдали в 1930, 1980 и 2000 годах в Турции, Германии времен Конрада Аденауэра, в 1980-1990 годы в Малайзии в период правления Махазира Мухаммеда, 60-70-е годы в Сингапуре и Южной Корее, а также в других странах, прошедших «бесцветный-бескровный» путь развития.

Поскольку мы не ставим цель создать глубокий психолого-политический портрет, то довольствуемся этим представлением о лидерстве.

Качества, характеризующие Ильхама Алиева, конечно, не присущи только типу лидера. Как отмечалось выше, лидеры, занимающие места на современной мировой политической сцене,

обычно бывают носителями качеств, присущих нескольким типам политического портрета, однако в них обычно более ярко выражаются главные особенности образа того или иного лидера. Президентство Ильхама Алиева, а ранее тот факт, что он возглавлял избирательный список ПЕА по пропорциональной системе и группу ПЕА в парламенте Азербайджана, а также азербайджанскую делегацию в ПАСЕ, его деятельность в качестве премьер-министра Азербайджанской Республики дают основание относить его к типу лидера созидателя-реформатора. Это подтверждают и представленные нами образцы относительно политической биографии Ильхамом Алиевым, характеристике его деятельности, своеобразного лексикона.

на примере Гейдара Алиева, превратившего азербайджанство сперва в главную идеологию созданной им партии «ени азербайджан», а затем азербайджанского государства, спасителя нашей государственности, политика Азербайджана стала свидетелем типа лидер-знаменосец. Именно поэтому мы принимаем Гейдара Алиева – спасителя нашего государства как «общенационального лидера». Обычно лидеров-знаменосцев заменяют лидеры-созидатели, последовательно претворяющие в жизнь их идеалы в соответствии с требованиями нового периода. Ильхам Алиев также в своих выступлениях неоднократно заявлял, что «я – слуга народа», «каждый чиновник должен быть слугой», в самые тяжелые моменты, с которыми сталкивается народ – во время землетрясений, наводнений, говоря, что «я пришел, чтобы служить вам», он расценивает власть как средство достойного служения народу, выдвигает на передний план, как необходимое требование демократического управления то, что правительство должно регулярно отчитываться перед народом о своей деятельности, всесторонне информировать общественность о проделанной работе. В своем поздравлении азербайджанскому народу по случаю Дня солидарности азербайджанцев мира и Нового года он также заявляет, что «в течение последних 15 лет я, как Президент, старался достойно служить народу. Я и дальше буду стараться делать все возможное для развития Азербайджана, его усиления,

повышения благосостояния народа. У меня одна цель: построить сильное Азербайджанское государство и достойно служить народу».

Профессор по социологии и праву университета Беркли (Калифорния) США Филипп Селзник в своем труде «Лидерство в управлении. Социологическая интерпретация» отмечает, что лидер-созидатель является стилем лидерства, основывающимся на концепции совместной деятельности во имя развития инновационных идей.

Авторы книги «The Servant Leader» (лидер-слуга) Кеннет Хартли Бланшард (K. Hartley Blanchard) и Фил Ходжес (Phil Hodges) считают, что лидерство связано ни с управлением, ни с силой; лидер стремится к обеспечению еще более хорошей жизни других в рамках, определенных ими для себя взглядов, а их взгляды, в целом, предполагают счастливую жизнь общества. Лидер-созидатель стремится к достижению не краткосрочных, а долгосрочных целей, предпринимает шаги, приносящие регулярную пользу обществу и, как правило, добивается успеха, создает условия для возникновения новых идей, мыслей, трудится во имя интересов своих последователей, избирателей, народа, главной целью его власти является созидать, создавать, служить людям.

Принятые и реализованные в Азербайджане за последние шестнадцать лет долгосрочные программы в таких областях, как развитие регионов, снижение уровня бедности, образование за рубежом, транснациональные энергетические и транспортные коридоры, развитие нефтегазового сектора и др., а также исполняемые стратегические транснациональные проекты являются очень успешными образцами служения народу Ильхама Алиева, являющегося именно лидером-созидателем и лидером-слугой.

Ильхам Алиев, избранный в 2003 году Президентом абсолютным большинством народа, заявляя, что «Я буду Президентом каждого гражданина Азербайджана», не только давал обещание, он демонстрировал дальнейшую стратегию служения народу. В течение 16 лет руководства Азербайджаном Ильхам Алиев, оставаясь приверженным этому обещанию, стратегическому курсу, стал Президентом каждого гражданина

Азербайджана независимо от религиозной, этнической, социальной принадлежности. Усердно трудился на международных платформах во имя интересов, благосостояния, счастливого будущего народа, для защиты наших национальных интересов, даже при самых тяжелых условиях не отступил от своей созидательной борьбы. Он шел впереди всех инициатив, проводимых и реализуемых во имя суверенитета, независимости нашего государства.

За эти годы экономический базис обновляющегося Азербайджана в корне изменился, страна добилась больших экономических подвижек. За прошедший период экономика выросла в 3,4 раза; промышленность – 2,7, сельское хозяйство – 1,5 раза; в экономику страны вложены инвестиции в размере 250 млрд. долларов – это составляет 93 процента всех инвестиций, вложенных в Азербайджан в период независимости, и примерно половина из них падает на долю внутренних источников. Наши валютные резервы превысили 49 млрд. долларов. В стране созданы более 2 млн. новых рабочих мест. За этот период зарплаты и пенсии увеличились в 10 раз. Осуществляется целенаправленная политика по улучшению бизнес-среды, размер кредитов, выдаваемых предпринимателям только на льготных условиях, превышает 2 млрд. манатов.

В течение 16 лет социально-культурная и хозяйственная инфраструктура Азербайджана полностью обновилась. Получило развитие транспортная сеть, начиная со столичных улиц до самых отдаленных регионов; проложены дороги общей протяженностью более 15 тыс. километров, построено около 450 мостов. В столице сданы в эксплуатацию 4 новых метростанций, в нескольких станциях осуществлена работа по реконструкции. Начал функционировать самый крупный на Каспийском море международный морской порт – Алятский морской торговый порт. В стране построены или капитально отремонтированы более 3100 школ, свыше 650 медицинских учреждений. Работа по реконструкции инфраструктуры осуществлена в сотнях исторических зданиях, театрах и музеях, в том числе, во всех высших учебных заведениях. В столице на протяжении многих лет население

пользуется дворцами спорта, стадионами, построенными в соответствии с современными требованиями. Наряду с этим, во всех регионах республики сданы в эксплуатацию служащие гражданам социальные центры, олимпийские комплексы.

Под руководством Президента Ильхама Алиева в Азербайджане осуществлены гигантские транснациональные энергетические и транспортные проекты, в 2006 году был сдан в эксплуатацию основной экспортный нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, соединяющий Каспийский и Средиземный моря, а в 2007 году – газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум. 20 сентября 2014 года была заложена основа Южного газового коридора, играющего важную роль в обеспечении энергетической безопасности Европы, а также перспективного развития и экономических интересов Азербайджана. 29 мая 2018 года в Баку состоялась церемония официального открытия Южного газового коридора, а 12 июня того же года его составной части – трубопровода TAN-AP. По инициативе Президента Ильхама Алиева осуществлена большая работа по созданию международных транспортных коридоров Восток-Запад и Север-Юг, соединяющих Европу и Азию. В республике реконструированы и сданы в эксплуатацию 7 аэропортов. Бакинский Международный аэропорт Гейдар Алиев включен в список 9-и главных «5-звездочных» аэропортов мира. Так, наша страна превратилась в гигантский энергетический и транспортный узел. Азербайджан уже присоединился к ограниченному числу космических стран в мире.

С первых лет правления Ильхама Алиева были приняты серьезные программы по превращению черного золота, добываемого из недр земли, в национальное достояние на земле – человеческий капитал, и эти программы успешно выполняются.

Азербайджан смог с минимальными потерями выйти из мирового кризиса 2008 и 2015 годов, предпринял серьезные шаги для защиты групп населения, тяжело привыкающих к уязвимой, либеральной экономике катаклизмов кризисных времен. Каждому известно, какое воодушевление в народе, в обществе создала последовательность этих

шагов в течение последнего года, как общество консолидировалось вокруг власти Ильхама Алиева, насколько усилилось единство народа и государства. Азербайджан, одно время столкнувшийся с гиперинфляцией, сегодня не только с честью вышел из всемирного кризиса, сулящего не только большие бедствия, и создающего угрозу экономического коллапса, но и предпринял успешные меры по защите малоимущей прослойки, расширению среднего класса в обществе.

Как отметил Президент Ильхам Алиев, Азербайджан не просто привлекательная страна для внешних инвестиций, но и сам вкладывает инвестиции в ближние страны и европейские государства, выступает как инициатор и инвестор транснациональных и энергетических проектов. То, что Азербайджан отстаивает свою решительную позицию в проектах, предусматривающих вложение инвестиций в размере 10 млрд долларов, являющемся рекордным в братской Турции, – реальность, вызывающая чувство гордости. Из-за того, что в статье «Миссия оппозиционности и национальные интересы Азербайджана», опубликованной мною ранее, подробно рассказывается о социально-экономических успехах последних 16 лет, не хочу повторно останавливаться на этих показателях. Просто хотел бы отметить, что все эти завоеванные успехи, достижения должны считаться историческими заслугами в полном смысле этого слова.

Президент Ильхам Алиев демонстрирует концептуальный подход в сохранении национально-духовных ценностей, развитии культуры и искусства, проявляет заботу, как руководитель. Встреча 1 марта этого года Президента Ильхама Алиева и первой леди Мехрибан Алиевой с группой деятелей культуры и искусства является еще одним наглядным свидетельством этой заботы.

Таким образом, хотел бы суммировать выразить свои мысли о главных индивидуальных качествах, превративших Ильхама Алиева в лидера своего народа и государства.

Ильхам Алиев в высшей степени преданный человек; он всегда демонстрировал преданность своим убеждениям, делу, в которое

верит, народу, государству, партии, идеям, политическому наследию, доверенному ему общенациональным лидером, национально-духовным ценностям азербайджанского народа. Он ни на йоту не отошел от своей идеологии, политического курса, продолжателем которого является. Вся работа, проводимая им как Президент, построена на идеях великого лидера, главных интересах азербайджанского народа.

За период президентства Ильхам Алиев неизменно демонстрировал глобальный и системный образ мышления. Как работа, проделанная внутри страны, так и проводимая внешняя политика, различные платформы сотрудничества, реализованные по его инициативе, международные и региональные проекты, получившие путевку в жизнь, и через десятилетия, столетия будут приносить пользу Азербайджану, нашим гражданам, служить укреплению нашего государства.

Ильхам Алиев – дальновидный политический лидер, имеющий богатый управленческий опыт, определяющий ясные цели для народа и государства, проявляющий серьезную политическую волю для достижения этих целей, принимающий гибкие решения, осуществляющий динамичную и последовательную деятельность, мобилизуя народ, умелый организатор, руководитель с ясным мышлением, политик целеустремленного и новаторского типа. Его высокий интеллектуальный потенциал, широкое мировоззрение и многолетний опыт в сфере государственного управления позволяют принимать гибкие и оптимальные решения в условиях стремительно изменяющихся мировых реалий.

Во многих странах мира есть нефтяные ресурсы, но государства, богатые углеводородными запасами, не смогли использовать это богатство для снижения уровня бедности в своих странах, их развития, формирования человеческого капитала. Нередко нефть приносит в страны, обладающие ею, разрушения, бедствия и гражданские войны. Азербайджан, используя нефтяной фактор, обеспечил свою безопасность, развитие, гражданское удовлетворение.

Ильхам Алиев – в высшей степени прагматичный и реалистичный политический

лидер. Он заранее рассчитывает итоги проводимой политики, намечает отчетливые контуры своей деятельности. Азербайджанское государство проводит прогнозируемую политику, управляемую краткосрочными и долгосрочными программами. Ильхам Алиев программирует определяемые им цели, даваемые обещания. Формализм, популизм, нереальные обещания, расходование государственной энергии ради текущих, ситуативных целей, размышления о ежедневных политических требованиях, - качества, чужды манере управления Ильхама Алиева. В своих выступлениях господин Президент на примере некоторых стран нашего региона всегда отмечает, к каким негативным последствиям приводят популистские обещания, волюнтаристские решения. Таким образом, целенаправленная политика, проводимая Ильхамом Алиевым, рассчитана на постоянное повышение благосостояния населения.

Ильхам Алиев - весьма решительный политический лидер с сильной политической волей. Он проявляет большую настойчивость, титаническую волю в проведении политики, программ и проектов во имя Азербайджана, может реализовать кажущиеся иногда невозможными идеи. Стратегический курс, проводимый под его руководством, направлен на неуклонное повышение международного авторитета и роли Азербайджана.

Лидерские качества Президента Ильхама Алиева – глубокий интеллект, широкая эрудиция, глобальное мышление, способность принимать гибкие решения – определяют место, авторитет, вес Азербайджана в современном миропорядке. Инициативы Ильхама Алиева, реализуемые им программы и проекты, создали прочную основу для привлечения в страну иностранной инвестиции. В наше неблагоприятное для мировой политики и экономики время, Азербайджан демонстрирует устойчивый прогресс.

Высокий профессионализм и дипломатический талант – одни из главных отличительных качеств политической карьеры Ильхама Алиева. Основанные на международном праве жесткие, решительные и логичные выступления, прозвучавшие на ежегодном заседании пленарной сессии XVI

Международного Дискуссионного Клуба «Валдай» и саммите глав государств СНГ в Ашгабаде, свидетельствуют о дипломатическом таланте Ильхама Алиева. Выражаясь словами самого Президента «сегодня в регионе нет такого вопроса, в котором бы не учитывались мнение, позиция, роль Азербайджана».

В мире есть такие лидеры, которые выступают только с позиции силы управляемого ими государства, постоянно угрожают международной безопасности, нарушают международную справедливость в пользу своей страны, и нередко – каких-либо транснациональных групп, близких к ним. Но есть и такие лидеры, которые, независимо от экономических, военных, географических или демографических ресурсов управляемых ими стран, своими лидерскими качествами, политической волей и решительностью предотвращают нарушение весов мировой справедливости в пользу победы добра над злом, добиваются принятия наиболее справедливых решений. Ильхам Алиев – именно такой лидер. Азербайджан, небольшая по территории и населению страна, в настоящее время благодаря сильной политике Ильхама Алиева способен обеспечивать свои интересы во всем мире. Можно сказать, что благодаря его усилиям, успешному дипломатическому курсу, все международные организации приняли постановления и резолюции, защищающие правое дело Азербайджана. Нередко решительные шаги, предпринимаемые им, расцениваются оппонентами как серьезная рискованная позиция. К примеру, было заявлено, что решительная позиция Ильхама Алиева в связи с Цюрихскими протоколами между Турцией и Арменией, не достигнет цели, потому что за этими протоколами стояли известные круги как США, так и России, и Европейского Союза. Однако Ильхам Алиев сумел правильно прозондировать мнение турецкой элиты, турецкой общественности, рассчитать, что руководство Армении готово отказаться от соглашения, сославшись на незначительный повод, продемонстрированная им решительная позиция опиралась на рациональный и хладнокровный расчет.

Было бы к месту отметить, что такая дальновидность, высокое политическое

мышление достались Ильхаму Алиеву в наследство от общенационального лидера. В свое время оппоненты как внутри страны, так и за рубежом резко критиковали его решение о БТД. Однако время показало, насколько прав был общенациональный лидер. Основа, превратившая сегодня Азербайджан в транзитно-транспортный центр, главный альтернативный энергетический источник для Европы, была заложена во времена Гейдара Алиева, а сегодня политика Ильхама Алиева превратила это в «укрепленное партнерство» на реальной экономической почве осуществленных проектов БТД, БТК, ТАП, ТАНАП, «Петким» и др.

Ильхам Алиев – лидер-реформатор, лидер-новатор. Он применяет новаторский, реформистский подход во всех сферах нашей жизни – в образовании, экономике, сельском хозяйстве, науке, культуре, градостроительстве, внешней политике Азербайджана. Выступая с позиции изменений, протекающих в мире процессов, он принимает решения, обеспечившие устойчивое развитие, сохранение стабильности в Азербайджане.

Из мировой практики нам известно, что проводимые реформы часто сопровождаются социальным и политическим напряжением. Последствия этого мы видим в некоторых соседних странах, а также в Европе. В Азербайджане политические и экономические реформы проводятся с учетом интересов населения, в частности малообеспеченной прослойки, в налоговых реформах, ценовой и тарифной политике применяется дифференцированный подход в пользу этой категории населения.

Ильхам Алиев - гуманный лидер с высокой политической культурой, демонстрирующий мораль правительства. Как он отметил в своих первых выступлениях как Президент, за прошедший период он сумел стать «президентом каждого азербайджанца», всегда проявлял высокое моральное поведение по отношению к своим политическим оппонентам, был сторонником проведения политической борьбы в рамках морали. Он даже отказался от предвыборной агитации, чтобы обеспечить наибольшие возможности своим политическим противникам во время президентских

выборов. Сегодня все видят с каким высоким достоинством и сдержанностью относится Ильхам Алиев к некоторым политическим оппозиционным силам Азербайджана, как к антигосударственным группам из лиц азербайджанского происхождения, проживающих за рубежом, так и кампании очернения, шантажа, клеветы, проводимой посредством зарубежных изданий при подстрекательстве известных центров. Его гуманное отношение к семьям шехидов, гражданам, пострадавшим от стихийных бедствий, - прекрасный образец связей чиновник - гражданин, лидер-народ.

Такая высокая политическая культура всегда проявлялась и в отношениях Азербайджанского государства с его соседями. Несмотря на те или иные стимулы и давление, до сих пор Азербайджан не играл роль плацдарма против какого-либо государства. Даже когда в Армении произошла смена последней власти и государственный аппарат был парализован, азербайджанская сторона не воспользовалась этим случаем. В результате сегодня Азербайджан признается как платформа для мирного сотрудничества и диалога в регионе, вносит вклад в повышение международного доверия. Проведение с 2017 года в Баку встреч военного руководства США и России, НАТО и России приняло традиционный характер. Поддержка, оказанная Азербайджаном, в деле снижения напряженности между Россией и Турцией, уже отмечалась политиками различного уровня обеих стран. Политическая воля Ильхама Алиева не только превратила Азербайджан в остров стабильности, прогресса, центр регионального притяжения, сегодня Азербайджан также является гарантом мира, спокойствия и равноправного партнерства в регионе. Осуществляемая им в мировом масштабе дальновидная политика, решительная защита интересов азербайджанского народа превратили нашу страну в важный фактор в регионе и на международной арене. Нет больше никаких тревожных вопросов, угрожающих Азербайджану изнутри, благоприятная атмосфера, сформированная вокруг нашего государства, а осуществляемая комплементарная политика поможет предотвратить внешние угрозы.

Ильхам Алиев очень гуманный и человеколюбивый политик. В основе его политики лежит человеческий, гражданский фактор, процветающая, безопасная жизнь. Ильхам Алиев любит людей и получает удовольствие от служения людям. Он ведет напряженную борьбу за обеспечение всеобщей справедливости, мира и безопасности на планете. Вопросы, поднятые Азербайджаном в период его непостоянного членства и председательства в Совете Безопасности ООН, резолюции, принятые по его инициативе в международных структурах, начатый Бакинский процесс, многочисленные международные инициативы, популяризирующие Баку как «гуманитарный Давос», превратили наше государство в один из главных гарантов международного диалога, сотрудничества и партнерства, мира и безопасности. Азербайджан также продолжит свою политику, председательствуя в Движении неприсоединения, которое будет представлять 120 стран мира в 2019-2022 годах.

Президент Ильхам Алиев, будучи политическим лидером и главой государства, в большинстве случаев не тратит время на предвзятые и необоснованные реакции своих оппонентов, однако старается с максимальным эффектом реализовать свою стратегию, направленную на достижение национальных целей, с точным расчетом осуществляет эти и другие действия. Это и есть одна из ключевых особенностей креативно- созидательного лидерства.

Концептуальная политика Президента Ильхама Алиева, связанная с региональным развитием, образованием молодежи, государственным инвестированием в человеческий капитал, продвижением социальных прав, социальной защиты граждан, защитой здоровья граждан, уделение особого внимания сохранению национально-духовных ценностей, подрастание нового поколения в духе приверженности к своему историческому наследию, налаживание Азербайджаном взаимовыгодных отношений со всеми соседними странами, за исключением Армении-оккупанта, отчетливо демонстрируют особенности Президента как дальновидного, мудрого политика и профессионала.

Политика Президента Ильхама Алиева широко поддерживается народом. Мониторинги, проведенные местными и различными зарубежными структурами, опросы общественного мнения подтверждают существование этой поддержки. Результаты прошлогодних президентских выборов, а также опросы общественного мнения, проведенные влиятельной французской компанией Opinion Way и Центром стратегических исследований в этом году, стали демонстрацией высокого доверия народа в политику Ильхама Алиева. Согласно опросу, проведенному Давосским экономическим форумом, в категории «Общественное доверие к политикам» Азербайджан занимает 20-е место в мире, что следует принимать как международное признание большого доверия людей к личности и власти Ильхама Алиева.

Уверен, что личность Ильхама Алиева, как и общенационального лидера Гейдара Алиева, преемником политического курса которого он был, а также его деятельность, посвященная народу, служению государству, совершенствованию его институтов, экономическому развитию и обеспечению социального благосостояния, станут предметом научно-политических, историко-философских исследований будут глубоко исследоваться. Характеризующие его лидерские качества будут изучены и доведены до молодого поколения.

Ключевые слова: *государственная независимость, государственное управление, социально-экономическое развитие, макроэкономическая стабильность, политический плюрализм, гражданское общество, внешняя политика, энергетическая безопасность.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin "Rossiya-24" televiziya kanalına müsahibəsi. - "Azərbaycan" qəzeti, 31 dekabr 2019-cu il.*
2. *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin yerli jurnalistlərə ilin yekunları ilə bağlı geniş müsahibəsi. - "Azərbaycan" qəzeti, 24 dekabr 2019-cu il.*
3. *Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubi-*

leyi münasibətilə keçirilən mərasimdə nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 27 noyabr 2019-cı il.

4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 12 yanvar 2019-cı il.

5. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Milli Məclisdə Azərbaycan parlamentinin 100 illiyi münasibətilə təntənəli iclasda nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 22 sentyabr 2018-ci il.

6. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Xəzəryanı dövlətlərin başçıları Aktau Zirvə toplantısında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 13 avqust 2018-ci il.

7. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 100 illiyi münasibətilə Bakıda təntənəli hərbi paradı nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 27 iyun 2018-ci il

8. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin Əskişəhər şəhərində TANAP layihəsinin açılış mərasimində nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 13 iyun 2018-ci il

9. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Səngəçal terminalında Cənub Qaz Dəhlizinin rəsmi açılış mərasimində nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 30 may 2018-ci il

10. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialog Forumunun rəsmi açılışında çıxışı - "Azərbaycan" qəzeti, 6 may 2017-ci il.

11. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin V Qlobal Bakı Forumunun açılışında çıxışı - "Azərbaycan" qəzeti, 17 mart 2017-ci il.

12. İlham Əliyev - On beş illik prezidentlik dövrünün uğur salnaməsi (2003-2018). Bakı: Zərdabi LTD, 2018.- 184 s.

13. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri: keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı: XXI-YNE, 2005, 464 s.

14. Mehdiyev R.Ə. "Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşdirmə xətti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 216 s.

15. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: Zərdabi, 2016, 700 s.

16. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: "Zərdabi LTD", 2015, 1048 s.

17. <http://www.heydar-aliyev.org>

18. <http://www.president.az>

19. <http://www.heydar-aliyev-foundation.org>

20. <http://www.aliyev-heritage.org>

21. <http://www.azerbaijan.az>

22. <http://www.cabmin.gov.az>

23. <http://www.meclis.gov.az>

24. <http://www.mfa.gov.az>

25. <http://www.azstat.org>

26. <http://www.eco.gov.az>

27. <http://www.preslib.az>

ƏLİ HƏSƏNOV

tarix elmləri doktoru, professor

XALQIN XİDMƏTÇISI – QURUCU LİDER XÜLASƏ

Məqalənin əvvəlində ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyi üzərində qurulmuş milli inkişaf siyasətinin ideoloji əsasları geniş təhlil edilir. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin dövlət təlimində öz əksini tapan güclü dövlət anlayışı və onun iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi əsasları öyrənilir.

Məqalədə göstərilir ki, bu siyasəti çox uğurla və dinamik şəkildə davam etdirən İlham Əliyev prezidentliyinin 16 ili ərzində əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş vətəndaş həmrəyliyi platformasına söykənərək daxili ictimai-siyasi sabitliyi daha da möhkəmləndirmiş, əhalinin təhlükəsizliyini, insanların əsas hüquq və azadlıqlarını, ölkənin əmin-amanlığını təmin etmiş, vətəndaşların rifah halının getdikcə yüksəlməsinə nail olmuşdur.

Bununla yanaşı, məqalədə vurğulanır ki, müasir dövrdə daxili milli-vətəndaş birliyi, hakimiyyətin yürütdüyü siyasətin geniş əhali tərəfindən dəstəklənməsi əsasında bərqərar olmuş möhkəm ictimai-siyasi sabitlik əmsalına görə Azərbaycan postsovet məkanında birinci yerdə dayanır.

Məqalədə göstərilir ki, daxili inkişaf parametrləri - makroiqtisadi sabitlik, dinamik inkişaf edən iqtisadiyyat, sosial və mənəvi təminat sisteminin dinamikası, müsbət demoqrafik vəziyyət, miqrasiya və urbanizasiya proseslərinin dövlətin nəzarəti altında saxlanması, dövlət idarəçiliyinin effektivliyi və s. üzrə də Azərbaycan son 16 ildə region ölkələri içərisində birinci üçlükdə öz yerini möhkəmləndirmişdir.

Eyni zamanda, məqalədə Prezident İlham Əliyevin milli maraqlara söykənən xarici siyasəti

nəticəsində Azərbaycanın müstəqil mövqeyi ilə seçilən dövlət kimi tanınması, onun beynəlxalq nüfuzunun getdikcə yüksəlməsi elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Bununla yanaşı, məqalədə Azərbaycanın iqtisadi sahədə əldə edilən uğurları faktlara əsasən geniş təhlil edilir, həmçinin Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda nəhəng transmilli energetika və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirildiyi diqqətə çatdırılır.

Bundan əlavə, məqalədə, son 16 ildə Azərbaycanda demokratik təsisatların möhkəmlənməsi, siyasi plüralizmin təmin edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl siyasətin həyata keçirildiyi əsaslandırılır. Məqalədə bildirilir ki, ölkədə azad, şəffaf və demokratik şəraitdə keçirilən seçkilərdə fəal iştirak edən siyasi partiyaların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün hər il büdcədən vəsaitlər ayrılır ki, bu da Azərbaycanda siyasi plüralizmin və çoxpartiyalı demokratik siyasi sistemin formalaşdığını göstərir.

Açar sözlər: *dövlət müstəqilliyi, dövlət idarəçiliyi, sosial-iqtisadi inkişaf, makroiqtisadi sabitlik, siyasi plüralizm, vətəndaş cəmiyyəti, xarici siyasət, enerji təhlükəsizliyi.*

ALI HASANOV

Doctor of Science in History, Professor

THE SERVANT OF THE PEOPLE - FOUNDING LEADER SUMMARY

The article begins with a thorough analysis of the ideological foundations of the national development policy of national leader Heydar Aliyev, which was built on the basis of independent statehood of Azerbaijan. The article studies the concept of a strong state, reflected in Heydar Aliyev's state doctrine, as well as its economic, political, social and moral foundations.

The article says that during 16 years of his presidency, President Ilham Aliyev, relying on a civil unity platform, the foundation of which was laid by national leader Heydar Aliyev, has strengthened internal public and political stability, ensured security of the population, the fundamental rights and freedoms of the people, tranquility in the country, and succeeded in gradually improving well-being of

citizens.

The article notes that Azerbaijan ranks first in the post-Soviet area thanks to internal national-civil unity and the strong public and political stability factor, which is based on the broader public support for the government's policy.

The article says that over the past 16 years Azerbaijan has reinforced its position in the top three among the regional countries on key parameters of internal development, including macroeconomic stability, dynamic economic development, dynamics of public and moral security system, positive demographic situation, effective government control of migration and urbanization processes and effective public administration.

The article provides a scientific proof of Azerbaijan's recognition as a state that has its independent standing and enjoys gradually increasing international influence thanks to President Ilham Aliyev's foreign policy, which is based on national interests.

The article features a factual analysis of Azerbaijan's economic achievements, highlighting huge transnational energy and transport projects being implemented in the country under the leadership of President Ilham Aliyev.

The article also substantiates Azerbaijan's consistent policy that has been pursued under President Ilham Aliyev over the past 16 years with the aim of strengthening democratic institutions, ensuring political pluralism, human rights and freedoms and cementing civil society institutions. The article says that the funding is annually allocated from the state budget in order to finance the activities of political parties that are involved in the elections held in a free, transparent and democratic fashion, describing this as indicative of the formation of political pluralism and multi-party democratic political system in Azerbaijan.

Key words: *state independence, public administration, socio-economic development, macroeconomic stability, political pluralism, civil society, foreign policy, energy security.*

APARICI QLOBAL İNKİŞAF LAYİHƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

ELÇİN SEYİDOV

*Bakı Slavyan Universitetinin Diplomatika
və Xarici siyasət kafedrasının dosent əvəzi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

Çağdaş dünyanın təhlükəsizliyi, onun iqtisadi və sosial tərəqqisi enerji ehtiyatlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Enerji təchizatı hər bir dövlətin inkişafının başlıca hərəkətverici qüvvəsidir. Bunu litosferin bərpa olunmayan ehtiyatlarının – neft, təbii qaz, daş və qonur kömür, yanar şist və torfun istismarının artım təmayülləri də sübut edir. XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər planetdə əsas enerji ehtiyatlarına oduncaq da aid edilirdi. Sonradan ona olan tələbat düşməyə başladı və ilk “enerji keçidi” olaraq kömürdən daha geniş istifadə aşkar görünməyə başladı. Sonrakı keçid isə neft və təbii qaz hasilatı və istehlakı, nüvə enerjisindən istifadə ilə bağlı idi. Neft erasının başlanması iqtisadiyyatın intensiv inkişafına, daha sonra isə Yerin təkindən çıxarılan yanacaqın istehsalının və istehlakının artmasına təkan verdi. Enerji ehtiyatlarına planet səviyyəsində tələbat hər 13-14 ildən bir təxminən iki dəfə artır [3].

Dünya Energetika Şurasının (DEŞ) son məlumatlarına əsasən, dünyada Yerin təkindən çıxarılan yanacağın sübut edilmiş ehtiyatları 1220 milyard ton “şerti” yanacaqdır. Son hasil edilən ehtiyatlar isə ümumilikdə şerti qiymətləndirilməklə, 4,5 dəfə çoxdur. Beləliklə, üzvi yanacağın sübuta yetirilmiş ehtiyatları bir çox onilliklər ərzində dünya tələbatının gözlənilən artımını təmin etmək üçün yetərlidir. Üzvi yanacağın ümumdünya ehtiyatları ilk növbədə kömür (60 faizə qədər), neft və qaz (təxminən 27 faiz) ehtiyatlarından formalaşır. Onu da qeyd edək ki, bütün bunlar “şerti yanacaq” ekvivalenti ilə hesablanır. Dünya enerji daşıyıcılarının ümumi yanacaq ehtiyatlarının hasilatındakı xüsusi çəkisi tamamilə başqa cürdür: kömür – 30 faizdən artıq, neft və qaz - 67 faizdən çox. Tədqiq edilmiş (başqa sözlə, son, hasil edilən) ümumdünya enerji ehtiyatlarında həmçinin mötəbər olan ehtiyatları (texnikanın hazırkı inkişaf etmiş səviyyəsində hasil

edilən) fərqləndirirlər.

XX yüzilliyin doxsanıncı illərinin ortalarında dünyada mötəbər neft ehtiyatları 130-140 milyard ton və yaxud 200 milyard ton şerti yanacaq həcmində dəyərləndirilirdi. Ümumi, tədqiq edilmiş neft ehtiyatları isə 3 dəfə artıqdır, o cümlədən təbii qaz – 140 trilyon m³ və ya 150 milyard ton şerti yanacaq. Bu zaman təkcə OPEK (Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı) iqtisadi qrupuna daxil olan ölkələrin payı dünya neft ehtiyatının təxminən 77 faizini və dünya təbii qaz ehtiyatlarının 41 faizini təşkil edir.

1960-cı ildə neft və qaz kondensatının dünya üzrə hasilatı 1053 milyon ton, təbii qaz isə 454 milyard m³ təşkil etmişdir. 1994-cü ildə isə onların hasil edilməsi müvafiq olaraq yüksəlmişdir: 3000 milyon tona qədər və 2215 milyard m³-ə qədər. Hazırkı dövrdə mötəbər yataqlardan neftin cari hasilatının dünya üzrə təminatı tam olaraq 45 il müəyyənləşdirilmişdir. Lakin iri neft istehsalçısı olan ölkələrdə ehtiyatlarla təmin olunma orta səviyyədə yuxarı kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan enerji ehtiyatları ilə təmin olunmuş ölkədir və neft və qaz ixrac edən ölkələrə aid edilir [2].

Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatının (OPEK) illik statistik bülleteninə (ASB) 53-cü buraxılışına əsasən, Azərbaycanda sübuta yetirilmiş neft ehtiyatları 7 milyard barrel [7], təbii qaz ehtiyatları isə 1 trilyon 277 milyard m³ həcmində dəyərləndirilir [5].

Azərbaycan Respublikası neft və qaz ixracatçısı olan digər ölkələrlə sıx əməkdaşlıq edir. 2018-ci ilin 17-19 mart tarixlərində OPEK-in Baş katibi Məhəmməd Barkindonun Bakıya səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının energetika naziri Pərviz Şahbazovla görüşlərində Azərbaycanın

OPEK-ə daxil olması məsələsinə baxılmışdır.

Enerji ehtiyatları olmayan, lakin təbii ki, enerjiyə böyük ehtiyac duyan ölkələrdə gələcək enerji böhranı ilə əlaqədar olaraq gərgin vəziyyət yaranmaqdadır. Ona görə də hazırkı dövrdə OPEK ölkələrinin və bu təşkilatla əməkdaşlıq edən ölkələrin (o cümlədən, Azərbaycanın) birgə razılığı əsasında neft bazarlarının sabitləşdirilməsi və neftin qiymətinin artırılması məqsədilə neft hasilatının gün ərzində 1,8 milyon barrel həcmində birgə azaldılması həyata keçirilir [3].

Bu gün iqtisadi və enerji çağırışları ilə təkcə idxalatçı deyil, habelə ixracatçı ölkələr də üzleşə bilirlər. 2018-ci ilin dekabrında Bakıda Dəyirmi masa arxasında ekspertlərin toplantısı keçirilmişdir. Tədbirdə 2019-cu il üçün perspektivlər və mümkün çağırışlar müzakirə edilmişdir. Ekspertlərin fikrincə, 2019-cu il ABŞ başda olmaqla kollektiv Qərbin və yeni “güc mərkəzi”nin müəyyənləşdirilməsinə iddialı olan digər ölkələrin sərt qarşılıqlı şəraitində keçəcək. Daha sonra isə bu proses elitanın parçalanması və artıq Qərbdə başlayan dövlət idarəçiliyinin böhranı kimi təhdidedici fonda inkişaf edəcək. Lakin bu, şərti Şərqə də keçə bilər. Bununla belə, bu global maraqlar münaqişəsinin son həddi Moskva və Vaşinqtonun qarşılıqlı olacaq ki, bu da bütün Avrasiyaya, lakin hər şeydən öncə də keçmiş sovet ölkələrinə çox güclü təsir edəcək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kontekstdə Azərbaycan Respublikası daha üstün görünməkdədir. Dünyanın global oyunçuları Azərbaycanın müstəqil və ölçülüb-biçilmiş xarici siyasət kursunu qəbul etmişlər. Bu, passiv bitərəflik deyil, respublikamızın dünyanın ən müxtəlif geosiyasi məkanlarında həyata keçirdiyi fəal siyasətdir. Buna ən gözəl misal olaraq, Rusiya və NATO-nun hərbi sahədə təcili danışıqlar aparması üçün Qərb dövlətləri və Moskva tərəfindən Azərbaycanın seçilməsi faktı ola bilər. Bakıda artıq Rusiya Baş Qərargah rəisi, general Valeri Gerasimovla ABŞ Hərbi Qüvvələri Qərargah Rəisləri Birləşmiş Komitəsinin sədri, general Cozef Danfordun, NATO Hərbi komitəsinin sədri, general Petr Pavelin, NATO Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin Ali baş komandanı Kertis Skaporottinin çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən görüşləri keçirilmişdir.

Dəyirmi masanın keçirilməsi zamanı Qafqazın tarixi Mərkəzinin direktoru Rizvan Hüseynov Azərbaycanın iqtisadi sektorunda perspektivlər

haqqında danışdı: “Ölkəmizin 2019-cu ilə hansı layihələrlə gedəcəyi nəzərə alınarsa, o zaman qeyd etmək olar ki, yeni karbohidrogen yataqları şəbəkəsinin, nəqliyyat marşrutlarının və digər ölkələrə sərmayələrin inkişafına söykənən xarici siyasət kursu ənənəvi olaraq davam etdiriləcək. Azərbaycan davamlı olaraq neft-qaz hasil edən ölkədən Avropaya qaz nəqlinin alternativ mənbələrindən birinə çevrilir. Ölkəmiz Trans-Anadolu (TANAP) və Trans-Adriatik (TAP) neft kəmərlərinin tikintisini əhatə edən Cənub Qaz dəhlizinin yaradılmasının başlıca müəllifidir. Növbəti il Gürcüstan, Türkiyə və Şərqi Avropa ölkələri prioritet olacaq və bu ölkələrdən mavi yanacaq nəqlinin yeni marşrutları çəkiləcək. Azərbaycan Türkiyə, Gürcüstan və digər ölkələrin nəqliyyat, neft emalı, kimya sənayesi, qazpaylayıcı və yanacaq doldurma şəbəkəsinə sərmayə yatırır. Türkmənistanla münasibətlərin genişləndirilməsi bir yenilik olacaq. Buraya türkmən qazını Avropaya nəql edəcək Trans-Xəzər qaz kəmərinin tikintisinin həyata keçirilməsi üzrə birgə layihənin reallaşdırılması daxildir” [4].

Azərbaycan üçün daha bir perspektiv layihə “Lazurit dəhlizi” adlı nəqliyyat dəhlizidir [6]. Bu dəhliz 2000 ildən də çox illər öncə əfqan lazuritinin və digər yarımqiymətli daş-qaş məmulatının Qafqaz, Rusiya, Balkan yarımadası, Avropa və Şimali Afrikaya daşındığı tarixi marşrutun adını almışdır. Üç il ərzində davam edən danışıqlardan sonra “lazurit” nəqliyyat marşrutu ilə əlaqədar saziş beş ölkə tərəfindən imzalanmışdır: Əfqanıstan, Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə. İmzalanma mərasimi 2017-ci il noyabrın 15-də Aşqabadda VII İqtisadi əməkdaşlıq üzrə regional konfrans çərçivəsində baş tutmuşdur. Nəzərdə tutulur ki, dəmir və avtomobil yolları Əfqanıstanın Herat əyalətindəki Torqundi şəhərini Aşqabatla birləşdirəcək, sonra isə Xəzər dənizinin sahilindəki Türkmənbaşı limanına qədər uzanacaq. Daha sonra dəhliz Xəzər dənizi vasitəsilə Bakıdan, sonradan Poti və Batumidə şaxələnməklə Tbilisi vasitəsilə Ankaradan və daha sonra Ankaradan İstanbula qədər uzanacaq.

Layihənin dəyəri 2 milyard ABŞ dolları civarında qiymətləndirilir. Artıq milli dəmiryolları və avtomobil magistralı bu nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edirlər. Ona görə də saziş ilk növbədə tranzit logistikasının

asanlaşdırılmasına və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsinə (o cümlədən, avtomobil, dəmiryolu və dəniz nəqliyyatı üçün), ixracın yüksəldilməsinə və bu yeni nəqliyyat dəhlizindən istifadə edəcək ölkələrin vətəndaşlarının iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsinə istiqamətlənmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, regional ticarətə mane olan problemlər, həmçinin tranzit və transaksiya xərcləri yeni Gömrük inteqrasiya proseduru və həmçinin, Əfqanıstan və Türkmənistan arasında Transsərhəd daşımaları haqqında yeni Saziş sayəsində qismən azaldılacaq. Bu dəhlizin proqnozlaşdırılan təsiri təkcə ona görə əhəmiyyətli deyil ki, zəruri infrastrukturun çox böyük hissəsi artıq mövcuddur, həm də ona görə ki, tələb olunan sərmayələrin əksər hissəsi siyasət və idarəetmənin yaxşılaşdırılmasına yönəldiləcək [1].

“Lazurit dəhlizi” öz əhəmiyyətliliyinə görə gələcəyin layihəsidir. Hər bir ölkə qarşılıqlı ticarət və sərmayələrdən dividendlər əldə edəcək. Bu layihə onun bütün iştirakçılara hava və su kimi gərəklidir. Problemlərə gəlincə isə, hər şeydən öncə Əfqanıstanda davam etməkdə olan qeyri-sabitliyi vurğulamaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəhliz Amerikanın heç cür əməkdaşlıq etmək istəmədiyi, lakin digər ölkələrin tam olaraq normal münasibətlər saxladığı İrandan yan keçir. Nəzəri olaraq İran vasitəsilə dəhliz yolu bir qədər qısaldacaqdı. Pakistan və Hindistan da həmçinin bu layihədə maraqlı olmalıdırlar. Əfqanıstanın ətrafında olan bütün ölkələr Lazurit dəhlizi ilə obyektiv olaraq maraqlanmalıdırlar. Mərkəzi Asiya ölkələri üçün bu, Böyük İpək Yolu layihəsinin səmərəli şəkildə tamamlanmasıdır.

Gördüyümüz kimi, Çin öz mallarının Avropaya çatdırılması üçün “lazurit dəhlizi” də daxil olmaqla, bütün alternativ marşrutlarda maraqlıdır. Mahiyyətcə, Lazurit dəhlizi Böyük İpək Yolu nun bir hissəsindən ibarətdir. Əvvəllər elə hallar olmuşdur ki, bu və ya digər tarixi, yaxud siyasi hadisə ilə əlaqədar olaraq bu yol üzərində düzəlişlər edilmiş (keçid məntəqələri dəyişdirilmişdir), Anadolu istiqamətində Avropaya gedən yol həm Şimali İrandan, həm də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan keçmişdir.

Hazırda bu yol Mərkəzi Asiyayı, Əfqanıstanı və Çini Türkiyə və Avropa ilə birləşdirən enerji və ticarət-iqtisadi dəhlizlər sayəsində daha çox aktualıq kəsb edə bilər. Bu transkontinental

marşrutun mühüm segmenti Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında, məhz Azərbaycan və Gürcüstan arasında əlaqələndirici həlqə olan Cənubi Qafqazdır.

“Lazurit dəhlizi” layihəsində iştirak edən bütün ölkələr üçün Avropa-Asiyanın bütün quru dəhlizi sistemində inteqrasiya üçün imkanlar yaranır. Bu, həm dəmiryollarını, həm avtomobil yollarını, həm də qaz və neft kəmərlərini, Xəzər və Qara dənizlərdə köhnə limanların inkişafını və yeni limanların tikintisini nəzərdə tutur.

Dünyada baş verən geosiyasi hadisələrə uyğun olaraq, bu layihə dənizə və okeana birbaşa çıxışı olmayan Əfqanıstan və Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün Avropa Birliyinə ən dost və perspektivli yol ola bilər. Üstəlik, Mərkəzi Asiya regionu ənənəvi olaraq özünün müxtəlif təbii ehtiyatları ilə zəngindir və Qərb də məhz bunlara getdikcə daha çox ehtiyac duyur. Mərkəzi Asiya ilə Cənubi Asiyanın qovuşuğunda isə öz üzərinə tranzit ötürücü funksiyasını götürə biləcək Əfqanıstan yerləşir.

Energetiklərin nöqtəyi-nəzərinə, TANAP və Cənub qaz dəhlizi böyük və əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Avropaya vəd olunmuşdur ki, ildə 40 milyard m³-ə qədər qaz nəql ediləcək. Dəmiryol marşrutları demək olar ki, artıq qaydaya salınmışdır. 2017-ci ildə Avropadan Cənubi Qafqaz vasitəsilə Çinə ilk eksperimental qatar yola düşmüşdür.

Avropanı həddən artıq çox məskunlaşmış Cənubi Asiya ilə faktiki olaraq birləşdirəcək bu sistem həm də Asiyadan Qərbə doğru qeyri-qanuni narkotiklərin dövriyyəsinin qarşısının alınması mətdü kimi kifayət qədər zəruridir.

Əgər Lazurit dəhlizindən bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən kompleks istifadəyə nail olunarsa, o halda yaxın perspektivdə iqtisadi və maliyyə uğurları gözləmək olar.

Yəqin ki, müəyyən Qafqaz-Asiya iqtisadi ittifaqından danışmaq hələ tezdir, lakin yaxın gələcəkdə bu, gerçəkliyə çevrilə bilər.

Azərbaycan, öz növbəsində bütün nəqliyyat və enerji layihələrinin fəal iştirakçısıdır və bu, onun Çin, Orta Asiya, Gürcüstan, Türkiyə və digər Avropa tərəfdaşları üçün cəlbediciliyini artırır.

Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi prosesi getməkdədir.

2018-ci il mayın sonlarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın “Şahdəniz” qaz yatağını Avropa

ilə birləşdirən “Cənub qaz dəhlizi”nin rəsmi açılışını etdi. Bu layihəni artıq Türkmənistan qazının Özbəkistan və Qazaxıstan əraziləri vasitəsilə Çinə nəql edilməsini təmin edən Mərkəzi Asiya qaz kəmərinin (CAGP) bir hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Məlum olduğu kimi, Çin bütün əlçatar qaz ehtiyatlarını almağa hazırdır. Azərbaycan da öz növbəsində artıq 2020-ci ildə “Cənub qaz dəhlizi” ilə Cənubi Avropaya qaz göndərmək niyyətindədir. Tətbiq olunan qaz kommunikasiyasının dəyəri 40 milyard dollardır. Bu səbəbdən də yeni qaz layihəsinə sərmayə yatırılması tələb olunur, lakin bu, gələcəkdə bağlanılacaq sazişlərin sayəsində mümkün olacaq.

Açar sözlər: *enerji ehtiyatları, neft ixrac edən ölkələr, Xəzər dənizi hövzəsi, TANAP və TAP, “Lazurit dəhlizi”.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aliyeva K. *Five nations agree to create Lapis Lazuli transport corridor/AzerNews/ <https://www.azernews.az/business/122298.html>/15/07/2017*
2. Bagirova N., Antidze M., Gamal R.El. *Azerbaijan discussing possible membership with OPEC – sources/ Baku-London, İnformasiya Agentliyi: Reuters. Business news, march 19, 2018/ <https://www.reuters.com/article/uk-oil-opec-azerbaijan/azerbaijan-discussing-possible-membership-with-opec-sources-idUKKBNIGV235>*
3. *География. Энергоресурсы. <https://geographyofrussia.com/energoresursy/>*
4. Гусейнов Р. *Вызовы и перспективы/ <https://www.Rizvan-huseynov.com/2018/12/2019.html>/12/17/2018*
5. *Доказанные запасы природного газа в Азербайджане оцениваются в 1,3 трлн.м3/ https://azertag.az/en/xeber/Azerbaijans_proven_reserves_of_natural_gas_estimated_at_13_trillion_cm_OPEC-1170966/8.06.2018*
6. Huseynov R. *«Lazurite corridor»: what are the possible risks and challenges?/ <https://www.rizvanhuseynov.com/2019/01/lazurite-corridor-what-are-possible.html?m=0/1/10/2019>*
7. *ОПЕК: доказанные запасы нефти Азербайджана составляют 7 млрд.баррелей/ https://azertag.az/en/xeber/OPEC_Azerbaijans_proven_oil_reserves_make_7_billion_barrels-1170864/8.06.2018*

РЕЗЮМЕ

В глобальном мире энергетические ресурсы являются движущей силой для всех машин и механизмов; без них в современный период трудно представить не только высоко технологические процессы, но и быт. Грамотный подход национальных правительств к потреблению и транспортировке энергетических запасов, является залогом безопасного экономического и социального развития государств. В этом контексте в Азербайджане, обладающим большим количеством нефтяных и газовых месторождений и перспективных структур на Каспии, проводится политика инициатора и активного участника всех энергетических региональных и глобальных проектов.

Ключевые слова: *энергетические ресурсы, страны-экспортёры нефти и газа, энергетические ресурсы Азербайджана, сотрудничество Азербайджана с ОПЕК, перспективы и вызовы, проект «Южный газовый коридор», «Лазурито-вый коридор», перспектива кавказско-азиатского экономического союза.*

SUMMARY

In the global world, energy resources are the driving force for all machines and mechanisms; without them in the modern period it is difficult to imagine not only highly technological processes, but also life. A competent approach of national governments to the consumption and transportation of energy reserves is the key to safe economic and social development of states. In this context, Azerbaijan, which has a large number of oil and gas fields and prospective structures in the Caspian Sea, is pursuing a policy of initiator and active participant in all regional energy and global projects.

Keywords: *energy resources, oil and gas exporting countries, energy resources of Azerbaijan, cooperation of Azerbaijan with OPEC, prospects and challenges, project «Southern Gas Corridor», «Lazurite corridor», perspective of the Caucasian-Asian Economic Union.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT QULLUQÇULARININ TƏHSİLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

MURTƏZA HƏSƏNOV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Dövlət Qulluğu
və kadr siyasəti" kafedrasının dosenti, siyasi
elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr*

HİKMƏT QULİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı*

Sosial-iqtisadi və siyasi islahatların getdiyi bir dövrdə dövlətin vəzifə və məqsədlərinin həyata keçirilməsi, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi, daxili və xarici təhlü-kəsizliyin təmin edilməsi əsas məsələlərə çevrilmişdir. Bu məsələlərin həyata keçirilməsi üçün sosial institutların tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial institutlara nümunə olaraq **Dövlət Qulluğu** sosial institutu qeyd edə bilərik. Dövlətin sosial siyasətinin yerinə yetirilməsində, sosial sabitliyin təmin olunmasında, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri infrastrukturun səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasında dövlət qulluğunun mühüm yeri vardır.

Dövlət qulluğu anlayışı çox geniş bir anlayış olmasına baxmayaraq, onun dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsindəki mühüm rolu, dövlət mexanizminin hərəkətverici qüvvəsi, dövlətin mühüm sosial-hüquqi təsisatlarından biri olması barədə ümumən qəbul olunmuş fikir formalaşmışdır.

Dövlət qulluğunu dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində, cəmiyyətin mədəni inkişafında və bütövlükdə cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinin tənzimlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial institut kimi qiymətləndirmək olar. Bundan əlavə onu da qeyd edə bilərik ki, dövlət qulluğu bütün dövlət qurumlarında fəaliyyət və münasibətlərin məcmusu kimi dövlətin funksiyalarını, sosial-iqtisadi proqramları həyata keçirən dövlət mexanizmidir.

Dövlət qulluqçuları yüksək səviyyədə peşəkar olduqları zaman dövlət orqanının səmərəli, şəffaf şəkildə idarə edilməsi bir o qədər rahat olur. Dövlət qulluqçularının peşəkarlığı isə onların biliklərindən, savadlılıq dərəcəsiindən, bacarıqlarından və təcrübələrindən irəli gəlir. Buna görə də dövlət

qulluqçuları peşəkar olmaları üçün daim yeni biliklərə, təcrübələrə, bacarıqlara yiyələnməlidir. Dövlət qulluğu sistemində dövlət qulluqçularının yeni biliklər, təcrübələr qazanmaları üçün müəyyən imkanlar yaradılır. Belə ki, dövlət qulluqçuları biliklərini təkrarlamaq və yeni biliklər öyrənmək məqsədi ilə dövlət qulluqçularının əlavə təhsil mexanizmindən istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə dövlət qulluqçularının yaranmış yeni texnika və texnologiyalar ilə işləmək bacarığına, biliyinə sahib olmaları üçün onları əlavə təhsilə yönləndirirlər. Həmçinin digər dövlət orqanlarında təcrübə keçmə imkanlarına da sahibdirlər. Dövlət qulluqçuları təhsillərini ölkə daxilində almaqla yanaşı, həm də ölkə xaricində də əlavə təhsillərini almaq hüququna malikdirlər.

Əlavə təhsil dövlət qulluqçularının təminatlarından biri, həm də müsahibədə və qulluqda irəli çəkilmədə nəzərə alınan göstəricilərdən biridir. Dövlət qulluğunda səmərəli kadr siyasəti üçün zəruri olan əlavə təhsil sistemi kadrların sosial-psixoloji qabiliyyətlərinin, ümumi intellektual səviyyələrinin artırılmasına, onların peşəkarlığının, idarəetmə qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Əlavə təhsil müddəti qulluq stajına daxil edilir. Əlavə təhsil üçün dövlət qulluqçusunun daha yüksək vəzifəyə təyin edilməsi, ehtiyat kadrların siyahısına daxil edilməsi, xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin nəticəsi və ya özünün şəxsi təşəbbüsü əsas götürülür.

Azərbaycanda dövlət qulluqçularının əlavə təhsil mexanizmi

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğu haqqında qanununda dövlət qulluqçusu anlayışı hissəsində dövlət qulluqçusunun əlavə təhsil və qulluqda irəliçəkilmə kimi təminatının olduğu

göstərilir [3]. Hər bir dövlət qulluqçusunun vəzifədə irəlilənmə hüququ vardır, bu zaman dövlət qulluqçusu həmin vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsi üçün ona lazım olan biliklər, təcrübələr dövlət qulluqçularının əlavə təhsil mexanizmi vasitəsi ilə öyrədilir.

Dövlət qulluqçusu qanunla müəyyən edilmiş qaydada qulluqda yüksəliş yolu ilə, habelə müsahibə və ya müsabiqə nəticəsində dövlət qulluğunda irəli çəkilmə bilər. Dövlət qulluğunda irəli çəkilmək hüququ dövlət qulluqçularının öz vəzifələrini müvəffəqiyyətlə və vicdanla yerinə yetirməsi, vakant vəzifə olması, habelə boşalmış vəzifənin tələblərinə uyğun olaraq əlavə təhsil almanın nəticələri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Qaydalara əsasən, dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsilinin məqsədi bunlardan ibarətdir [5]:

- Dövlət qulluqçularının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması,
 - Dövlət qulluqçuları tərəfindən nəzəri və praktiki biliklərin əldə edilməsi və artırılması,
 - Dövlət qulluqçularının öz qulluq funksiyalarının icrası ilə əlaqədar qabiliyyətlərinin və peşəkar vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi,
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Qulluğu haqqında qanunun 22-1-ci maddəsində dövlət qulluqçularının əlavə təhsili haqqında məlumatlar əks olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır [3]:
- Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsili fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir dövlət qulluqçusunun (o cümlədən stajçı kimi və sınaq müddətinə qəbul edilmiş şəxslərin) fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir.
 - Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsil aldığı müddət onun qulluq stajına daxildir.
 - Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsil alması üçün aşağıdakılar əsasdır:
 - Dövlət qulluğunda daha yüksək vəzifəyə təyin edilməsi;
 - Dövlət qulluğunun ehtiyat kadrlarının siyahısına daxil edilməsi;
 - Dövlət qulluqçusunun attestasiyası və ya onun xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticəsi;
 - Dövlət qulluqçusunun şəxsi təşəbbüsü.
 - Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsil alması həmin dövlət orqanının rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir.
 - Dövlət qulluqçusunun əlavə təhsili ixtisasartırma və yenidən hazırlanma qurumlarında,

peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində yaradılmış müvafiq strukturlarda, stajkeçmə və peşə hazırlığı kurslarında və bu sahə üzrə fəaliyyətinə xüsusi razılıq verilmiş digər müəssisələrdə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş istiqamətlərdə həyata keçirilir.

➤ Dövlət qulluqçusu əlavə təhsil almaq üçün xarici ölkələrə ezam edilə bilər.

➤ Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsili qulluqkeçmədən ayrılmaqla, qismən ayrılmaqla və ya ayrılmamaqla həyata keçirilir.

➤ Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilən qaydalarla tənzimlənir.

Müvafiq istiqamət üzrə əlavə təhsil alma dövlət qulluqçusunun təminatı olmaqla yanaşı həm də dövlət qulluğunda səmərəli və peşəkar fəaliyyətin də mühüm təminatlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 19 mart tarixli 44 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı” Qaydaları dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı qaydalarını müəyyən edir [1]. Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011–2015-ci illər üçün Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planındakı tədbirlərdən birini də məhz iş yerində təhsilin davam etdirilməsi və modul təlim proqramlarının hazırlanması və tətbiqi təşkil edir. Bu səbəbdən də müasir dövlət qulluğunda kadr siyasətinin də əsas istiqamətlərindən birini məhz təlim sisteminin inkişafı təşkil edir. Əgər ənənəvi didaktik sistemə görə təlim yalnız təhsil verməyə yönəlirdisə, müasir təlim texnologiyaları sayəsində təlim təhsillə yanaşı, davranışın dəyişdirilməsinə, fərdi xüsusiyyətlərin, idarəetmə qabiliyyətlərinin inkişafına da xidmət edir. Müasir təlim sistemi kadra yalnız bilik verməyə deyil, həm də onun davranışının təkmilləşdirilməsinə yönəlir. Buna görə kadrlara emosional sabilliyin düzgün idarə olunması, stressli vəziyyətlərin idarə olunması texnologiyaları, sosial həssaslıq və kütlə psixologiyası, səmərəli ünsiyyət bacarıqları və s. kimi psixoloji mövzulara dair müntəzəm təlimlər keçirilir.

Dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsilinin məqsədi dövlət qulluqçularının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması, onlar tərəfindən nəzəri və praktiki biliklərinin əldə edilməsi və artırılması, qulluq funksiyalarının icrası ilə əlaqədar qabiliyyəti və peşəkar vərdişlərin inkişaf etdirilməsi, dövlət

qulluqçularının ümumi intellektual səviyyəsinin artırılmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Stratejiya” 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən dövlət qulluğunda kadr siyasətinin inkişafı dövlət qulluğunun əsas inkişaf istiqamətlərindən biridir. Dövlət orqanlarında kadr siyasətinin müasir tələblərə uyğun həyata keçirilməsi məqsədilə həmin orqanların rəhbərləri kadr siyasətini fəaliyyətin prioritet sahəsi kimi qəbul etməli, tabeliklərində olan rəhbər vəzifəli şəxslərin insan resursları ilə iş daha çox diqqət yetirmələrini təmin etməli, özlərinin və tabeliklərində olan rəhbər vəzifəli şəxslərin bu sahədə biliklərinin artırılması üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər. Dövlət orqanlarında kadr siyasəti planlı şəkildə həyata keçirilməli və insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində şəffaflıq təmin olunmalıdır. Şura və Mərkəz dövlət orqanlarına kadr siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı zəruri təşkilati və metodiki kömək göstərməli, rəhbər vəzifəli dövlət qulluqçuları üçün müvafiq sahədə təlimlər təşkil etməlidirlər. Kadr qurumu aparıcı struktur bölmə olmaqla, dövlət orqanının kadr siyasətinin formalaşdırılmasında fəal iştirak etməli, onun həyata keçirilməsini təmin etməli və insan resurslarının idarə edilməsi ilə həmin orqanın qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sahələrdə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına nail olmalıdır. Dövlət orqanlarının kadr qurumlarının fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədilə kadr qurumlarının fəaliyyətini tənzimləyən nümunəvi sənəd – “Dövlət orqanlarının kadr qurumları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” hazırlanmalıdır [2].

Qaydalara əsasən, dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin 3 növü var [5]:

- Təcrübə keçmə;
- Dövlət qulluqçusunun yenidən hazırlanması;
- Dövlət qulluqçusunun ixtisasartırma keçməsi.

1. Təcrübə keçmə

Dövlət qulluqçusunun müvafiq sahə üzrə bilik və bacarıqların tətbiqi üzrə vərdişlərin əldə edilməsi və genişləndirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən əlavə peşə təhsilidir.

Dövlət qulluqçusunun təcrübə keçməsi onun qulluq keçdiyi dövlət orqanında, digər dövlət orqanlarında, xarici ölkələrin müvafiq sahə üzrə ixtisaslaşmış orqanlarında, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq digər

təşkilatlarda həyata keçirilə bilər [1]. Dövlət orqanlarının yerli bölmələrinə, onların yanında, tabeliyində olan orqanlara ilk dəfə dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslər həmin dövlət orqanının mərkəzi aparatının aidiyyəti struktur bölmələrində təcrübə keçir. Dövlət orqanlarına ilk dəfə dövlət qulluğuna qəbul edilən şəxslər qəbul edildikləri dövlət orqanında təcrübə keçirlər. Dövlət qulluqçusunun təcrübə keçməsi dövlət orqanının rəhbərinin təcrübəni keçirən orqana müraciəti əsasında həyata keçirilir. Müraciətdə təcrübənin məqsədi, əldə edilməsi və gözlənilən nəticələr göstərilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarında təşkil edilən təcrübə zamanı həmin dövlət orqanının rəhbəri tərəfindən təcrübə rəhbəri təyin edilir. Təcrübə rəhbəri təcrübəyə metodiki və praktiki rəhbərliyi həyata keçirir, təcrübənin keçirilməsinə nəzarət edir və təcrübə müddəti başa çatdıqdan sonra təcrübə keçən şəxs barəsində rəyini bildirir. Təcrübənin yekununda təcrübə keçmiş şəxsə müvafiq arayış verilir [1].

2. Dövlət qulluqçusunun yenidən hazırlanması

Dövlət qulluqçusunun yeni (fərqli) ixtisasa yiyələnməsi məqsədi ilə həyata keçirilən uzunmüddətli əlavə peşə təhsilidir. Dövlət qulluqçusunun yenidən hazırlanması kadrların yenidən hazırlanması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Yenidən hazırlanma daimi dövlət qulluğuna qəbul edilmiş şəxslərə şamil olunur [1].

3. Dövlət qulluqçusunun ixtisasartırma keçməsi

Dövlət qulluqçusunun peşə və ixtisas üzrə biliklərinin artırılması məqsədi ilə həyata keçirilən qısamüddətli təlimlər (tədrin, seminar və s.) və ya ixtisasartırma kursları şəklində təşkil edilən əlavə peşə təhsilidir.

Daimi dövlət qulluğuna qəbul edilmiş dövlət qulluqçuları və ya dövlət qulluğuna qəbul edilmə (müsaibə yolu ilə) vaxtından 1 il keçdikdən sonra dövlət qulluqçulan ixtisasartırma kurslarına göndərilə bilər [1].

Dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsilinin forması və müddəti müvafiq dövlət orqanlarının səlahiyyətləri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, Qaydalara uyğun olaraq dövlət orqanının rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir. Dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsili keçməsi qulluq keçmədən ayrılmaqla, qismən ayrılmaqla və ya ayrılmaqla

əlavə peşə təhsili formasında həyata keçirilir.

Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsili aşağıdakı müddətləri əhatə edir [5]:

- Təcrübə keçmə üzrə: 15 günədək müddətdə;
- İxtisasartırma keçmə üzrə: 4 ayədək müddətdə;
- Yenidən hazırlanma keçmə üzrə: təhsil başa çatanadək.

Dövlət qulluqçularının təhsilinin, ixtisasının artırılmasının, yenidən hazırlanmasının planlaşdırılması onların fəaliyyətində mobillik, motivasiya, özünüinkişaf üçün şərait yaradır, onların dəyişən şəraitə və dövlət qulluğunun tələblərinə adaptasiya prosesini sürətləndirir.

Prezident İlham Əliyevin uğurlu dövlət idarəçiliyi strategiyasının nəticəsində formalaşan inkişaf modeli səmərəli kadr siyasətinin və peşəkar dövlət qulluğunun zəmini olmuşdur. Müasir və güclü dövlətin, səmərəli, demokratik və şəffaf idarəetmənin formalaşdırılması istiqamətində aparılan ardıcıl islahatlar nəticəsində ölkədə vətəndaşa yönümlü, peşəkar və şəffaf dövlət qulluğu modeli formalaşdırılmış, dövlət qulluğu “cəmiyyətə, xalqa xidmət” mənasını qazanmışdır. Milli–mənəvi dəyərlərə bağlı, dövlətini və millətini sevən, müasir və yaradıcı təfəkkürlü, geniş dünyagörüşlü, peşəkar kadrların dövlət qulluğuna cəlb olunması, həmçinin, kadr potensialının yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi üçün mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir [4].

Bundan əlavə azərbaycanlı gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2006–cı il 19 oktyabr tarixli Sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011–2015–ci illər üçün Dövlət Proqramında da insan kapitalının yüksək inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Digər sahələr kimi, dövlət qulluğunun da peşəkar, kreativ, innovativ düşüncəyə malik kadr potensialı ilə təmin olunması, kadrların inkişaf etdirilməsi üçün müasir təlim texnologiyalarına, ixtisaslı kadrlara, zəruri infraqurata malik, əhatəli, səmərəli, çevik, innovativ, şəxsiyyətə yönümlü əlavə təhsil sistemi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. İnsan potensialının inkişafının, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, onların daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılmasına xidmət edən əlavə təhsil fasiləsiz təhsil imkanını təmin edir

[4].

Bildiyimiz kimi, dövlətin mövcudluğu və gələcək taleyi onun milli–mənəvi dəyərləri, resursları, istehsal gücləri, modern və çevik idarəetmə sistemi ilə yanaşı, həm də kadr potensialı insan kapitalı ilə müəyyən olunur. İnsan kapitalı xalqların inkişaf və yaşayış səviyyəsinin, qazandığı uğurların əsas zəminidir. Respublikamızda aparılan islahatların gündəmində də prioriteti məhz insan faktoru təşkil edir. Ölkə başçısının neft kapitalını insan kapitalına çevirmək üçün göstərdiyi siyasi iradənin realizəsi üçün cəmiyyətin bütün inkişaf aspektlərini əhatə edən silsilə tədbirlər həyata keçirilir.

Dövlət qulluqçularının hazırlığında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının xüsusi rolu vardır. Respublikada dövlət idarəçiliyi sahəsində yeganə təhsil ocağı olan Akademiyanın vəzifəsi demokratik, müstəqil Azərbaycan dövləti üçün gənclərdən ibarət dövlət strukturlarını dövrün, zamanın tələbləri səviyyəsində idarə edə biləcək mütəxəssis kadrlar hazırlamaq, həmçinin mövcud kadrların, dövlət məmurlarının ixtisasının artırılmasından ibarətdir. Akademiyanın “Rəhbər kadrların ixtisasının artırılması” fakultəsində dövlət qulluqçuları yenidən hazırlanır və onlara “Azərbaycan dövlətçiliyinin hüquqi əsasları və inzibati islahatlar”, “Dövlətin sosial siyasəti: mahiyyəti, prioritetlər və həyata keçirilmə mexanizmləri”, “Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasəti”, “Azərbaycanda dövlət, ailə, qadın və uşaq siyasəti”, “Dövlət qulluğunun təşkilati əsasları və dövlətin kadr siyasəti” və s. istiqamətlərdə qısa müddətli ixtisasartırma kursları keçirilir [4].

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası respublikanın dövlət idarəçilik sahəsi üçün mütəxəssislər hazırlanmasını və onların peşəkarlıq səviyyələrinin artırılmasını həyata keçirir. Dövlət İdarəçilik Akademiyası öz nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət idarəçiliyi və dövlətin kadr siyasəti sahəsində elmi–tədqiqatlar aparır, dövlət vəzifələrində çalışan dövlət qulluqçularını, habelə onların əvəz edilməsi üçün ehtiyatı hazırlayır, yenidən hazırlayır, yaxud ixtisaslarını artırır, dövlət idarəçiliyi məsələləri üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının analitik informasiya təminatını həyata keçirir, dövlət qulluqçularının peşəkarlıq səviyyəsinə olan əsaslı tələblərin ekspertizasını keçirir.

Dövlət qulluqçularının hazırlığında Akademiyanın “Rəhbər kadrların ixtisasının artırılması” fakultəsinin xüsusi rolu vardır. 1999-cu

ildən fəaliyyət göstərən fakultə həm qiyabi şöbə üzrə dövlət qulluqçularının yenidən hazırlanması, həm də qısa müddətli ixtisasartırma kursları istiqamətləri üzrə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya” 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən Dövlət qulluqçularının fasiləsiz peşəkar inkişafının təmin edilməsi dövlət qulluğunun əsas inkişaf istiqamətlərindən biridir. Dövlət qulluqçularının peşəkar səviyyəsinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dövlət qulluqçularının əlavə təhsili sahəsində fəaliyyəti daha da təkmilləşdirilməlidir. Akademiyada qısamüddətli yenidən hazırlanma və ixtisasartırma proqramlarının sayı və çeşidi artırılmalı, təhsilin müasir metodlarından, elmi-texniki yeniliklərdən istifadə genişləndirilməlidir. Akademiyanın pedaqoji heyətinin nəzəri və praktiki bilikləri, habelə pedaqoji bacarıqları artırılmalıdır. Akademiya dövlət qulluğunda əlavə təhsil sisteminin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Şura və Mərkəz ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidir. Dövlət orqanlarının nəzdində fəaliyyət göstərən tədris mərkəzlərinin fəaliyyətinin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə tədbirlər planı hazırlanmalı, dövlət orqanlarının tədris mərkəzlərinin təcrübəsi öyrənilməli və onların gələcək fəaliyyəti ilə bağlı təkliflər hazırlanmalı, tədris mərkəzlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün koordinasiya qurumu yaradılmalıdır. Dövlət qulluqçularının əlavə təhsilinin maliyyə təminatı sistemi formalaşdırılmalı, o cümlədən dövlət orqanlarının büdcəsində əlavə təhsilin maliyyə mənbələri ayrıca bənddə nəzərdə tutulmalıdır. Dövlət qulluqçularının peşəkar inkişafının keyfiyyətini artırmaq məqsədilə onların təlim tələbatının öyrənilməsi mütəmadi qaydada həyata keçirilməli və dövlət qulluqçuları üçün təlim strategiyası hazırlanmalıdır [2].

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda bir çox ölkələrdə dövlət hakimiyyəti orqanlarında işləmək üçün kadrlar hazırlayan, dövlət qulluqçularının peşə hazırlığını həyata keçirən xüsusi tədris mərkəzlərinin olduğu müşahidə edilir. Həmin tədris müəssisələrinin məzunları ən mühüm dövlət vəzifələrini tutmağa qabil olan elitam təmsil edir. Məsələn, Türkiyə və Orta Doğu Amme İdarəsi İnstitutu (TODAİE), Almaniyada Ali İnzibati Elmlər Məktəbi, Fransada Milli İnzibati Məktəb, İngiltərədə Mülki Xidmət Kol-

leci, Çexiyada Ümumi İdarəçilik İnstitutu, Rusiya Federasiyasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Akademiyası belə təhsil müəssisələrindəndir. ABŞ-da da bir çox idarəetmə məktəbi vardır. Bunlardan biri də Harvard Universitetinin yanında fəaliyyət göstərən Kennedi adına məktəbdir. Bunlar öz xərclərini özləri ödəyir və yüksək səviyyəli dövlət qulluqçularını hazırlayırlar.

Türkiyə dövlət məmurlarının əlavə təhsil mexanizmi

Türkiyədə müasir dövlət qulluğu modeli Osmanlı dövründə mövcud olan sistemin islahatlarla təkmilləşdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Türkiyədə dövlət idarəetməsinin məqsəd və funksiyalarını dövlət məmurları yerinə yetirir. Dövlətin məqsəd və funksiyalarını yerinə yetirərkən dövlət məmurları öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirirlər və bu zaman onlar vətəndaşlarla qarşılıqlı münasibətdə olurlar. Vətəndaşların məmnunluğu əsas məsələ olduğuna görə dövlət məmurları öz vəzifə səlahiyyətlərini düzgün, şəffaf, aydın, çevik şəkildə yerinə yetirməlidir. Bu səbəbdən də dövlət məmurları dövlətin məqsəd və funksiyalarını həyata keçirərkən öz vəzifə səlahiyyətlərini mükəmməl, peşəkarcasına bilməlidir. Dövlət idarəetmə sistemində dövlət orqanlarında çalışan məmurlar peşəkar, öz ixtisaslarını mükəmməl bilməli və dövlət orqanında işlədiyi sahə üzrə yüksək səviyyəli biliklərə sahib olmalıdır. Bu səbəbdən də Türkiyənin dövlət qulluğu modelində dövlət məmurlarının biliklərinə, bacarıqlarına və məmurların hazırlanmasına xüsusi fikir verilir.

Türkiyənin dövlət qulluğu modelində dövlət qulluğuna qəbul olan şəxsləri xüsusi formada hazırlayırlar. Belə ki, dövlət məmurluğuna namizəd olan şəxslər xüsusi dərslər keçirilir və dövlət xidmətləri barədə, idarəçilik sistemləri ilə bağlı biliklər öyrədilir. Dövlət orqanında hər hansı bir vəzifəyə qəbul olan şəxslərə iş başlamazdan əvvəl işlə bağlı, yerinə yetirəcəyi vəzifələrlə bağlı daha sonra dövlət orqanında iş başladıqdan sonra vətəndaşlara hansı dövlət xidmətlərini necə və hansı formada göstərəcəyi barədə biliklər, məlumatlar öyrədilir [8].

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə Türkiyənin dövlət qulluğu sistemində dövlət məmurlarının təhsilinə, onların öz sahələri üzrə daim yeni biliklər öyrədilməsinə, öz sahələrində peşəkar dövlət məmuruna çevrilməsinə xüsusi fikir verilir. Türkiyədə dövlət məmurlarının təhsili, əlavə peşə

təhsili, ixtisaslaşması qanunvericiliyə uyğun formada aparılır [7].

Türkiyədə dövlət məmurlarının təhsili ilə bağlı ümumi plan hazırlanır və bu planın prinsipləri, məqsədi, əhatə dairəsi müəyyənləşdirilir. Hazırlanmış planda dövlət məmurlarına veriləcək təhsilin bütövlüyünü təmin edən prinsipləri, orqandaxili təhsilə istiqamətverici prinsiplər və tədbirləri, dövlət məmurların veriləcək təhsilin xüsusiyyətləri, orqandaxili təhsil alacaq işçi qruplarına təhsilin məsuliyyətləri ilə bağlı məlumat öz əksini tapır.

Dövlət orqanları və təşkilatlarına işçi yetişdirmək məqsəd ilə ölkədaxili və ölkəxarici təhsil mərkəzlərində dövlət məmurluğuna namizəd olan şəxslər orqanda işləməzdən əvvəl göstərəcəkləri xidmətdən əvvəl təhsil alırlar. Türkiyənin dövlət qulluğu sisteminə əsasən dövlət məmurluğuna qəbul olan şəxsin bu mərhələdə aldığı təhsilə “xidmətəvvəli” (hizmet öncəsi) təhsil deyilir [8]. Bundan əlavə dövlət məmurluğuna namizəd olan şəxslər dövlət orqanından müvafiq vəzifə üzrə işə başladıqdan sonra onlar “orqandaxili” təhsil də almaları mümkündür. Dövlət məmurlarının yeni biliklərə yiyələnməsi məqsəd ilə onlara keçirilən orqandaxili təhsil onların təcrübələrini, biliklərini artıraraq rəhbər vəzifələrə təyin olunmalarına şərait yaradır. Dövlət məmurları üçün nəzərdə tutulmuş “xidmətəvvəli” və “orqandaxili” təhsilin strukturlarını nəzərdə keçirməklə dövlət məmurlarının əlavə peşə təhsili üzrə olan bu anlayışları daha aydın şəkildə başa düşərik.

Xidmətəvvəli təhsil

Türkiyənin dövlət qulluğu sisteminə əsasən dövlət orqanları və təşkilatları özlərinin mütəxəssisə olan ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi ilə həmin orqan və təşkilatlar özlərinin tabeliyində təlim-təhsil mərkəzi açırırlar [7].

Ümumi təhsil mərkəzlərindən məzun olan tələbələr dövlət məmurluğuna qəbul olduqdan sonra xidmətəvvəli təhsillərini dövlət orqanı və təşkilatlarının öz tabeliklərində açdıqları təlim-təhsil mərkəzlərində alırlar. Dövlət orqanı və təşkilatları təhsil mərkəzlərində məcburi xidmət qarşılığı məmurlar oxutdurub müəyyən ixtisasa yiyələndirmək imkanlarına da sahibdirlər [8].

Dövlət qulluğuna qəbul olan məmurlara xidmətəvvəli təhsilləri ölkə daxilində və ölkə xaricində olmaqla verilə bilər [7]. Belə ki, dövlət qulluğuna qəbul olan məmurlara ölkə

daxilində verilən xidmətəvvəli təhsil dövlət orqanı və təşkilatları tabeliyində açılan təlim-təhsil mərkəzlərində aparılır. Dövlət orqanı və təşkilatlarının tabeliklərində açılan təlim-təhsil mərkəzi dövlət orqanı və təşkilatlarının işçiyə olan tələbatını qarşılamaq bilmirsə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi dövlət orqanı və təşkilatları təhsil mərkəzlərində məcburi xidmət qarşılığı məmurlar oxutdurub müəyyən ixtisasa yiyələndirmək imkanlarına da sahib olurlar.

Dövlət məmurluğuna qəbul olan şəxslərin ölkə xaricində xidmətəvvəli təhsil almaq imkanlarına da malikdirlər. Belə ki, dövlət qulluğuna qəbul olan şəxslərə ölkə daxilində xidmətəvvəli təhsil vermək üçün imkanlar və resurslar olmadıqda məmurların ölkə xaricində xidmətəvvəli təhsil almaq hüququna sahib olurlar [8]. Bundan əlavə ölkə daxilində olan təhsil mərkəzləri və dövlət orqanı və təşkilatların tabeliyində açılan təlim-təhsil mərkəzləri dövlət orqanı və təşkilatlarının işçiyə olan ehtiyacını qarşılamaq bilmirsə, bu zaman dövlət orqanı və təşkilatları ölkə xaricində mütəxəssis yetişdirmək, məmurları xaricə göndərərək xidmətəvvəli təhsil almaqlarına şərait yarada bilər. Ölkə xaricində xidmətəvvəli təhsil alan məmurlar dövlət proqramları əsasında xarici ölkəyə gedirlər.

Dövlət orqanlarında xidmətdaxili təhsil

Türkiyə dövlət məmurları qanununa əsasən dövlət qurumları və təşkilatlarında işləyən dövlət məmurları öz biliklərini və təcrübələrini artırmaq məqsədi ilə orqandaxili təhsil almaq hüququna malikdirlər. Türkiyənin dövlət qulluğu sisteminə dövlət orqanları və təşkilatlarında çalışan dövlət məmurları təcrübələrini artırmaq məqsədi ilə digər dövlət qurumları və təşkilatlarında təcrübə keçmək, bununla yanaşı, öz biliklərini artırmaq, yeni biliklər öyrənmək məqsədi ilə təhsil mərkəzlərində əlavə təhsil ala bilərlər [7].

Dövlət orqanları və təşkilatlarının səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmələri üçün ilk növbədə həmin orqan və təşkilatlarda çalışan dövlət məmurları öz sahələri üzrə peşəkar olmalıdır. Dövlət məmurlarının peşəkar olması üçün onların yüksək səviyyəli savada, biliyə malik olmalıdır. Bununla yanaşı, dövlət məmurlarının təcrübələri də həddən artıq olmalıdır. Dövlət məmurları işlədikləri vəzifədə daim qalmaları üçün öz bacarıqlarını inkişaf etdirməli, yeni biliklərə yiyələnməlidir. Bunun üçün də dövlət məmurlarının əlavə təhsil alması imkanı vardır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə Türkiyə dövlət qulluğu sistemində rəhbər kadrların hazırlanması üçün də dövlət məmurları əlavə təhsilə cəlb olunurlar. Türkiyə dövlət məmurlarına qanununa əsasən dövlət məmurlarının ölkə daxilində əlavə təhsil almaları ilə yanaşı, həmçinin ölkədən kənar da əlavə təhsil almaları üçün şərait yaradılır. Türkiyənin dövlət qulluğu sistemində əsasən dövlət məmurlarının orqandaxili əlavə təhsili ölkə daxilində və ölkə xaricində olmaqla aşağıdakı kimi aparılır [7].

Yaponiya dövlət qulluqçularının əlavə təhsil mexanizmi

Yaponiyada dövlət qulluqçularının hazırlığı bütün dünyada məşhur olan aşağıdakı 5 sistemin təsiri altında formalaşmış inkişaf etmişdir [5]:

- Ömürlük sistem (ÖS);
- Rotasiya sistemi (RS);
- İş yerində hazırlıq sistemi (İHS);
- Reputasiya sistemi (RS);
- Əməyin ödənilməsi sistemi (ƏÖS).

Burada dövlət qulluqçusunun hazırlıq sistemi biri-birilə zəruri qarşılıqlı əlaqədə olan, biri digərini tamamlayan, vahid, mürəkkəb mexanizm kimi çıxış edir. Yuxarıda adları çəkilən 5 məşhur hazırlıq istiqamətinin məcmusundan ibarət olan hazırlıq sistemi Yaponiyada yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına şərait yaradır. Bu cür hazırlıq sistemi həm də onların fiziki, yaradıcılıq və əqli qabiliyyətlərinin tam realizəsinə istiqamətlənmiş motivasiya mühit yaradır. Bu mühit isə öz növbəsində əməyin məhsuldarlığının artmasına, ölkənin iqtisadi inkişafına və əhəlinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edən səmərəli fəaliyyətə zəmin olur. Belə bir motivasiya mühitində insan daha çox və daha yaxşı işləməkdə maraqlı olur. Ö, özünün bütün cəhdlərini və potensialını problemləri həll etmək üçün yönəldir və əməyinin məhsuldarlığında özü maraqlı olur.

Yaponiyada kadrların hazırlanması sisteminin tərkib elementlərindən olan “ömürlük sistem” işçinin təşkilatla ömürlük bağlı olmasını nəzərdə tutur. Bu sistem işçinin təşkilata bağlı olmasının formal cəhətdən təsbitinə deyil, orada uzun müddət çalışmaqda maraqlı olmasına və peşə karyerasını ömürlük ora ilə bağlamasına real zəminin yaradılmasında ifadə olunur [5].

Qeyd edək ki, ilk dəfə “ömürlük mizd” terminini Amerika alimi Abegulan özünün “Yaponiyanın zavodları” adlı kitabında istifadə etmişdi. Müəllif yazırdı ki, hələ 50-ci illərdə Yaponiya Amerikada mövcud olan işdən azad etmə sistemini tətbiq etmirdi.

İstehsal səviyyəsi aşağı düşdükdə, təşkilatın maliyyə vəziyyətində çətinliklər yarandıqda Amerikada kadrlar işdən azad olunduğu halda, Yaponiyada müəyyən müddətlik yenidən hazırlığa, ixtisasartırmaya cəlb olunurdular və onlardan digər iş yerlərində istifadə olunurdu.

Yapon sistemində görə kadrların bir təşkilatda uzun müddət işləməsi rəhbərin onu stimullandırmaq bacarığından asılıdır. Yapon modelində rəhbər dövlət qulluqçusunu məvacib, mükafat, peşə hazırlığı, intellektual səviyyənin, qabiliyyətlərin artırılması, müxtəlif sosial güzəştlər, işçinin özünə və ailəsinə qeyri-rəsmi də olsa göstərilən qayğı ilə stimullandırır.

Yaponiyada “ömürlük mizd” sisteminin təcrübəsi göstərir ki, müəssisə əsasən, özünə işçiləri təhsilini yenidən başa vurmuş gənclərin sırasından götürür. Yeni işçilər orada keçdikləri təhsil və hazırlıq nəticəsində inkişaf edir və praktiki olaraq dövlət qulluğundakı son yaş həddinə qədər orada çalışmaqda davam edirlər.

Yaponiyada kadrların hazırlıq və istifadə mexanizmində “rotasiya sistemi”nə də mühüm əhəmiyyət verilir. Kadrlar hər 2-3 ildən bir üfqi və şaquli şəkildə yer dəyişərək bir sıra funksiyaların öhdəsindən gəlməli olurlar. Rotasiya üçün kadrların razılığı tələb olunmur. Təşkilata səmərəli ola biləcək bütün tədbirlər kadrlara məqsədəuyğun şəkildə tətbiq olunur. Rotasiya yalnız kadrların digər şəhərə və ya regiona keçirilməsi ilə əlaqədar olduqda həmkarların razılığı alınır [5].

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiyada hətta ən nüfuzlu ali təhsil müəssisəsini bitirən şəxslər belə dərhal rəhbər vəzifəyə təyin olunmurlar, öz əmək karyeralarına ən aşağı, ixtisaslaşmamış iş yerlərindən başlayırlar. Nəticədə təşkilatdakı işin bütün incəliklərinə bələd olan kadrlar səhv etmək və qeyri-peşəkar qərar qəbul etmək ehtimalı minimuma enmiş olur.

Rotasiya kadrların dünyagörüşünün, səriştəsinin artmasına, onun təcrübə və peşə biliklərinin təkmilləşməsinə səbəb olur. Rotasiya nəticəsində Yaponiyada rəhbər vəzifəli şəxs yalnız öz səlahiyyət dairəsinə daxil olan məsələlərə deyil, həm də təşkilatın bütün fəaliyyət sahələrinə bələd olur, kifayət qədər geniş ixtisaslaşma keçir.

“Reputasiya sistemi” rotasiya şəraitində kadrların yalnız keyfiyyətli və vicdanlı deyil, həm də yaradıcı və perspektivli fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Belə ki, rotasiya nəticəsində kadrlar hansı vəzifəyə təyin olursa orada öz vəzifə öhdəliklərini

elə yerinə yetirməlidir ki, həm təşəbbüskar işçi, həm də mənəvi–əxlaqi keyfiyyətləri yüksək olan insan reputasiyası qazanmış olsun. Ona yazılı xasiyyətnamə verilir. Xasiyyətnamə kadrın həmkarlarının, tabeçiliyində olanların, rəhbərlərinin və digər şəxslərin gündəlik sorğulanması nəticəsində tərtib olunur. Məhz bu xasiyyətnamə bir qayda olaraq onun gələcək karyerasını müəyyənləşdirir.

Maraqlıdır ki, Yaponiyada məktəblərdən və ali təhsil müəssisələrindən kadrın xüsusi qaydada hazırlanması tələb olunmur. Hər bir təşkilat öz işçisinin lazım olan hazırlıq səviyyəsinə çatmasını özü təmin edir. Burada ali məktəb fundamental bilikləri, təşkilat işi peşə hazırlığını verir.

Yaponiyada “əməyin ödənilməsi” sistemi ömürlük maddə, rotasiya, reputasiya və iş yerində hazırlıq sistemlərinə əsaslanır. Burada məvacibin formalaşmasına təsir göstərən amillər bunlardır [11]:

- Kadrın yaşı, stajı və təhsili;
- Kadrın yiyələndiyi peşə;
- Kadrın tutduğu vəzifə, yerinə yetirməli olduğu öhdəliklər;
- Kadrın çalışdığı qulluq şəraiti;
- Kadrın əməyinin nəticələri;
- Kadrın ailəsini saxlamağa, mənzilə və nəqliyyata çəkdiyi xərclər;
- Regional vəsaitlər.

Fransa dövlət qulluqçularının əlavə təhsil mexanizmi

Fransada rəhbər kadrların hazırlanması işinə böyük əhəmiyyət verilir. II dünya müharibəsindən sonra Fransız burjuaziyası dövlət aparatı üçün rəhbər kadrlar hazırlayan sistemdə islahatlar aparmalı oldu. Bu, dövlət qulluğunun demokratikləşdirilməsini tələb edən tərəqqipərvər qüvvələrə güzəştə getmək və dövlət aparatının müasirləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirildi.

İslahatlar prosesində hakim dairələr dövlət aparatına kadr seçərkən müxtəlif sahələrdə, yaxud, bir sahədə dərin ixtisas biliyinə malik olanlara üstünlük verilməsinin məqsədəuyğunluğunu müzakirə edirdilər. Uzun müzakirələrdən sonra müxtəlif sahələr üzrə geniş hazırlığı olanlara üstünlük verilməsi məqbul hesab olundu. Hakim dairələr öz fikirlərini belə əsaslandırirdilər ki, dövlət qulluqçusu dövlət qulluğunun istənilən sahəsində işləmək üçün zəruri biliklərə malik olmalıdır. Bu məsələyə münasibət bildiren B.Qumey yazırdı ki, «fransızlar konkret sahədə ixtisaslaşmaya çox mənfəət münasibət bəsləyir və hesab edirlər ki, bu şəxsiyyəti

keyfiyyətcə zəiflədir və şikəst edir».

Hazırda Fransanın bir neçə şəhərində (Bastia, Lill, Lion, Mets, Nant) regional idarəçilik institutları fəaliyyət göstərir. Ali pedaqoji məktəb (“Ekol normal superyer”) və Ali mühəndis məktəbləri (“Ekol politeknik”, “Ekol sentral”, “Ekol de min”) də dövlət qulluğu sahəsində işləmək üçün yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayır.

Ölkədə “dövlət qulluğu məktəbləri” adı altında 150–dən çox məktəb fəaliyyət göstərir. Onlar iki əsas kateqoriyaya bölünür [6]:

➤ Xüsusi qabiliyyətlər tələb edən ixtisaslara hazırlığı həyata keçirən məktəblər. Belə məktəblər polis, maliyyə xidmətləri, gömrük, məhkəmə, prokurorluq və s. orqanlar üçün mütəxəssis hazırlayırlar.

➤ İnzibati idarəetmənin əsaslarına aid ümumi hazırlığı həyata keçirən məktəblər. Bu məktəblər əsasən, hüquq, büdcə texnologiyaları, menecment və insan resurslarının idarəçiliyi ixtisasları üzrə hazırlıq keçir. Milli İnzibati Məktəb (ENA) və 5 regional Administrasiya İnstitutları belə məktəblərdəndir. Bu məktəblər əsas etibarilə “A” kateqoriyaya, bəzən də “B” kateqoriyasına aid şəxslərin hazırlığını həyata keçirir.

Dövlət aparatı üçün ali kadrların hazırlanmasında M.Debrenin təşəbbüsü ilə 09.10.1945-ci il fərmanla yaradılmış Milli İnzibati Məktəb - ENA (Ekol Nasional D' Administrasgon) xüsusi yer tutur. “1968-ci ilin may hadisələri” kimi məlum olan tələbə dəlgələri Milli İnzibati Məktəbə də Öz təsirini göstərdi. 03.10.1968-ci il tarixdə məktəbin təşkili, tələbələrin hazırlanması üsulları, qəbul şərtləri və s. məsələləri araşdırmaq üçün xüsusi komissiya yaradıldı [9]. Baş Nazir J. Şaban Delmas islahatların əsas istiqamətləri ilə şəxsən özü məşğul olurdu. 28.07.1971-ci ildə ENA-da islahatların aparılacağı elan edildi. Bu islahatlar 27.09.1971-ci il tarixli dekretlə həyata keçirildi. Bundan sonra tələbələrin qəbulu geniş sosial bazada, müxtəlif səviyyəli və müxtəlif rayonlardan olan şəxslər arasından seçilərək aparılmalı idi. Bəzi sahələr üzrə ixtisaslaşma da nəzərdə tutuldu, hüquq və iqtisadiyyat sahələri yaradıldı. J.Saban Delmas, öz çıxışlarında rəhbər kadrların təkmilləşdirilməsinin əsas prinsiplərinə toxunmadan, sosial və siyasi əlamətlərə görə seçimi qüvvədə saxlamaqla gəncləri ENA-ya cəlb etmək istəyirdi.

Ölkədə keçirilən tədbirlər nəticəsində ENA-ya gəlmək istəyənlərin sayı sürətlə artmağa başladı. Onların sırasında əvvəllər dövlət qulluğu sistemində olmayan gənclərin sayı üstünlük təşkil edirdi. 1972-ci ildə abituriyentlərin sayı 842

nəfərə çatdı ki, onlardan 629 nəfəri hüquq, 213 nəfəri isə iqtisadiyyat fakültəsinə imtahan verdilər. ENA-nın Fransanın dövlət qulluğuna göstərdiyi təsiri qiymətləndirməmək mümkün deyil. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Nazirlər Kabinetinin üzvlərinin demək olar ki, çoxu bu məktəbdə təhsil alırdılar. Əgər 1958-ci ildə hökumətdə bu məktəbin məzunlarının 11%-i çalışırdısa, 1969-cu ildə bu say 40%-dək artmışdı. 1976-cı ildə isə artıq ölkənin səkkiz nazirliyinə ENA-nın məzunları başçılıq edirdi [5].

Hazırda ENA-ya qəbul müsabiqə əsasında həyata keçirilir. Bura qəbul olunmaq hüququna aşağıdakılar malikdirlər [5]:

- 26 yaşınadək ali təhsilli şəxslər;
- Minimum 5 il staja malik olan 30 yaşadək dövlət qulluqçuları;
- Yerli orqanların seçkili vəzifəli şəxsləri, eləcə də həmkarlar ittifaqlarının və ictimai assosiasiyaların rəhbərləri.

Onu da qeyd edək ki, ENA-nın məzunları arasında tərəfkeşlik hissi çox qüvvəlidir. Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, nə vaxtsa bu məktəbi bitirmiş nazir bu gün özünə yeni komanda yığmaq istəsə çalışacaq ki, məhz keçmiş tələbə yoldaşlarına üstünlük versin [10]. Bu cəhət isə təbii ki, Fransada dövlət qulluqçularının ali təbəqəsini xüsusi və qapalı təbəqəyə çevirir.

Nəticə

Dövlət qulluğu dövlətin vəzifə və funksiyalarını peşəkar səviyyədə yerinə yetirir və bütün dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin təşkili prosesini tənzimləyir. Dövlət qulluğu dövlət aparatı ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Belə ki, dövlət aparatının qarşısında duran əsas vəzifələr dövlət qulluqçuları vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət qulluqçusu qulluq keçdiyi dövlət orqanının səlahiyyətini, dövlət siyasətini həyata keçirir.

Dövlət qulluğunun nüfuzu və ona ictimai etimadın formalaşması, vətəndaşın məmnunluğu üçün dövlət qulluqçusunun şəxsi keyfiyyətləri, fəaliyyət üslubu, davranışı, intellekt səviyyəsi də zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün də müasir dövrün dövlət qulluqçularının fasiləsiz təhsili, səmərəli təlim sistemi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkar, milli-mənəvi və korporativ dəyərlərə sadıq, sosial cəhətdən həssas, yaradıcı düşüncəyə malik kadr potensialını formalaşdırmaq müasir dövlət qulluğunda təlim strategiyasının əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Həmçinin dövlət qulluğuna qəbul prosesində vəzifənin tələblərinə uyğun namizədləri seçmək lazımdır. Orqanlar tərəfindən göstərilən xidmətərin şəffaf, effektiv, operativ şəkildə həyata keçirilməsi vətəndaş məmnunluğunu formalaşdırır və bu xidmətlərin şəffaf, effektiv, operativ şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən dövlət qulluqçularıdır. Dövlət qulluqçularının şəxsi keyfiyyətləri, davranışı, onların intellekt səviyyəsi, fəaliyyət üslubu vətəndaş məmnunluğunu təmin edir. Buna görə də dövlət qulluqçularının potensialının artırılması, kadrların potensialından səmərəli istifadə edilməsi, yeni informasiyalara, yeni texnika və texnologiyalardan istifadə etmə bacarığına yiyələnməsi üçün dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsili ilə bağlı yeni strategiyalar hazırlamaq, yeni qərarlar qəbul etmək, bu sahədə islahatlar apararaq dövlət qulluqçularının əlavə peşə təhsilə cəlb edilməsini təmin etmək lazımdır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin davamlı inkişafına, şəffaf, demokratik və peşəkar dövlət qulluğunun formalaşdırılmasına yönəlmiş modernləşmə xətti əlavə təhsilin roluna və məzmununa da yeni çalarlar qazandırmış və onu kadr siyasətinin potensialın artırılmasına yönələn strateji və dinamik icra mexanizminə çevirmişdir. Bu mexanizmin strateji hədəfləri, metod və prinsipləri, məzmun və keyfiyyət meyarları dövlət qulluğunun inkişaf istiqamətlərinə uyğun şəkildə müntəzəm olaraq təkmilləşəcək və hər dövrün özünə xas təlim tələbatlarının ödənilməsi vasitəsilə peşəkar və səmərəli dövlət qulluğunun zəruri şərti kimi çıxış edəcəkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, dövlət qulluğu, əlavə peşə təhsili, ehtiyat kadr, dövlət orqanı, dövlət programı.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Dövlət qulluqçusunun əlavə peşə təhsilinin növü, forması, müddəti və maliyyə təminatı Qaydaları"nın təsdiq edilməsi barədə 2009-cu il 19 mart tarixli 44 nömrəli qərarı;*

2. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya" 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamı;*

3. *Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2001-ci il 1 Sentyabr;*

4. *Hüseynova N.Ş., "Dövlət qulluğu və*

idarəetmə”, Bakı-2017;

5. Hüseynova N.Ş., “*Dövlət qulluğu və kadr siyasəti*”, Bakı-2013;

6. P.Gevart, G.Elkaim. *Civil servants training in France*. 2010;

7. *Türkiye Cumhuriyetinin Devlet Memurları Kanunu (14.7.1965, 23 Temmuz 1965 tarih ve 12056 sayılı Resmi Gazetede yayınlanmıştır)*;

8. *Türkiye Devlet Memurları Eğitimi Genel planı (25.7.1983 tarihli ve 83/6854 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulmuş olup, 19 Ekim 1983 tarih ve 18196 sayılı Resmi Gazetede yayınlanmıştır)*;

9. А.Стрыгин. *Как и чему учат управленцев во Франции / Проблемы теории и практики управления*. 1992;

10. И.А.Василенко. *Административно-государственное управление в странах запада*. Москва-2001;

11. Н.А.Волгин. *Опыт подготовки и стимулирования труда государственных служащих в Японии*. Москва-1998.

РЕЗЮМЕ

Образование государственных служащих в Азербайджанской Республике и международный опыт

Дополнительное образование, которое является одной из гарантий государственных служащих, также является одним из ключевых факторов, которые необходимо учитывать в процессе продвижения по службе. Дополнительное образование, необходимое для реализации эффективной кадровой политики на государственной службе, способствует развитию социальных и психологических способностей, общему интеллектуальному уровню, профессионализму государственных служащих и их управленческих навыков. Для получения дальнейшего образования государственный служащий должен быть повышен до более высокой должности и включен в список сотрудников резерва в результате оценки работы государственного служащего или его собственной инициативы.

В данной статье рассматриваются дополнительные формы обучения государственных служащих в Азербайджанской Республике, их сущность и особенности. Кроме того, изучалось образование государственных служащих в международных практике.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, государственная служба, дополнительное профессиональное образование, резервный персонал, государственная власть, государственная программа.*

SUMMARY

The education of the civil servants in the Republic of Azerbaijan and the international experience

Additional education, which is one of the civil servants' assurances, is also one of the key factors to be considered in the promotion process. Additional education, which is necessary to implement effective human resource policy in the civil service, promotes the development of social and psychological abilities, general intellectual level, professionalism of civil servants and their management skills. For further education, a civil servant must be promoted to a higher position, to be included in the list of reserve staff, as a result of an assessment of the civil servant's performance, or a personal initiative of a civil servant.

This article explores additional forms of education of civil servants in the Republic of Azerbaijan, their essence and features. In addition, international civil servants' education has been studied.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, civil service, supplementary vocational training, reserve staff, public authority, state program.*

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI HƏRBİ TƏCAVÜZÜ

FAZİL ZEYNALOV

*Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasının dissertantı*

E-mail: f.zeynalov12@gmail.com

Dağlıq Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın tarixi ərazisidir, Qafqaz Albaniyasından başlayaraq müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olub, onun avtohton sakinləri albanlardır [10, s.44], ermənilər isə ora sonradan köçürülmüşdür [10, ss.54-63]. XX əsrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, sonra isə Azərbaycan SSR-in tərkibində olmuşdur. SSRİ-nin zəifləməsi və süquta uğraması kontekstində Ermənistanın qeyri-qanuni hərbi gücdən istifadə etməsi yenidən müstəqillik qazanmış iki suveren dövlət arasında müharibəyə səbəb olmuşdur. Başqa cür ifadə etsək, münaqişə beynəlxalq mahiyyət kəsb edir və Ermənistan təcavüzkar tərəf kimi çıxış edir. Ermənistan Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə xələl gətirmiş, keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisini və onun ətrafında yeddi inzibati rayonu işğal etmişdir. Bu vəziyyət beynəlxalq hüququn jus cogens prinsiplərini pozur, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdiddir.

I. Beynəlxalq hərbi münaqişə

Münaqişə hələ Sovet İttifaqı dağılmamışdan öncə Ermənistanın ərazi iddiaları səbəbindən meydana çıxmışdı. Ermənistanın bu iddiaları gerçəkləşdirmək üçün hazırladığı strategiya keçmiş SSRİ-də vəziyyətin inkişaf xüsusiyyətinə uyğuna olaraq dəyişirdi. Bu strategiya iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ SSRİ-nin mövcudluğu dövrünü, ikinci mərhələ isə 1991-ci ildə Azərbaycan və Ermənistanın müstəqillik əldə etməsindən sonrakı dövrü əhatə edir.

- Birinci mərhələdə söhbət daha çox SSRİ tərkibində Dağlıq Qarabağın statusuna yenidən baxılmasına nail olmaqdan gedirdi. Ermənilər öz iddialarını əsaslandırmaq üçün sosial-iqtisadi səbəbləri, Dağlıq Qarabağın iqtisadi problemlərini, ermənilərin guya regionda sıxışdırılmasını və sayının

durmadan azalmasını önə çəkir, bu istiqamətdə təbliğat kampaniyası aparırdılar. Lakin Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi göstəriciləri, ümumi inkişaf tempi bu iddiaların əsassız olduğunu göstərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu hadisələr Ümum-milli Lider Heydər Əliyevin Moskvada siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra baş vermişdir. Onun Sovet rəhbərliyində təmsil olunması Qorbaçovun ətrafında toplaşmış ermənilərin planlarına mane olurdu. Ermənistan hakimiyyəti əsassız ərazi iddialarını hüquqi çərçivədə heç vaxt əsaslandırma bilməyəcəyini dərk edərək, gərginlik strategiyasını seçdi, azərbaycanlıları - öz tarixi torpaqlarında gələcəkdə muxtariyyət tələb etməsinin qarşısını almaq üçün - Ermənistan tərk etməyə məcbur etdi, iki xalq arasında düşmənçilik hisslərinin güclənməsinə çalışdı. Gərginliyin artırılması (erməni millətçi qrupların Dağlıq Qarabağda sabitliyi pozmaq və iki xalq arasında nifaq salmaq üçün zorakılıq aktları təşkil etməsi, Ermənistandan gəlmiş xüsusi emissarlar tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında Sumqayıt şəhərində təxribat aktının həyata keçirilməsi və s.) və hərbi potensialın gücləndirilməsi (qeyri-rəsmi erməni hərbi birləşmələrin yaradılması və müxtəlif daxili və xarici mənbələrdən, o cümlədən Beyrutdan silahların alınması [17, p.69] və s.) bu missiyaya xidmət edirdi.

- İkinci mərhələdə Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi mövcud status kvo-nu dəyişmək və sərhədlərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə nail olmaq üçün gücdən istifadəyə əl atdı, Azərbaycan ərazilərinin hərbi güc vasitəsilə işğalını həyata keçirmək üçün müharibə strategiyasını hazırladı. İlk olaraq, ermənilər Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında birbaşa kommunikasiya əlaqəsinin yaradılmasına, Ermənistandan qoşun və hərbi

sursatın daşınmasının asanlaşdırılmasına çalışdılar. Onlar üçüncü tərəfin vasitəçilik missiyalarından daha çox vaxt qazanmaq üçün istifadə edirdilər və hərbi məqsədlərə çatmayınca danışıqlarda maraqlı deyildilər. Ona görə də, vasitəçilərin sülh istiqamətində söyləri ilkin mərhələdə heç bir nəticə vermədi və qarşıdurmanın açıq müharibəyə keçməsinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Tədqiqatçı Stefan Yerosimos qeyd edir ki, “erməni tərəfi hər iki respublika arasında 10 kilometrlik bufer zonanın yaradılması təklifini rədd etdi, çünki bu Ermənistanın Qarabağa silah-sursat və canlı qüvvə ilə köməyini dayandıra bilərdi” [17, p.70].

Sovet İttifaqının süqutu, onu təşkil edən respublikaların müstəqilliyə qovuşması müharibənin təbiətini dəyişdi, ona beynəlxalq mahiyyət verdi. Münaqişənin beynəlxalq mahiyyəti Ermənistanın məsuliyyətini önə çəkdiyi üçün Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycanla müharibə etmədiyini elan etdi [15, p.71], hər vaxtlə çalışdı ki, rəsmi şəkildə münaqişə tərəfi hesab edilməsin və yekunda beynəlxalq birləşmənin qınağına tuş gəlməsin. Təsadüfi deyil ki, həmin vaxta qədər Ermənistan Dağlıq Qarabağın öz ərazisinə birləşdirilməsini tələb edirdi, hələ Ermənistan Ali Sovetinin 1 dekabr 1989-cu il tarixində qəbul etdiyi qanun Azərbaycanın bir hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Sonradan özünü münaqişədə iştirak etməyən tərəf kimi təqdim etmək üçün Ermənistan Dağlıq Qarabağın “müstəqil” qalması variantına üstünlük verdi. Lakin fakt (Ermənistan hərbi qüvvələrinin tərəf kimi döyüşlərdə iştirakı) və niyyət (müharibənin elan edilməsinin beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil etdiyi üçün niyyət amil kimi əhəmiyyətini itirə [16, p.11] də, Ermənistan düşmənçilik niyyətini heç zaman gizlətməyib) amilləri münaqişənin beynəlxalq xarakter daşmasını sübut edir. “Human Rights Watch” təşkilatı öz hesabatında Ermənistanın Azərbaycanla müharibə etdiyini bəyan edir və bildirir ki, “hüquqi müstəvidə, Ermənistan ordusunun dəstələrinin Azərbaycanda döyüşməsi Ermənistanı münaqişə tərəfi, bu müharibəni isə beynəlxalq hərbi münaqişə edir” [7].

Eyni zamanda, Ermənistanın müharibə strategiyasında mühüm bir məqam azərbaycanlı mülki əhaliyə qarşı gücdən istifadə etmək və onların Dağlıq Qarabağ ərazisində fiziki mövcudluğuna son qoymaq idi. Bu isə həmin insanların regiondan qovulması və fiziki cəhətdən məhv edilməsi

ilə baş tuta bilərdi. Təsadüfi deyil ki, erməni hərbi birləşmələri sistemətik şəkildə Azərbaycan yaşayış məntəqələrini işğal etməklə bərabər, mülki əhalini kütləvi qırğına məruz qoyurdu. Xocalı şəhərinin işğalı zamanı (26 fevral 1992-ci il) günahsız mülki azərbaycanlıların kütləvi qətlə bu qırğınlar seriyasının kulminasiya nöqtəsi idi. Tarixə Xocalı soyqırımını kimə düşən bu amansız hadisədə qocalar, qadınlar, uşaqlar qətlə yetirilmiş və qeyri-insani işgəncələrə məruz qalmışlar.

Azərbaycanlıların qətləməsinin miqyası, sistemətikliyi və zorakılığın ciddiliyi düşünölmüş bir planın mövcudluğunu sübut edir. Plan mülki əhalinin bilərəkdən məhv edilməsi kimi qeyri-insani məqsəd daşımalla yanaşı, psixoloji elementləri də özündə ehtiva edirdi: “kollektiv müqaviməti sındırmaq” və mülki əhali arasında çaşqınlıq, dəhşət və qorxu yaratmaq. Ermənilərin istifadə etdiyi bu “dəhşət metodu” tarixi təcrübədə alman faşistləri tərəfindən İkinci Dünya müharibəsi zamanı geniş istifadə edilmişdir [2, p.175].

Xocalı qətləməsi beynəlxalq humanitar hüququn normalarını ciddi şəkildə pozur və insanlığa yaraşmayan cinayət aktıdır. O, hüquqi müstəvidə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını cinayətidir [18, ss.57-61].

II. Ermənistanın təcavüzkar xüsusiyyəti

Ermənistanın ərazi iddialarından sonra başlayan münaqişənin beynəlxalq mahiyyəti, əslində, Ermənistanın təcavüzkar xüsusiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyur. Ümumiyyətlə, təcavüz bir dövlət tərəfindən başqa dövlətə qarşı qeyri-qanuni gücdən istifadədirsə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistanın Azərbaycan qarşı hərbi təcavüzüdür. Bunu daha aydın şəkildə təsvir etmək üçün “dolaylı təcavüz” anlayışına nəzər yetirmək kifayətdir. Haaqa sülh konfransları (1899 və 1907) zamanı gücdən istifadənin məhdudlaşdırılması söylərinə baxmayaraq [4, pp.438-440], “təcavüz müharibəsi” ilk olaraq Millətlər Liqasının Nizamnaməsində qadağan edilir (10-cu maddə) [13], lakin dövlətlər müharibə səlahiyyətlərini saxlayırlar [5, p.895], yalnız 1928-ci ildə Briyan-Kelloq Paktı kimi tanınan Paris Xartiyası müharibəni milli siyasətin aləti kimi qadağan edir [12], BMT Nizamnaməsi isə gücdən istifadəni qadağan etməklə (2-ci maddənin 4-cü bəndi) [9] son nöqtəni qoyur. Bununla belə, müharibənin hüququ çərçivəyə salınması təcavüz anlayışının

hüquqi tərifinin verilməsini tələb edirdi. Məsələ ilə bağlı 1932-1934-cü illərdə Tərksilah Konfransı çərçivəsində müzakirələr başlamış, Böyük Britaniya, ABŞ və SSRİ öz təkliflərini irəli sürmüşlər. Təklifləri nəzərdən keçirən və “Təcavüzkarın tərifinə aid akt”ın hazırlanmasına cavabdeh olan “Politis Komitəsi” dolayı təcavüz anlayışını layihəyə əlavə etmişdir [3, p.19]. Yeni elementin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bir dövlətin digər dövlətə hərbi hücumu ilə səciyyələnən ənənəvi təcavüz aktı ilə yanaşı, təcavüz daha geniş məzmun kəsb edir. Digər dövlətin ərazisindəki silahlı qrup və dəstələrə dəstəyin göstərilməsi dövlətin məsuliyyətini təyin edən amil kimi nəzərdən keçirilir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra BMT çərçivəsində təcavüzün tərifinin verilməsi ilə bağlı başlanan ciddi müzakirələr, nəhayət 1974-cü ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən 3314 nömrəli qətnamənin qəbul edilməsi ilə nəticələndi [6]. Otuzuncu illərdə meydana çıxmış dolayı təcavüz anlayışı bu qətnamədə öz əksini tapır. Təcavüzü qeyri-qanuni gücdən istifadənin ən ağır forması hesab edən qətnamənin 3-cü maddəsinin “g” bəndinə görə, dolayı təcavüz bir dövlət tərəfindən digər dövlətə qarşı əhəmiyyətli dərəcədə silahlı fəaliyyət həyata keçirən silahlı qrup və dəstələrin, qeyri-nizami qüvvələrin və ya müzdluların göndərilməsi anlamına gəlir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi “Nikaraqua Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı” işində dolayı təcavüz anlayışına istinad edir və onu beynəlxalq adət hüququnun ifadəsi hesab edir [11, p.103]. Məhkəmə əlavə edir ki, bu tipli müdaxilələr nizami hərbi qüvvələrin beynəlxalq sərhədi keçdiyi kimi əsl hərbi təcavüz aktını hesab olunur. Dolayı təcavüz anlayışına müvafiq olaraq, təsdiq edə bilirik ki, Ermənistanın münaqişədən kənar aktor kimi özünü təqdim etməsinə rəğmən, o, beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərini, o cümlədən gücdən istifadənin qadağan edilməsini, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini, sərhədlərin toxunulmazlığını kobud şəkildə pozmuşdur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “Çıraqov və başqalarının Ermənistanla qarşı” işində Ermənistanın birbaşa məsuliyyət daşdığını xüsusi vurğulamışdır.

Ermənistanın dolayı təcavüz anlayışına uyğun olaraq təcavüzkar olduğunu sübut edən aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

1. Münaqişə zonası təkcə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafı ilə məhdudlaşmamış, Ermənistanla

Azərbaycan sərhədi boyunca gərgin döyüşlər getmiş və Ermənistan ordusu Azərbaycanın Qazax, Ağstafa və Naxçıvan bölgələrində bir neçə sərhəd kəndini işğal etmiş və bu günə qədər işğal altında saxlayır. Qazax, Ağstafa və Naxçıvan Ermənistanla sərhəddə yerləşir və Dağlıq Qarabağla ərazi bitişikliyinə malik deyillər;

2. Ermənistan Dağlıq Qarabağ ərazisində formalaşdırdığı hərbi qruplarla birgə əməliyyatları koordinasiya etmiş və Ermənistanın nizami ordusu Ermənistan ərazisindən Azərbaycana birbaşa hücum etmiş, Azərbaycan sərhədlərini keçib suveren Azərbaycan ərazisində döyüşlər aparmış, onun ərazisini bir hissəsini işğal etmişdir. Ermənistan ordusu Azərbaycana qarşı müharibədə döyüşən tərəf kimi çıxış etmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “Çıraqov və başqalarının Ermənistanla qarşı” işində Ermənistan qoşunlarının münaqişədə birbaşa iştirakını sübut edən məruzə və bəyanatları nəzərə almış və Ermənistanın münaqişədə iştirak etdiyinin sübut olunduğunu qəti şəkildə bildirmişdir: “Ermənistan Respublikasının hərbi mövcudluğu, hərbi maddi təchizat və məsləhətləri ilə çox erkən və əhəmiyyətli dərəcədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsində iştirak etmişdir” [1, p.71];

3. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində Ermənistan ordusunun hərbi birləşmələri mövcuddur. Ermənistanın bunu inkar etməsinə baxmayaraq, “International Crisis Group”un hesablamalarına görə, Ermənistanın on minlik ordusu işğal edilmiş ərazilərdə dislokasiya edilmişdir [8, p.9]. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazisində davamlı şəkildə yerləşdiyini təsdiq etmişdir [1, p.76]. Avropa Parlamenti Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində Ermənistan ordusunun qeyri-qanuni fəaliyyətindən narahatlığını ifadə etmiş və rəsmi Yerevanı erməni əsgərlərini Dağlıq Qarabağda hərbi xidmət keçməyə göndərməyi dayandırmağa çağırmışdır [14].

Müharibənin əvvəlindən əsir götürülən erməni əsgərlərinin əksəriyyəti Ermənistan ordusunun əsgərləri idi. Erməni mətbuatının açıqlamasından bir daha aydın oldu ki, 2016-cı ilin aprel döyüşlərində öldürülən erməni əsgərlərinin əksəriyyəti yenə Ermənistan doğumlu gənclərdir. Bu isə onu göstərir ki, Ermənistan ordusunun əsgərləri işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində hərbi xidmət keçirlər;

4. Ermənistan Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yerləşən yeddi inzibati rayonu de fakto annex-

siya etmişdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “Zalyan, Sargsyan və Serboyan Ermənistan qarşı” işinə istinad edərək bildirir ki, Ermənistan ordusu, polisi və məhkəməsi Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərirlər [1, p.72]. Dağlıq Qarabağda mövcud qondarma rejim, əslində, Ermənistan hökumətinin yerli icraedici orqanı funksiyasını yerinə yetirir. Ermənistan hökuməti Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yaşayan insanlara xarici pasport da verir;

5. Ermənistan hökuməti Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində dislokasiya olunmuş ordu hissələri və qondarma rejim üzərində effektiv nəzarətə malikdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi “Çıraqov və başqalarının Ermənistan qarşı” işində bu məsələyə xüsusi aydınlıq gətirmişdir. Məhkəmə bildirir ki, münaqişənin əvvəlindən Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ administrasiyası üzərində həlledici təsirə malikdir və hər iki qurum bir-birinə sıx bağlıdır. Məhkəmə əlavə edir ki, Dağlıq Qarabağ və onun administrasiyası Ermənistanın göstərdiyi hərbi, siyasi və maliyyə dəstəyi sayəsində yaşayır və, beləliklə, Ermənistan Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilər üzərində “effektiv nəzarəti” həyata keçirir [1, p.73].

Göründüyü kimi, müharibə Ermənistan və Azərbaycan arasında baş vermiş və dolaylı təcavüz anlayışını təşkil edən əsas elementlərin – hərbi əməliyyatlarda iştirak, hərbi əməliyyatlara dəstək və effektiv nəzarət – mövcudluğu Ermənistanın münaqişə tərəfi kimi Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz aktı törətdiyini isbat edir.

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, münaqişə bir suveren dövlətin digər suveren dövlətə, onun ərazi bütövlüyünə qarşı qeyri-qanuni gücdən istifadəsinin bariz nümunəsidir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz aktı eyni zamanda ağır cinayətlərlə müşayiət edilmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələri müharibənin gedişində müharibə qanunlarını pozmuş, beynəlxalq hüquqi sənədlərdə qadağan edilmiş cinayətlər, xüsusilə soyqırımı aktı törətmişlər. Bütün bunlar Vest-faliya sistemi çərçivəsində inkişaf edən beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını kobud şəkildə pozur və beynəlxalq birliyin adekvat reaksiyasını tələb edir. Münaqişənin həlli Azərbaycanın tarixi

torpaqları üzərində suveren hüquqlarının bərpasını təmin etməlidir.

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ, münaqişə, təcavüz, dolaylı təcavüz, Xocalı soyqırımı.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Affaire Chiragov et autres c. Arménie (Requête №13216/05) // Arrêt du 16 juin 2015, Cour Européenne des Droits de l'Homme (Strasbourg), 172 p. // <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155656>*

2. *Aron R. Paix et guerre entre les nations, Paris, Calmann-Lévy, 8ème édition, 1984, 794 p.*

3. *Assemblée Générale des Nations Unies. Question de la définition de l'agression // Rapport du Secrétaire général, A/2211, le 3 octobre 1952, 67 p.*

4. *Cot J.-P., Pellet A., Forteau M. La Charte des Nations Unies: commentaire article par article, Paris, Economica, 2005, 3ème édition, tome I, 1374 p.*

5. *Dinh N. Q., Daillier P., Pellet A. Droit international public, Paris, L.G.D.J., 6ème édition, 1999, 1456 p.*

6. *General Assembly of the United Nations. Definition of Aggression // A/RES/3314, 14 December 1974 // [https://undocs.org/A/RES/3314\(XXIX\)](https://undocs.org/A/RES/3314(XXIX))*

7. *Human Rights Watch/Helsinki. Azerbaijan: seven years of conflict in Nagorno-Karabakh, December 1994 // <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/AZER%20Conflict%20in%20N-K%20Dec94.pdf>*

8. *International Crisis Group. Nagorno-Karabakh: viewing the conflict from the ground // Europe Report, №166, 14 September 2005, 32 p. // <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/166-nagorno-karabakh-viewing-the-conflict-from-the-ground.pdf>*

9. *La Charte des Nations Unies, le 26 juin 1945. // <https://www.un.org/fr/sections/un-charter/chapter-i/index.html>*

10. *Mehdiyev R. Gorus-2010: absurd teatri mövsümü, Bakı, Şərq-Qərb, 2010, 96 s.*

11. *Military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) // Merits, Judgment of 27 June 1986, I.C.J. Reports 1986, 14-150.*

12. *Pacte Briand-Kellogg, le 27 août 1928. // <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1928briand-kellogg.htm>*

13. *Pacte de la Société des Nations, le 28 juin*

1919. // <http://mjp.univ-perp.fr/traites/sdn1919.htm>

14. *Résolution du Parlement européen du 18 avril 2012 contenant les recommandations du Parlement européen au Conseil, à la Commission et au Service européen pour l'action extérieure sur les négociations concernant l'accord d'association UE-Arménie (2011/2315(INI)), P7_TA(2012)0128* // <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2012-0128+0+DOC+PDF+V0//fr>

15. Ter Minassian A. *L'Arménie et le conflit du Haut-Karabagh // Le Caucase postsoviétique: la transition dans le conflit. Sous la direction de Djalili M.-R. Bruxelles, Bruylant, 1995, pp. 67-99.*

16. Voelckel M. *Faut-il encore déclarer la guerre? // Annuaire Français de Droit International, Vol.37, 1991, pp. 7-24.*

17. Yerasimos S. *Caucase: le retour de la Russie // Politique étrangère, №1, printemps 1994, pp. 61-86.*

18. Zeynalov F. *Ermənistanın müharibə strategiyası və Xocalı soyqırımı: siyasi və hüquqi məqamlar // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal), Vol.37, №1, 2014, ss. 54-63.*

РЕЗЮМЕ

Фазиль Зейналов

Преподаватель Бакинского Государственного Университета, Диссертант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики (f.zeynalov12@gmail.com)

В статье рассматривается сущность вооруженного конфликта между Арменией и Азербайджаном, его характер как международного военного конфликта между двумя суверенными государствами, а также агрессивная сущность Армении. Данный военный конфликт начался в результате необоснованных территориальных притязаний Армении и незаконного применения силы для осуществления этих притязаний. Такая ситуация с точки зрения норм права именуется актом агрессии. Неслучайно, Армения отрицала на протяжении длительного времени свою причастность к конфликту, в качестве стороны. Однако все факты, документы международных организаций и Европейского суда по правам

человека подтверждают международную сущность конфликта и агрессивную суть Армении.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, конфликт, агрессия, косвенная агрессия, Ходжалинский геноцид.*

SUMMARY

Fazil Zeynalov

Lecturer at Baku State University, Dissertator of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan (f.zeynalov12@gmail.com)

In the article, the author analyzes the essence of the armed conflict between Armenia and Azerbaijan, its being an international armed conflict between the two sovereign states, and the aggressive nature of Armenia. The conflict began as a result of Armenia's groundless territorial claims against Azerbaijan and illegal use of military force for fulfilling those claims. This is considered as an act of aggression in the legal context. It is no coincidence that Armenia has for a long time claimed that it is not a party to the conflict. However, all the facts, the documents adopted by the international organizations and the European Court of Human Rights confirm the international character of the current conflict and the aggressive nature of Armenia.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, conflict, aggression, indirect aggression, Khojaly genocide.*

“ELEKTRON HÖKÜMƏT: DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI KİMİ”

İSMAYIL MURADOV
*Azərbaycan Turizm və Menecment
Universitetinin doktorantı*

“Elektron dövlət” hər hansı bir ölkənin dövlət strukturlarının hamısı haqqında məlumatların hər bir vətəndaş üçün açıq olan şəbəkədə yerləşdirilməsi deməkdir. “Elektron dövlət”in geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi və operativliyi yüksəldilir, əhali, biznes qurumları arasında əlaqələr asanlaşdırılır və sərbəstləşdirilir.

“Elektron dövlət” vətəndaş-məmur münasibətlərinin yeni müstəvidə qurulmasına, şəffaflığın təmin olunmasına və informasiya tələbatının dolğun ödənilməsinə şərait yaradır. Onun vasitəsilə yaradılan yeni imkanların əsas məqsədi xidmətlərin göstərilməsi üçün dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan “məsafəni” maksimum azaltmaq, bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi vacibdir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, vətəndaşların dövlət orqanları ilə təmaslarının daha rahat və münasib şəkildə təşkili üçün elektron xidmətlərin bir məkanda cəmləşdirildiyi “elektron hökumət” portalı “bir pəncərə” prinsipi əsasında yaradılır.

Dünya inkişaf etdikcə, yeni-yeni texnologiyalar yarandıqca bəşəriyyətin tələbləri də dəyişir. Cəmiyyətlər informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlardan istifadə edərək vaxt itkisinə yol vermədən, rəsmi qurumlarla birbaşa təmasa keçmədən, əziyyət çəkmədən öz təminatlarını həyata keçirmək istəyirlər. Hazırda informasiya texnologiyaları o səviyyəyə çatıb ki, artıq inkişaf

etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr elektron hökumət qurmağa başlayıblar. Elektron hökumət isə birbaşa olaraq ölkə əhalisinin rifahına xidmət edir.

Qloballaşan dünyada hər bir ölkədə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının durumu həmin dövlətin inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricilərindən sayılır. Azərbaycan üçün də bu sahənin inkişafı önəmlidir. Təsadufi deyil ki, hələ 2005-ci ildə Azərbaycanda informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafıyla bağlı dövlət proqramı qəbul olunub. O zaman Azərbaycan üçün yeni olan, amma dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində uğurla sınaqdan çıxmış “elektron hökumət” anlayışı da həmin proqramda əksini tapmışdı. Bəs “elektron hökumət” nədir və ötən müddət ərzində sırası vətəndaşlar bu yenilikdən nə dərəcədə faydalana bildilər?

“Elektron hökumət” XXI əsrdə dünya hökumətlərinin fəaliyyətini təmin edən, onun səmərəliliyini artıran əsas mexanizmlərdəndir. Dünyanın bir sıra ölkələrində elektron hökumət artıq qurulub. Bir xeyli dövlətlər də var ki, bu unikal imkanın atributlarından hələ yenicə istifadə etməyə başlayıblar. Postsovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da “elektron hökumət”in əsasını təşkil edən layihələr reallaşdırılır: telekommunikasiya infrastrukturunu təkmilləşdirilir; gömrük, maliyyə, vergi sahələrində korporativ sistemlər geniş istifadə edilməyə başlayır; əhalinin reyestri formalaşdırılır; digər kadastr və reyestrlər yaradılır. Bundan başqa, dünyada “pəncərə” sxemindən istifadə olunur ki, bu da “hökumət-vətəndaş”, “hökumət-hökumət”,

“hökumət-biznes” əlaqələrinin yaradılmasına təkan verir. Azərbaycanda da artıq bəzi sahələrdə bu sxemdən istifadə olunur. Elektron hökumətin yaradılmasının bir məqsədi dövlət strukturlarında informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqidirsə, digər məqsəd də vətəndaşlar üçün dövlət qurumlarının xidmətlərindən istifadənin asanlaşmasıdır. Yəni vətəndaş hökumətin fəaliyyəti, ayrı-ayrı dövlət strukturlarının xidmətləri barədə məlumatları evindən çıxmadan, məmurların qəbuluna düşmədən əldə edə bilməlidir. Başqa sözlə, hər bir dövlət strukturunun internet səhifəsi olmalı və vətəndaş həmin quruma aidiyyəti olan bilgiləri oradan almalıdır.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, e-hökumət infrastrukturunun inkişafına ciddi fikir verən ölkələrdə əhalinin əmək məhsuldarlığı, həyat və yaşayış səviyyəsi də yüksəlir, həm də xarici şirkət və biznesmenlərin həmin ölkələrə investisiya qoymaq və iş biliyi qurmaq baxımından maraqları artır[1].

E-hökumətin effektivliyi prioritet hesab olunan 2 kriteriya fonunda formalaşır[3]:

1. Dövlətin təklif etdiyi əsas elektron xidmətlərdən onlayn istifadə imkanları;
2. İstifadəçilər tərəfindən bu xidmətlərdən istifadə dərəcəsi.

Bu nisbətin müəyyən edilməsi elektron hökumətin tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan maneə və çətinliklərin dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır. Dünya təcrübəsində istənilən dövlətdə elektron hökumətin implementasiyası ilə bağlı bir sıra texniki, maliyyə, təşkilati və sosial maneələr özünü büruzə verir və bu problemlər elektron hökumətin Azərbaycan modelində də müəyyən səviyyədə özünü göstərir.

“Elektron Hökumət”in əhəmiyyəti:

- Dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini genişləndirməklə həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və onlardan istifadə imkanlarının sadələşdirilməsi;
- Dövlət qurumlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- İstifadəçilərə dövlət qurumları tərəfindən təqdim olunan elektron xidmətlərin

optimallaşdırılması və yerinə yetirilmə prosedurlarının sadələşdirilməsi;

- Elektron xidmətlər vasitəsilə istifadəçilərə təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə olunmasının təmin edilməsi;
- İstifadəçinin sorğusuna əsasən məlumatların axtarılmasına və əldə edilməsinə sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması;
- İstifadəçinin yerləşdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq ölkənin bütün ərazisində təqdim olunan elektron xidmətlərdən istifadənin mümkünlüyü[7].

“Elektron Hökumət” virtual məkanın, müasir texnologiyaların imkanlarından, dövlət orqanlarında informasiyalaşdırmanın yüksək səviyyəsindən istifadə edərək ölkə vətəndaşlarına göstərilən xidmətlərin keyfiyyətə yeni formada təqdim edilməsinə xidmət edir. E-hökumətin qarşısında, əsasən, aşağıdakı vəzifələr durur:

• **İnsanlar üçün daha əlverişli biznes fəaliyyət mühitinin yaradılması.** Texnologiya məhsuldarlığının və iqtisadi artımın yüksəldilməsində, xüsusilə, kənd və geridə qalmış icmalarda müsbət səmərə verən bir vasitədir. İKT-nin hökumətdə istifadə olunması və e-hökumət infrastrukturunun yaradılması da öz növbəsində qarşılıqlı əlaqələri tənziqləməyə və hökumətlə biznes arasındakı ortaq maraqları artırmaqla əlverişli biznes mühitinin formalaşmasına yardım edir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə ölkədən, onun sənaye potensiallarından və global rəqabət gücündən asılıdır. Məsələn, e-təchizat (təminat) hökumətin təminat (təchizat) prosesini üzə çıxarmaqla onu daha da rəqabətli və ədalətli edərək yerli biznes üçün yeni bazarlar açmağa bilər.

• **Ahçıların canlı növbədə yox, şəbəkədə olması.** Bu xidmət dövlət nümayəndəsinin birbaşa minimal müdaxiləsilə müşayiət olunan ictimai mal və xidmətlərin vətəndaşlara daha səmərəli çatdırılmasına imkan verir.

• **Yaxşı idarəetmənin artırılması və idarəetmədə ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsi.** Menecment (idarəetmə) və əməliyyatlarda İKT-nin iştirakı hökumətdə şəffaflığı və məsuliyyəti artırmaqla bərabər, həm də vətəndaşlara hökumətin siyasətində və qərar qəbul etmə proseslərində iştirak etməyə imkan verir.

• **Hökumət agentliklərinin məhsuldarlığının**

və səmərəliliyinin artırılması. İT tətbiqi dəftərxanadakı proses və prosedurları sürətləndirir və xidmətlərin göstərilməsini xeyli asanlaşdırır, işçilərin məhsuldarlığını artırır və eyni zamanda, dövlətə məxsus gəlirlərin qənaət olunmasına imkan verir. E-hökumət daha çox aşağıdakılara kömək edə bilər:

- Dövlət işçilərinin məhsuldarlığını artırmağa, bəzi idarələrdən və kağız idarəçiliyindən can qurtarmağa, idarəçiliyin dövlət tərəfindən planlaşdırılması imkanlarını artırmağa, ticarət müəssisələri və vətəndaşların lisenziyalar əldə etmək üçün müraciətlərin sayının çox olmasına və gəlirlərin artmasına;

- Hökumət ilk mərhələdə çox bölməli çatdırma platformaları (həm ənənəvi, həm də e-hökumət) təklif etdiyindən qiymətlər artmağa meyilli olsa da, sahibkarları uzun müddət qiymətlərin orta səviyyədə saxlanılmasına razı salmağa;

- **Əlverişsiz şəraitdə olan icmalarda keyfiyyətin artırılması.** İKT hökumətə diqqətdən kənar qalmış qrup və birliklərə yol açmağa imkan verir. Bu işə praktik olaraq onlara siyasi proseslərdə iştirak etmək səlahiyyəti vermək, ən çox ehtiyacları olan mal və xidmətlərin onlara çatdırılması deməkdir. Nəticə etibarilə, e-hökumətin məqsədi cəmiyyətin üç-hökumət, vətəndaşlar və biznes sahəsi arasında qarşılıqlı əlaqələrini artırmaqla ölkədəki siyasi, sosial və iqtisadi inkişafı sürətləndirməkdir.

Bir sözlə, e-hökumətin bütün məqsəd və vəzifələri müasir dövlətin başlıca missiyası çərçivəsindədir: “Müasir dövlətin başlıca missiyası, birincisi, əhaliyə ictimai rifah bəxş etmək, sosial və iqtisadi inkişafa kömək etmək, iqtisadi səmərəliliyə diqqəti artırmaq, ikincisi isə, sosial ədalət prinsipinə riayət etməklə əhali arasında gəlirlərin bölünməsinə yüksək bərabərliyə şərait yaratmaqdır”.

E-hökumətin inkişaf mərhələlərinə görə çoxsaylı təsnifatları içərisində özünə ən çox tərəfdar toplayan aşağıdakı təsnifətdir. Bu təsnifata görə e-hökumət təkamül prosesində 4 mərhələdən keçir:

“İnformasiyanın yerləşdirilməsi” adlanan birinci mərhələdə dövlət strukturları internetdə baza səviyyəsində iştirak edirlər və dövlət orqanları öz işləri barədə məlumatları veb-sayt vasitəsilə verirlər. Hər bir nazirlik və təşkilat internetdə

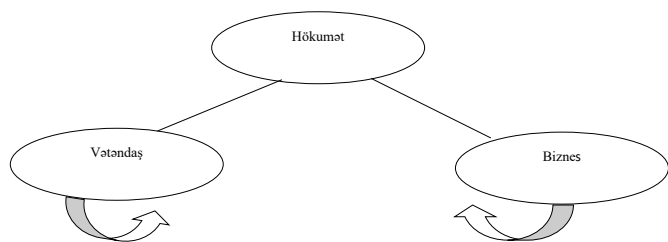
öz “vizit kartlarını” – onların missiyaları və fəaliyyətlərinin istiqamətləri barədə məlumat səhifələrini yaradırlar. Müvafiq texnoloji və siyasi biliklərə yiyələnən əksər dövlət məmurları e-hökumətə dövlət orqanlarının internetdə yaradılan sadəcə portalları kimi baxırlar. Həmçinin, bu mərhələdə siyasi və hüquqi sahədə dəyişiklik baş vermir, bir qayda olaraq dövlət orqanlarının portalları mərkəzləşmiş qaydada yaradılmadığından vahid bir portalda birləşdirilmir. Beləliklə, bu mərhələ dövlət orqanlarından vətəndaşlara – cəmiyyətə birtərəfli informasiya axını ilə xarakterizə olunur.

“Əks əlaqə - interaktiv qarşılıqlı əlaqə” adlanan ikinci mərhələdə birinci mərhələdən fərqli olaraq dövlət hakimiyyəti nümayəndələri ilə vətəndaşlar arasında ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələr aparılır. Elektron poçtun, forumların, digər elektron vasitələrin (front office) və həmçinin, elektron poçt serverlərinin məlumat bazalarının (back office) köməyi ilə dövlət nümayəndələri ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı münasibətlər daha yüksək bir mərhələyə keçir. Vətəndaşlar vergi deklarasiyasını və digər sənədləri elektron formada doldurur, elektron poçtla arayışlar və informasiyalar əldə edə bilirlər. Bu mərhələdə dövlət İT-yə vətəndaşları əməkdaşlığa cəlb edərək onların fikrini və tələbatlarını öyrənmək üçün kommunikasiya vasitəsi kimi baxır. Bu mərhələdə qarşıda əsasən modernizasiya məsələləri durur.

“Tranzaksiya” adlanan üçüncü mərhələdə real interaktivlik – dövlət orqanları nümayəndələri ilə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqələr real vaxtda olur. Buna texnoloji baza və yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı imkan verir. Tranzaksiyanı həyata keçirmək üçün hökumətə portal lazımdır. Bu portalın köməyi ilə vətəndaş işə başlayaraq autotentifikasiya keçə bilər və elektron xidmətlərdən istifadə edir. Əksər hallarda tranzaksiya xidmətlərinin göstərilməsində bir neçə dövlət təşkilatı iştirak edir. Tranzaksiya qarşılıqlı əlaqəsinə keçmək dövlət üçün e-hökumətin yaradılmasında irəliyə doğru bir sıçrayış sayılır. İrəliyə doğru olan bu keyfiyyət sıçrayışından sonra dövlət öz funksiyalarına yenidən baxır: bu funksiyalara əsasən öz aparatını formalaşdırır və bir neçə dövlət təşkilatları birgə əlaqəli fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu mərhələdə e-hökumətin işi bir qədər

konkretləşir: bu iş informasiya verməkdən daha çox xidmət göstərməyə üstünlük verir. Bu məqsədlə servislərin dəstəklənməsi üçün xüsusi saytların yaradılması nəzərdə tutulur. Belə saytlar təkcə hakimiyyətin mərkəzi orqanları üçün yox, həm də rayon orqanları üçün də yaradılır.

“Dövlət strukturunun transformasiyası” mərhələsi. Bu mərhələdə vahid standartlara söykənən dövlət idarəçiliyinin elektron infrastrukturunun yaradılması ilə e-hökumət keyfiyyətə daha yüksək mərhələyə keçir. Bu mərhələdə vətəndaşlar dövlət təşkilatlarının inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasında iştirak edə bilirlər. Dördüncü mərhələdə dövlət portalı həm biznes, həm də vətəndaşlar üçün bütün xidmətlərə vahid çıxış nöqtəsi olur və rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görülür.

Rəqəmsal bərabərsizlik sonrakı mərhələlərdə sosial bərabərsizliyə keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə e-hökumət ən yüksək səmərəli bir səviyyəyə çatır.

İdeal idarəetmə (good governance) – cəmiyyətin və ya onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının səmərəli qərarqəbul etmə yolu ilə elə idarə edilməsidir ki, konsensus meyli, hesabatlılıq, şəffaflıq, çeviklik, səmərəlilik, obyektivlik, tutumluluq, qanunun aliliyi kimi tələblərə cavab verə bilsin. Belə idarəetmə korrupsiyanın azalmasına, qərarqəbul etmədə ədalətli təmsilçiliyə, cəmiyyətin ehtiyaclarının nəzərə alınmasına xidmət edir [2].

E-hökumətin quruluşu dedikdə dövlət və sosial qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin ən ümumi istiqamətlərinin təsnifatı başa düşülür və müvafiq olaraq seqmentlərə bölünməsidir – dövlət, vətəndaş və biznesin münasibətləri.

Bu əlaqələr baxımından e-hökumətə informasiyalar əlaqəsinin bütövlüyü kimi yanaşmaq olar. Eyni zamanda bu əlaqələr qlobal antikorrupsiyon mübarizə aparmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdəki hər bir fərdə, öz hüquq və vəzifələri olan bir vətəndaş, eyni zamanda həm

də bir biznesmen kimi baxmaq olar. Bu sonuncu halda dövlətin fiziki yox, hüquqi şəxslə qarşılıqlı münasibətləri yaranır.

E-hökumət geniş yayıldıqca vətəndaşlara məxsus məlumatların təhlükəsizliyi və əməliyyatları daha geniş təsvir olunacaq və bu tip məlumatlara digər bir şəxsin kiber hücum nəticəsində malik olması həmin vətəndaş və ya müəssisəni təmamilə müflis edə bilər [4].

E-problemlər təhlükəsizliyin 2 istiqamətdə pozulmasından yaranır:

- Daxildən sistemin dağıdılması (bu sistemə daxildən girişi olan insanlar tərəfindən edilə bilər);
- Xarici təhlükə (bu sistemə xaricdən müdaxilə edilməsidir ki, əsasən kibercinayətkarlar tərəfindən həyata keçirilir); Həmçinin təbii amillər nəticəsində sistemə girişin dayandırılmasına (buna misal olaraq maqnit dalğası nəticəsində informasiyanın silinməsi, təbii fəlakətlər və s.) səbəb ola bilər.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas fəlsəfi mənası bütün insanların informasiya, bilik tələbatını ödəməkdən, onların arasında sosial kommunikasiya mühiti yaratmaqdan, bilik və düşüncələrini, istədikləri məlumatı ictimaiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir. Onun əsas məqsədi informasiya bolluğunun yaradılması və bu prosesin köməyi ilə bir tərəfdən bəşəriyyətin qarşısında duran problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə cəmiyyətin inkişafını təmin etməkdir. Yəni informasiya cəmiyyəti elə bir cəmiyyətdir ki, burada əhalinin böyük hissəsi müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiyanın, ən əsası isə onun ali forması olan biliyin istehsalı, saxlanması, emalı və ötürülməsi ilə məşğul olur.

Bu gün İKT Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, intellektual potensialının gücləndirilməsi, biznesin irəliləməsi, korrupsiya ilə mübarizə, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, cəmiyyətdə şəffaflığın və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli vasitə olaraq qəbul edilir. Dövlət idarəçiliyi, təhsil, səhiyyə, biznes, bank işi və digər sahələrdə yeni dəyərlər yaradan İKT ictimai-iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnternet mediasının inkişafı, internetdə fikir və söz azadlığının mövcudluğu, elektron qəzet və jurnalların, xarici və daxili sosial şəbəkələrin geniş yayılması İKT-nin cəmiyyətə verdiyi yeni

imkanlardır.[7]

Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına davamlı iqtisadi artıma və tərəqqiyə nail olunması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir. Bu məqsədlə ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun tərkibində, həmçinin dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında təbii ehtiyatların azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi, iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Mövcud resurslardan və coğrafi mövqelərdən istifadə olunmaqla, Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər səviyyəsində təmin edilməsi və iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi milli məhsulların dünya bazarında layiqli yer tutmasına şərait yaradacaqdır.

Müasir tələblər baxımından ölkədə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsi bütövlükdə dövlətin hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi potensialının göstəricilərindəndir. İnformasiya cəmiyyətinə keçid üçün ölkədə əlverişli şəraitin yaradılması Azərbaycan dövlətinin siyasi məqsədlərindən biridir.

Ölkənin informasiyalaşdırılması yolu ilə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması təşkilati, sosial-iqtisadi, elmi-texniki, texnoloji və ən başlıcası, siyasi amillərə malik olan mürəkkəb prosesdir, onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə cəlb olunan siyasi, inzibati, maliyyə, insan, texniki və s. resurslardan səmərəli istifadə olunmasını, prioritetlərin və fəaliyyət istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsini, görülən işlərin tənzimlənməsini və əlaqələndirilməsini tələb edir.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına yönəlmiş Milli Strategiya ayrı-ayrı sahələr üçün yaradılan ənənəvi konsepsiya və proqramlardan fərqli olaraq çoxaspektlidir və onun əhatə dairəsinə dövlət siyasəti, sosial-iqtisadi sfera, texnika və texnologiyalar, elm və mədəniyyət daxildir. Strategiya və onun həyata keçirilməsilə bağlı fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğundur, milli maraqların qorunmasına xidmət edir, beynəlxalq qurumların-BMT-nin, Avropa Şurasının müvafiq standartlarını, tələb və

tövsiyələrini, baxılan sahə üçün mühüm olan və Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul olunmuş digər beynəlxalq aktların müddəalarını nəzərə alır.

İnformasiya cəmiyyətinin qurulması zamanı milli səviyyədə aşağıdakı prinsiplərə əməl olunmalıdır:

1. Liderlik-dövlət idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, təşkilat və müəssisələrinin rəhbərləri İKT-nin inkişafını və geniş tətbiqini öz fəaliyyətləri ilə bilavasitə təmin etməlidirlər;

2. Bərabərlik- cəmiyyətdəki mövqeyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, prosesin bütün iştirakçılarının maraqları eyni dərəcədə nəzərə alınmalı, sosial ədalət prinsipi gözlənilməlidir;

3. Şəffaflıq və cəlb olunma-həyata keçirilən fəaliyyət barədə ictimaiyyət geniş məlumatlandırılmalı, açıq ictimai müzakirələr təşkil edilməli və qərarların qəbulunda vətəndaşların, ictimai təşkilatların təklifləri nəzərə alınmalıdır;

4. Əməkdaşlıq- həyata keçirilən fəaliyyətdə dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti tərəfdaşlığına xüsusi fikir verilməlidir

5. Maarifləndirmə- informasiya cəmiyyəti quruculuğuna geniş kütlələrin cəlb olunması, cəmiyyətin hər bir üzvünün bu prosesdə fəal iştirakının təmin edilməsi üçün bu texnologiyalara dair bilik və məlumatlar əhatəli şəkildə əhaliyə çatdırılmalıdır;

6. Sosialyönlülük- vətəndaşların sosial maraqlarının qorunması, hüquqlarının təmin olunmasına hərtərəfli şərait yaradılması əsas götürülməlidir;

7. Millilik- ölkədə yaşayan bütün xalqların mənafeyi nəzərə alınmaqla, milli informasiya resurslarının inkişafına, elmi və mədəni irsin müasir texnologiyalar vasitəsilə qorunmasına, yerli İKT sənayesinin inkişafına, yerli istehsalçıların maraqlarına üstünlük verilməlidir;

8. Mərhələlilik- İKT-nin sürətli inkişafını nəzərə alaraq və mövcud imkanlardan səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyət ardıcıl və mərhələlərlə həyata keçirilməli, proqram və layihələr hazırlanarkən prioritetlər, maliyyə və nəticələrin qısa müddətdə əldə edilməsi əsas götürülməlidir;

9. İnnovativlik- elmi-texniki tərəqqinin yenilikləri nəzərə alınmalı, müasir elmi

tədqiqatların aparılmasına diqqət artırılmalıdır;

10. Beynəlxalq əməkdaşlıq–qlobal informasiya cəmiyyəti quruculuğunda, İKT sahəsi ilə bağlı beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsində ölkəmiz fəal iştirak etməli, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq genişləndirilməli, həyata keçirilən fəaliyyətin ümumdünya informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə sıx əlaqəsi təmin olunmalıdır[7].

Azərbaycan Avropa, Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq arasında həyat əhəmiyyətli keçid yolunu oynayır. Bu baxımdan qloballaşma prosesinə uyğunlaşmanı inkar etmək yox, öz tarixini, milli dəyərlərini, mentalitetini nəzərə alaraq ona ehtiyatla qoşulmaq lazımdır. Bu prosesdə daha dolğun iştirak etmək və ondan faydalanmaq üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi və sənayenin bu sahəsinin inkişafı zəruridir. Ümumiyyətlə, XX əsrin son on illiyindən başlayaraq İKT cəmiyyətin inkişafına təsir edən ən vacib amillərdən birinə çevrilmişdir. Onların təsir dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm, təhsil, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr İKT tətbiqinin verdiyi üstünlüklərdən istifadə edirlər. Bu baxımdan respublikamız özünün potensial imkanlarından səmərəli istifadə etməlidir.

Hazırda respublikanın İKT sənayesi nisbətən gəncdir və texnologiya həvəskarı olan sahibkarlar tərəfindən inkişaf etdirilir. Malaziya, Sinqapur, BƏƏ və digər ölkələrdən idxal edilmiş hissələrdən kompüter və digər sistemləri quraşdıran xeyli sayda kiçik quraşdırıcı müəssisələr fəaliyyət göstərir. Həmçinin “HP”, “Compaq”, “Xerox”, “Panasonic”, “Nokia”, “Ericsson”, “Siemens”, “Oracle”, “Microsoft” öz mallarını yerli bazarda təqdim etmək üçün ticarət müəssisələri, distribütorlar və səlahiyyətli satıcılar vasitəsi ilə iştirak edirlər.

Məlumatın elektron emalı sənayesində ən yeni informasiya texnologiyalı və tam inteqrasiya xidmətlərini təmin edən 10-a qədər şirkət var. CEN şirkətlər qrupu, RİSK, AZEL bu sahənin aparıcı şirkətləridir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlər əsasən xarici ölkələrdən “baqaj” şəklində gətirilən hissələrin yığılması və quraşdırılması ilə məşğuldurlar. Həmçinin yerli tələbatı ödəmək üçün kassa maşınları və hesablayıcı qurğular isteh-

sal olunur. Lakin kompüter texnikasını istehsal edən mütəşəkkil sənaye yoxdur. Bu sahə ilkin yaranma mərhələsindədir və yalnız yığma işləri ilə kifayətlənir.

Azərbaycanda proqram təminatı sənayesi sürətlə inkişaf edir. 40-a yaxın şirkət proqram təminatının hazırlanması və sistem inteqrasiyası ilə məşğul olur. Bu şirkətlər hökumətə, korporativ (özəl) sektora və eləcə də neft sektorundakı çoxmillətli şirkətlərə müəyyən xidmətlər göstərirlər. Şirkətlərin 90%-nə qədəri proqram təminatı tərtibatı hazırlayır və dünyanın aparıcı şirkətlərinin kompüter, rabitə avadanlığı və proqram təminatı məhsullarını yayırlar. Bu şirkətlərin 7-9 illik təcrübəsi vardır. Sahənin hasilatı 2001-ci ildə 11,3 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bu isə ümumi İKT hasilatının 14 %-dir. Bu sahədə aparıcı şirkətlər RİSK, AZEL, Sinam Invest, Corpus Technology, Peter-service-dir. Qeyd edək ki, bu sahə hələ gəncdir və onun sonrakı inkişafı üçün respublikanın potensial imkanları vardır.

Azərbaycanda bir neçə müəssisə telekommunikasiya və radio avadanlığı istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Əsasən kiçik və orta müəssisələr olan 17 şirkət quraşdırma və istehsalat sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Bu şirkətlər əsasən mobil radiostansiyaları, telefon kabeli, paylama qutuları, neft sektorunun telimetrik avadanlıqlarının yığılması və istehsalı ilə məşğuldurlar. Bu sahənin hasilatı 2002-ci ildə 28, 7 milyon ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycan gələcəkdə bu sahənin məhsulları ilə beynəlxalq bazarda uğurla iştirak etmək imkanına malikdir. Bu sahənin aparıcı şirkətləri “Azərbaycan Kommunikasiyaları”, “Bahar LTD”, “Azeurotel”, “Akhundoff” və s.

Respublikanın informasiya texnologiyaları sənayesinin ümumi ixracı 2001-ci ildə 10 milyon ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. İxrac edilən əsas məhsullar sayğaclar, kalkulyatorlar, rəqəmli telefonlar, mikrodalğa stansiyaları, telefon kabelləri, hərbi işlər üçün yarımkeçirici cihazlardan ibarət olmuşdur. Qeyd edək ki, respublikanın bu sahədə ticarəti defisitli xarakter daşıyır. Belə ki, 2004-cü ildə mənfi saldo 150 milyon ABŞ dolları olmuşdur. İdxal əsasən Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya və Asiya ölkələrindən olmuşdur. Respublikamızda sənayenin bu sahəsinin

inkışafını şərtləndirən potensial imkanlar genişdir. Azərbaycan ölkənin müqayisəli üstünlüklərindən istifadə edərək regionda tanınmış proqram təminatı və İKT xidmətlərinin təchizatçısına çevrilə bilər.

Azərbaycanın İKT sektoruna yaxından nəzər yetirdikdə iki əsas istiqaməti müəyyən etmək olar – “müxtəlif sahələrin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün texnologiyalar” və “yeni iqtisadiyyat”. Ölkədə nəinki milli, hətta region miqyaslı bir sıra iri İKT layihələrin reallaşdırılmasını müşahidə edə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda dövlət sektorunda, təhsildə, biznesin müxtəlif seqmentlərində informasiya texnologiyalarının sistemli tətbiqi həyata keçirilir. Qeyd edilməlidir ki, HP şirkəti bu cür yüksək səviyyəli layihələrin reallaşdırılmasında Azərbaycanın fəal tərəfdaşlarındanır.

İKT böyük gəlir mənbəyidir. Bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı biznes dünya iqtisadiyyatının ən dinamik və yüksək gəlirli sektorlarından biridir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları özü isə bütün sahələrdə birinciliyi təmin edən güclü vasitədir. Statistika görə, dünya ölkələrinin gəlirlərində neftin payı 3% təşkil etdiyi halda, İKT sahəsində əldə olunan gəlirlər 8% təşkil edir. Dünyanın bütün ölkələrində informasiya texnologiyalarına olan diqqət və bu sahəyə qoyulan sərmayə durmadan artır. Bu böyük gəlir mənbəyindən daha da çox faydalanmaq üçün milli strategiyalar hazırlanır və həyata keçirilir. Bu baxımdan Azərbaycan da istisna təşkil etmir. Son illər bu sahəyə Azərbaycan hökumətinin qayğı və diqqətinin artması, İKT üzrə Milli Strategiyanın yaradılması və təsdiq edilməsi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin yaradılması və bu nazirlik tərəfindən aparılan islahatlar bizim ölkəmizdə də İKT sahəsində görülən işlərin canlanmasına səbəb olmuşdur.

Yaşından, yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvlərinin İKT-nin yaratdığı imkanlardan istifadəsinə şəraitin yaradılması, məqsədli təlim proqramları vasitəsilə əhalinin İKT savadlılığının artırılması, vətəndaşların, xüsusilə də aztəminatlı sosial qrupların İKT-dən bəhrələnməsi üçün onlara müasir texnologiyalardan istifadə üzrə bilik və bacarıqların öyrədilməsi bu istiqamətin əsas məqsədlərindəndir. Bu istiqamətin məqsədlərinə çatmaq üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Cəmiyyətin bütün üzvləri, xüsusilə də ucqar kənd yaşayış məntəqələrində yaşayan və ya xüsusi tələbləri olan insanların kompyuterdən, internet xidmətlərindən, “E-hökumət” portalından istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;

2. Kütləvi və məqsədli İKT aksiyaları və təlimlər keçirməklə, bütün vətəndaşlar, biznes qurumları və dövlət tərəfindən İKT biliklərinə yiyələnmənin stimullaşdırılması və hər bir fərdin informasiya cəmiyyətinin aktiv qurucusu olması üçün tədbirlər görülməsi;

3. Kiçik və orta sahibkarların biznes proseslərində İKT-ni tətbiq etmələrinə və İKT vasitəsilə üstünlük əldə edilməsinə kömək göstərilməsi.

Açar sözlər: *Elektron hökumət, dövlət qulluğu, informasiya cəmiyyəti, səmərəlilik.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yusifov F.F., “İnformasiya cəmiyyətinin monitoringi: mövcud problemlər və onların həlli yolları” *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*” Bakı 2010, №2, s.30–37.

2. İnkilab Əhmədov, Kənan Aslanlı, Şəhriyar Əhmədov, “Dövlət Maliyyə Terminləri Lüğəti”, Bakı, 2008, s.146

3. Nyankina E.S, Poqodina E.S., “Elektron hökumətin perspektivi”.

4. Trifalenkov İ.A., “Elektron hökumət: şəxsi məlumatların müdafiəsi”, Moskva.

İnternet resurslarından:

5. www.e-gov.az

6. www.accenture.com

7. president.az

Мурадов Исмаил
Докторант, Азербайджанский университет
туризма и менеджмента

**«Электронное правительство: повышение
эффективности государственного
управления»
РЕЗЮМЕ**

В современном мире социально-экономического развития информация стала

важным стратегическим ресурсом. Фактор глобализации и становления информационного общества требуют, чтобы современная ОИК отвечала требованиям времени. В современную эпоху информационной революции возникновение «новой экономики», развитие человеческого потенциала и восстановление взаимоотношений между государством и обществом. Это электронное правительство, новая форма государственного управления, было создано с использованием современных ИКТ для решения этих проблем.

С его структурной точки зрения, его компоненты и его сегменты были проанализированы. Изучение большого опыта ведущих стран в создании электронного правительства показало, что электронное правительство является поэтапным и долгосрочным процессом.

Создание электронного правительства требует выполнения технических, социальных, политических, психологических, финансовых и организационных требований. Сильная инфраструктура ИКТ и стабильное финансирование являются ключевыми факторами успеха в электронном строительстве.

Накопленный за последние годы опыт и результаты, достигнутые в Азербайджане в области информационного общества и электронного правительства, в первую очередь требуют обобщения, систематизации, обширных научных исследований и анализа.

Ключевые слова: *Электронное правительство, государственная служба, информационное общество, эффективность.*

Muradov Ismayil
Doctorant, Azerbaijan University of
Tourism and Management

“E-Government: Increasing Public
Administration Efficiency”

SUMMARY

In the modern world of socio-economic development, information has become an important strategic resource. The factor of globalization and the establishment of information society require

modern OIC to meet the requirements of time. In the modern era of information revolution, the emergence of the “new economy”, the development of human potential, and the re-establishment of mutual relations between the state and the society. This e-government, a new form of public administration, has been created by using modern ICT to address these issues.

From its structural standpoint, its components and its segments have been analyzed. Studying the great experience of leading countries in e-government building has shown that e-government is a step-by-step and long-term process.

E-government building requires the fulfillment of technical, social, political, psychological, financial and organizational requirements. Strong ICT infrastructure and stable financing are key factors that succeed in e-construction.

The accumulated experience and results achieved in Azerbaijan in the field of information society and e-government in recent years primarily require generalization, systemization, and extensive scientific research and analysis.

Key words: *Electronic government, civil service, information society, efficiency.*

QAFQAZDA MÜNAQIŞƏLƏR VƏ ONUN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRLƏRİ

AYGÜN QURBANOVA
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
doktorantı*

E-mail: storefjellene@hotmail.com

Qafqaz regionu XX əsrin sonu XXI əsrin başlanğıcında dünyada gedən ictimai siyasi hadisələrdə mühüm yer tutur. Öz zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına və nəqliyyat-kommunikasiya sahəsindəki imkanlarına görə dünyada iqtisadi maraqların kəşimə nöqtəsinə çevrilmişdir. Qafqaz Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yerləşir, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, İran, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd təşkil edir. [1]

Son zamanlar münaqişələr yer üzündə qeyri-sabitliyin əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir. Onlar arasında millətlərarası münaqişələr xüsusi yerə malikdir. Bu baxımdan Qafqaz dünyada unikal ərazilərdən biri hesab olunur. Belə ki, bu region etnik, dil və mədəni rəngarəngliyi ilə seçilir. 1991-ci ildə Soyuq müharibənin başa çatması və SSRİ-nin dağılması ilə Qafqazda etno-milli münaqişələr başlamışdır. Bundan sonra, Qafqazda Sovetin dominant ideologiyası olan bütün insanların dostluq ideologiyası tənəzzülə uğramışdır. 1988-2005-ci illərdə Qafqazda “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”, “Osetiya münaqişəsi” və “Abxaziya münaqişəsi” kimi problemlər ortaya çıxmışdır. Bütün bu münaqişələr Qafqazda iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərmiş və nəinki burda yaşayan xalqlar arasında eyni zamanda onların beynəlxalq aktorlarla da münasibətlərinin korlanmasına səbəb olmuşdur. Cənubi Qafqazı eyni zamanda “geosiyasi məkan” da adlandırmaq olar, çünki böyük dövlətlərin-Rusiya, Türkiyə, İran, ABŞ və Avropa dövlətlərinin strateji maraqları regiondakı üç dövlətlərin ümumregion maraqlarını formalaşdırır. Qafqaz regionundakı münaqişələrin əsas səbəblərini iki əsas kateqoriyaya bölmək olar: 1) Yerli amillər; 2) xarici amillər.

1. Yerli amillər

Qafqaz regionu qədim insan yaşayış məskənlərindən biri hesab olunur. Bura, eyni zamanda, əsas etnik miqrasiya dalğalarının kəşiməsində mühüm rola malikdir, həmçinin qədim zamanlardan bəri böyük güclərin rəqabət dairəsinə çevrilib. Bu faktlar etnik qruplarının və onların özünəməxsus mədəni müxtəlifliklərinə öz töhfələrini vermişdir.

2. Xarici amillər

Xarici amillər - əsasən Rusiya və Qərbin yürütdüyü siyasətlə əlaqəlidir. İran və Türkiyə kimi regional aktyorların meydana çıxması ilə birlikdə enerji resurslarının ixrac yolları üzərində yeni bir rəqabət kəskinləşmişdir. Bu da bölgədəki münaqişələri və onların həllini çətinləşdirmişdir. Buna görə də, bu xarici amillər regional qarşıdurmaları daha da gücləndirmişdir. [7]

Cənubi Qafqazda həll olunmamış münaqişələr bölgənin hərtərəfli inkişafına ciddi maneələr törədir. Bölgədəki münaqişələr bir çox iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrin zəifləməsinə səbəb olub. Ümumiyyətlə, bu münaqişələr bölgədə təhlükəsizliyə təhdid olmaqda davam edir. Artıq 20 ildən çoxdur ki, regionda məskunlaşan əhali təhlükəli şəraitdə yaşayır və son inkişafdan tam yararlanma bilmir. Bu vəziyyəti dəyişdirmək üçün göstərilən cəhdlər müsbət nəticələr verməmişdir. [8].

Təhlükəsizlik müasir siyasətdə ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Ənənəvi nəzəriyyələrdə təhlükəsizlik anlayışı dar çərçivədə - ölkə ərazisinin və dövlət suverenliyinin kənar təcavüzlərdən və ya beynəlxalq aləmdə milli

mənafehin qorunması kimi müəyyən olunmuşdur. Bu zaman təhlükəsizlik insanlardan daha çox milli dövlətlərə şamil edilən bir termin kimi qəbul edilir. Lakin, Soyuq müharibənin başa çatması, dövlətlərarası münaqişələrin səngiməsi və ölkədaxili münaqişələrin artması ilə təhlükəsizliyin istiqaməti də dəyişmiş və çoxşaxəli olmuşdur.

Münaqişələr “Domino təsiri” ilə bütün sistemi əhatə edir və əhatə baxımından lokallıqdan qlobal səviyyəyə keçmə prosesini aktivləşdirir. Təbii mühit – insanın həyatı üçün əvəzəlməz şərtlərdəndir. Bu gün çoxlu qlobal ekoloji problemlərin içərisində xüsusi yeri sülhün qorunub saxlanması, müharibənin qarşısının alınması, tərksilah, xüsusilə də konfliktlərin qarşısının alınması durur. Region ölkələri özləri də münaqişələrin həllində maraqlı olmalıdırlar. Belə ki, silahlı münaqişələr bu günədək çoxsaylı insan tələfatına, maddi itkilərə, iqtisadi tənəzzülə, yüz minlərlə insanların öz yerlərindən didərgin düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu münaqişələrin həll olunmaması Qafqaz ölkələrinin iqtisadi vəziyyətinə, qlobal və regional əlaqələrinin sərbəst inkişafına mənfi təsir göstərir, onlara öz potensialını tam həyata keçirməyə imkanı vermir. [2]

Cənubi Qafqazda bu günə qədər davam edən siyasi, hərbi və etnik zəmində lokal silahlı mübarizələr bölgənin təhlükəsizliyini və gələcəkdəki perspektivini ciddi şəkildə təhlükə altına almışdır. Bölgədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün Azərbaycan və Gürcüstan beynəlxalq sistem ilə siyasi və iqtisadi münasibətlərini daha da genişləndirməyə çalışarkən, Ermənistan siyasi və iqtisadi siyasətində Rusiyaya üstünlük verərək bu prosesdən kənar qalmağı seçmiş, həmçinin Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyinə açıq-aşkar maneə yaratmışdır.

Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin pozulmasına və millətlərarası gərginliyin artmasına səbəb məhz Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları olmuşdur. Ermənistanın Dağlıq Qarabağda təcavüzkar və etnik-separatçı hərəkəti bütün Qafqazı əhatə etmiş, həmçinin regionda təhlükəli meyillərə təkan vermişdir. Bu gün Ermənistan yenə də işğal və terror üzərində qurulan siyasətini davam etdirir. Azərbaycanın 20 faiz torpağını işğal edərək, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün öz doğma yurdundan didərgin düşməsinə səbəb olublar. İşğal olunan

ərazilərdə yerli əhali qəddarcasına öldürülmüş, XX əsrin ən dəhşətli qətləmi - Xocalı soyqırımını törədilmişdir. Azərbaycan xalqına məxsus yerli tikililər tamamilə məhv edilmişdir. Lakin XIX və XX əsrdə ermənilərin Cənubi Qafqazda müsəlman xalqına qarşı həyata keçirdiyi kütləvi qətləmlər və soyqırımını hadisələri dünya birliyi tərəfindən nəinki susqunluqla qarşılır, hətta onlara göstərilən siyasi və hərbi dəstək bu gün də davam etdirilir. Sadəcə bu əvvəllər olduğu kimi aşkar deyil, əsasən gizli yollarla həyata keçirilir. Ermənilər bu gün də Azərbaycana qarşı işğal siyasətini davam etdirir və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi çoxsaylı qətnamələrə məhəl qoymur, eyni zamanda Gürcüstan və Türkiyəyə qarşı da açıq ərazi iddiaları irəli sürür. Ermənistanın bu gün də terrora dövlət səviyyəsində açıq şəkildə dəstək verməsi mövcud təhlükəsizlik üçün ən böyük təhdiddir. Rusiyanın ucuz qiymətə Ermənistanı ağır texnika, silah satması ikili standart, bölgədə sabitliyin pozulması istiqamətində atılan digər bir addımdır. Bu barədə Rusiya ilə Ermənistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olmaları bəhanə gətirilir. Azərbaycan da öz növbəsində həm Rusiyadan, həm İsraildən, həm də bir sıra Qərb ölkələrindən silah alır. Erməni lobbisinin təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə ABŞ Konqresində “Azadlığın dəstəklənməsi aktı”na 907-ci düzəliş qəbul edilmişdir. Bu düzəliş Azərbaycana Amerikanın birbaşa dövlət yardımının qadağasını nəzərdə tuturdu. Lakin 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən 11 sentyabr terror hadisəsindən sonra Azərbaycanın beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə dəstəyinə görə ABŞ Konqresi prezidentə düzəlişin hüquqi qüvvəsini dayandıрмаq səlahiyyəti vermişdir. ABŞ eyni zamanda, silah bazarında rəqabətə görə Rusiyanın regionda hakim mövqə tutmaqdan kənarlaşdırmaq istəyir. Beləliklə, ABŞ-la Rusiyanın regionda silah yarışına girmək istəyi regionda dilemmaya gətirib çıxarır və təhlükəsizliyə növbəti təhdid kimi özünü büruzə verir. [3] Azərbaycanda isə uzun müddət ərzində regionun inkişafı və təhlükəsizliyi sahəsində xeyli nailiyyətlərə imza atılmışdır. Azərbaycan qlobal arenada öz mövqeyini və nüfuzunu təmin etmiş, bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafında aparılan danışıqlara təkan vermişdir. Ermənistanın respublikamızın

ərazisini işğal etməsi Azərbaycan dövlətinin nəzarətində olmayan zonaların meydana gəlməsinə, sosial-iqtisadi, mədəni bütövlüyün pozulmasına, həmçinin təbii mühitə rasionallıq, nizamlı təsir imkanlarının azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Regionun təhlükəsizliyinə daha bir təhdid Ermənistanın elektrik enerji tələbatının təxminən 40 faizini ödəyən Metsamor atom stansiyasıdır. Bu atom elektrik stansiyası 1980-ci ildə işə salınıb. 1988-ci il zəlzələsindən sonra stansiya dayandırılıb və yenidən 1995-ci ildə ciddi enerji böhranı ilə üzləşən Ermənistan beynəlxalq tənqidlərə məhəl qoymayaraq, stansiyanın fəaliyyətini yenidən işə salıb. 2014-cü ildə Ermənistan hökuməti Metsamor atom elektrik stansiyasının ikinci enerji blokunun istismar müddətini 10 il - 2026-cı ilədək artırmaq layihəsini qəbul etmişdi. Qeyd edək ki, 8 ballıq zəlzələyə davamlılıq əsasında tikilmiş Metsamor 9 bal gücündə zəlzələyə davam gətirməyəcək. Digər tərəfdən, Metsamor AES-in daxili qoruyucu örtüyü yoxdur, bu da o deməkdir ki, hər hansı qəza baş verərsə, atom zərrəcikləri birbaşa atmosfərə ötürüləcək. Bu da bütün regionda insanların məhvəinə səbəb olacaq. Region ölkələri-Azərbaycan və Gürcüstan dəfələrlə Ermənistanla təzyiqlənərək, bu vaxtı keçmiş AES-i dərhal bağlamağı tələb etsələr də, Ermənistan buna əhəmiyyət verməmiş və beynəlxalq normaları pozmağa davam etmişdir. [9]

Digər bir problem insan alveridir ki, son dövrdə insan və vətəndaş hüquqlarını ciddi şəkildə pozaraq və təhlükəsizliyinə təhdidlər yaradaraq, köləliyin müasir forması hesab olunur. Ermənistan Cənubi Qafqazda insan alverinin əsas mərkəzi hesab olunur. Ölkədə insan alverinin qurbanları əsasən Gürcüstandan keçməklə Türkiyəyə, Rusiyaya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və digər ölkələrə göndərilir. Bəllidir ki, Ermənistan Azərbaycanın 20 faiz torpaqlarını işğal edibdir. Bu ərazilərin narkotik ticarətçiləri və insan alverçiləri üçün əsas məşğələ çevrilməsi artıq heç kimə sir deyil. Bu da təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün ciddi təhlükə hesab olunur. Azərbaycandan olan miqrantlar əsasən Türkiyədə, Rusiyada, Birləşmiş Ərəb Əmirliyində və Almaniyada ticarət, inşaat, kənd təsərrüfatı, restoran, ev qulluqçuluğu və seks-biznes sahələrində istismara məruz qalırlar. Bakı şəhəri Azərbaycandan olan insan alveri qurbanlarının əsas mərkəzi olsa da, Sumqayıt,

Gəncə, Mingəçevir və Şamaxı şəhərləri, həmçinin İranla həmsərhəd rayonlar olan Lənkəran və Masallı, eyni zamanda Gürcüstanla qonşuluqda yerləşən Qazax və Şəki də ön sıralarda dururlar. Son zamanlar Azərbaycan bu sahədəki qanunvericilik bazasını və siyasətini beynəlxalq standartlara uyğun gücləndirmişdir. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Qanunun 26-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində digər dövlətlərlə, onların hüquq mühafizə orqanları ilə, həmçinin insan alverinə qarşı mübarizə aparan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. [10] Gürcüstanda bir neçə ildir ki, insan alverinə qarşı mübarizə məqsədilə müvafiq qanunvericilik bazasının hazırlanması və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə bir neçə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin Gürcüstan hökuməti uşaqların da cəlb olunduğu insan alverinin aradan qaldırılması zamanı hələ də bir çox problemlərlə üzləşməkdədir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Türkiyə ilə “Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında” Saziş imzalamışdır. Miqrantların, uşaqların və yaşlıların istismarı və məcburi dilənçiliyə cəlb edilməsi, ev köləliyi, həmçinin ölkədaxili və ölkəxarici insan alveri, o cümlədən, qanunsuz miqrasiya daha çox diqqət tələb edən məsələlərdir. Regionda insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində institusional mexanizmlər təkmilləşməli, insan alveri qurbanları, xüsusilə də uşaqların reabilitasiyası ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Cənubi Qafqaz ölkələri arasında müşahidə olunan siyasi problemlər insan alverinə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq prosesinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, problemlərə həll yolu tapmağa da təsir edir. [4]

Bugün işğal altında olan Dağlıq Qarabağ dünyanın ən təhlükəli terror təşkilatları üçün mərkəzə çevrilib. Ermənistan dövlətinin və diasporasının maliyyə, həmçinin təşkilatı yardımı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardıqları terror müharibəsi 1980-ci illərdən başlayaraq ardıcıl xarakter almışdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı 7 rayonun işğalı zamanı kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədi ilə Ermənistanın xüsusi xidmət

orqanları hərbi əməliyyatların getdiyi ərazilərdən xeyli uzaqda, dinc azərbaycanlı əhalisinin yaşdığı məntəqələrdə terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan sonra erməni terrorçularının Azərbaycan ərazisində keçirdikləri terror aktları, Bakı Metropolitenində baş verən terror partlayışları, Azərbaycanın yüksək səviyyəli dövlət rəsmilərinə qarşı törədilən terrorlar da bu qəbildəndir.[5]

Qafqaz dünyanın unikal bir regionudur. Bu region etnik, dil və mədəni rəngarəngliyi ilə seçilir. Son 20 ildə Cənubi Qafqaz terrorçuluğu, etnik separatizm və münaqişələr, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın artması, silahların yayılması, təbii ehtiyatların tükənməsi, əhalinin kütləvi miqrasiyası, ətraf mühitin çirklənməsi və sair təhlükələrlə üzləşir. Bu amillər hər bir dövlətin təhlükəsizliyə qarşı risklərin müəyyənləşdirilməsini, həmin risklərin qarşısının alınması üzrə birgə fəaliyyət göstərmələrini zəruri edir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, region dövlətləri yaşadıkları problemlər zamanı Cənubi Qafqazı bir bütün olaraq görmürlər. Belə ki, hər bir dövlətin təhlükəsizliyi məhz regional və qlobal təhlükəsizlikdən asılıdır. Digər bir səbəb isə, regionda maraqları olan böyük dövlətlər öz siyasətlərində fərqli iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni dəyərləri həyata keçirmələridir. Qərb ölkələri xüsusilə regional təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, həmçinin digər regional münaqişələrin həllində maraqlı olmalıdırlar. Qafqazda münaqişələrin davam etməsi bu regionda Qərbin iri layihələrinin reallaşmasına mane olur. Sonda, region ölkələrinin özləri də aralarındakı münaqişələrin həllində maraqlı olmalıdırlar. Çünki bu münaqişələr indiyədək çoxsaylı insan tələfatına, iqtisadi tənəzzülə, yüz minlərlə insanların qaçqın və məcburi köçkün düşməsinə səbəb olmuşdur. Lakin region dövlətlərinin bir birlərinə qarşı etibar və güzəştlər etməmələri Cənubi Qafqazdakı problemlərin hələ uzun müddət davam edəcəyini göstərir. [6]

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, münaqişələr, regional təhlükəsizlik, insan alveri,terror*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. *Xəzər – Qara Dəniz Hövzəsi və Cənubi Qafqazın Geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın Enerji Siyasəti, Əli Həsənov, Bakı-2016, səh 9, <http://anl.az/el/Kitab/2016/Azf-290372.pdf>*

2. *Telman Xəlilov, Maya Zeynalova, Qlobal ekoloji problemlər, Bakı, “MBM”, 2013, səh.30, <http://anl.az/el/Kitab/2014/Azf-278359.pdf>*

3. *Rövşən Məmmədov, Cənubi Qafqaz regionu: erməni terrorunun doğurduğu real təhdidlər və tarixi həqiqətlər, Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jurnalı, 2018, http://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_476.pdf*

4. *Ehtiyacların qiymətləndirilməsi: Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində cavab tədbirləri, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı, 2016, səh8, 18, 37, 47,48. www.iom.int*

5. *M. Məmmədov, Beynəlxalq terrorizm və onun Azərbaycana mənfi təsiri, M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, səh 11, 2009, <http://anl.az/down/tm.pdf>*

Rus dilində:

6. *Маркедонов С.М. Сепаратизм на Большом Кавказе в постсоветский период: предпосылки, итоги, перспективы // Актуальные проблемы Европы. – 2009. – №3, http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2009_1239.pdf*

İngilis dilində:

7. *Conflict in the Caucasus and the black Sea Region: Causes and prospects for Resolution Shireen Hunter. Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Greece, 1997 P 3-5, <https://www.files.ethz.ch/isn/23280/Conflict%20in%20the%20Caucasus%20and%20the%20Black%20Sea%20Region.pdf>*

8. *Dennis Sammut and Amanda Paul, Addressing the security challenges in the South Caucasus The case for a comprehensive, multilateral and inclusive approach, European Policy Centre, March 2011, http://commonsense.eu/user_upload/pub_1249_addressing_the_security_challenges_in_the_south_caucasus.pdf*

9. *Ayşe Betül Bal, No Metsa-more: Armenia's nuclear threat to the region and beyond, 26.07.2019, <https://www.dailysabah.com/op-ed/2019/07/26/no-metsa-more-armenias-nuclear-threat-to-the-region-and-beyond>*

10. Ahmad Shahidov, *Human trafficking in South Caucasus, 2014, www.osce.org/odihr/124263?download=true*

Айгюн Гурбанова
Докторант Академии Государственного
Управления
при Президенте Азербайджанской
Республики

Конфликты на Кавказе и их последствия для
региональной безопасности
РЕЗЮМЕ

Южнокавказский регион, где сталкиваются интересы великих держав, расположен на стратегическом перекрестке Восток-Запад и Север-Юг. Это единственный регион бывшего СССР, в котором произошла межгосударственная война. Страны Южного Кавказа приложили немало усилий, чтобы занять новую позицию в регионе и регулировать свои политические узы после обретения независимости в соответствии с их историческим прошлым. Однако нерешенные проблемы Нагорного Карабаха, Абхазии и Южной Осетии усугубляют другие угрозы национальной и региональной безопасности: торговлю оружием, наркотиками и людьми, терроризм. В этой статье анализируются конфликты на Южном Кавказе и их влияние на безопасность и геополитическое состояние соседних стран, и в частности будущие условия в регионе.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, конфликты, региональная безопасность и торговля людьми, террор.*

Aygun Gurbanova
PhD student of the Academy of Public
Administration under the President of the
Republic of Azerbaijan

Conflicts in the Caucasus and its implications
for regional security
SUMMARY

The South Caucasus region, where the interests of the great powers collide, is located on the strategic crossroads of East-West and North-South.

This is the only region of former USSR, which has experienced interstate war. South Caucasian countries made a lot of effort to achieve a new position in the region and regulate their political bonds after independence according to their historical background. However, the unresolved issues of Nagorno-Karabakh, Abkhazia, and South Ossetia exacerbate the other threats to national and regional security: trafficking in arms, drugs, and human beings, terrorism. In this paper, the conflicts of the South Caucasus and their impact on the security and geopolitical condition of neighboring countries and particularly the future conditions of the region is analyzed.

Key words: *South Caucasus, conflicts, regional security, human trafficking, terror.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK KONSEPSİYASININ REALLAŞMASI RUSİYA İLƏ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ

İLHAMƏ ÖMƏROVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
"Tarix" kafedrası, baş müəllim*

E-mail: omarovai@yahoo.com

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikası öz tarixinin mürəkkəb dövrünü yaşamışdır. Azərbaycan xalqının suveren dövlətdə yaşamaq arzusu, azadlıq ideyalarına bağlılığı onun müstəqilliyinin əleyhinə olan düşmən dairələrinin maraqlarına toxunduğundan, onlar xalqın gələcəyə inamını sarsıtmaq üçün müxtəlif təxribatlardan və digər çirkin vasitələrdən istifadə edirdilər ki, bu da öz növbəsində respublikadakı ictimai-siyasi duruma ciddi sürətlə mənfi təsir göstərirdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi sayəsində müstəqilliyimiz və dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi sahəsində uğurlu addımlar atıldı, ciddi intizam, tələbkarlıq və dövlət mənafeyi kimi amillər ön plana çəkildi, cəmiyyətdə hökm sürən hərc-mərcliklərə və özbaşınalığa qarşı mübarizənin təməli qoyuldu, ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olunması məqsədi ilə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti 1994-cü ildə avqustun 9-da "Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında" fərman imzaladı. (10,s.91) Bu fərmana əsasən Azərbaycan dövlətinin inkişafına mane olan amillərə qarşı mübarizə metodları və üsulları genişləndirilmiş, cinayətkarlığa şərait yaradan halların aradan qaldırılmasına yönəldilmiş əməli tədbirlər gücləndirilmiş, müvafiq təşkilatı və praktiki tədbirlər planlaşdırılmış və uğurla həyata keçirilmişdir. Əməliyyat tədbirləri 1994-cü ilin oktyabrı və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişi cəhdlərinin aradan qaldırılması, ölkə prezidentinin fiziki məhvəyə yönəldilmiş sui-qəsdlərin qarşısının alınmasını, onların təşkilatçıların ifşa olunmasını

təmin etmiş, respublikada siyasi qarşıdurma yaratmaq cəhdlərinə qətiyyətlə son qoymuşdur. Qanunsuz saxlanılan 21 mindən artıq müxtəlif növ odlu silah, milyonlarla hərbi sursat müsadirə olmuşdur. Bütün bunlar odlu silahla törədilən cinayətlərin sayını 7 dəfə azaltmağa imkan vermişdir.

Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublikada ictimai-siyasi sabitliyə nail olunması vətəndaşların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinə, bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın və sahibkarlığın inkişafına, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə sisteminə inteqrasiyaya istiqamət götürən, sosial ədalət prinsipinə əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymağa imkan yaranmışdır. (10,s.93)

Heydər Əliyevin əsas diqqət verdiyi məqamlardan "Azərbaycançılıq" Milli İdeologiyasının formalaşdırılması və xalqın bütün qüvvələrinin bu ideologiya ətrafında birləşdirilməsi yolu ilə Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanılmasına nail olmaq idi. Azərbaycançılıq-millətlərin, etnik qrupların və konfessiyaların qardaşlıq, sülh və əminamanlıq şəraitində yaşamasının coxəsrlik tarixi ənənələri olan Azərbaycanın unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi möhkəm ləndirilməsinə yönəldilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası oldu. Müstəqil dövlətin yeni konstitusiya layihəsinin hazırlanmasının təşəbbüskarı 1994-cü ilin ortalarında Heydər Əliyev olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın Konstitusiyasının hazırlanması üçün 1991-ci il fevralın 9 və 1993-cü ilin dekabrın 6-da Milli Məclisin deputatlarından ibarət yaradılmış komisiya əsas Qanun layihəsini

təqdim etmədilər. Prezident Heydər Əliyevin sədrlik etdiyi 33 nəfərdən ibarət komissiya yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayaraq parlamentə təqdim etmiş və Milli Məclis 1995-ci il mayın 2-də müvafiq qərar qəbul etmişdir. (10,s.95)

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişinə qədər digər sahələrdə olduğu kimi iki dövlət arasındakı münasibətlər gərgin idi. Azərbaycanda mövcud aparıcı ictimai-siyasi fikir Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) əleyhinə formalaşmışdır:

“Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması onun vahid iqtisadi birliyindən, vahid ordusundan bir alət kimi istifadə etməklə yanaşı, millətlərarası münacişələri qızıdırmaq da nəzərdə tutulurdu. Münacişə tərəflərindən gah birinə, gah digərinə “kömək əli” uzatmaqla Rusiya elə bir tarixi – siyasi şərait yaratmağa çalışırdı ki, ondan başqa heç bir dövlət ali “ədalətli” hakim rolunu oynaya bilməsin. Qarabağ münacişəsində Rusiyanın bu cür manevlərə əl atması kifayət qədər aydın görünürdü.”

Heydər Əliyev ölkənin siyasi kursunda prioritet kimi müəyyənləşdirərək nail olduğu strateji məqsədlər Azərbaycanda milli təhlükəsizlik konsepsiyasının və dövlət idarəçiliyi sisteminin məqsədyönlü, planlı şəkildə formalaşdırılması prosesi üçün əsaslı zəmin yaratmış oldu. Onun bütün fəaliyyəti ilk növbədə işğalçı qüvvələrin dəf edilməsi, beynəlxalq aləmdə respublikanın mövqelərinin gücləndirilməsi, regionun aparıcı dövlətləri ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması, “Azərbaycançılıq” ideologiyasının formalaşdırılması və xalqın bütün qüvvələrinin bu məram ətrafında birləşdirilməsi yolu ilə siyasi və iqtisadi sabitliyin yaradılmasına, nəticə olaraq Azərbaycanın müstəqilliyinin saxlanılmasına nail olmağa yönəldilmişdi. (17,s.7-15) Heydər Əliyev əmin idi ki, bu və digər strateji məqsədlərə nail olmaq üçün Rusiya Federasiyası ilə münasibətlər həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın müstəqilliyi əleyhinə yönəlmiş Ermənistanın işğalçılıq siyasəti, ölkə daxilində baş qaldırmış separatizm ocaqlarının idarə olunması, çətin iqtisadi durumu daha da ağırlaşdırma biləcək nəqliyyat və iqtisadi blokada, mühacirətdə olan azərbaycanlıların deportasiyası kimi əsas təhdidlər bu və ya digər dərəcədə Rusiyadan qaynaqlanırdı və bu ölkənin hərbi-siyasi dairələri tərəfindən

idarə olunurdu. Sadalanan problemlərin həllində Qərbdən hər hansı real, vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirməyə qadir olan kömək gözləmək əbəs idi. Çünki, paradoksal olsa da, bir sıra beynəlxalq amillər proseslərin Azərbaycanın maraqlarına uyğun olmayan şəkildə getməsinə rəvac verirdi. Bəzi Qərb dairələri Moskvanın müdaxiləsinə mane olmaq üçün avroatlantik məkana inteqrasiyasını planlaşdırdıqları Şərqi Avropanın, Rusiyanın güzəştə gedə bilməyəcəyi keçmiş kommunist rejimli ölkələrində cərəyan edən proseslərə xüsusilə onunla sərhəd regionlarda ixtilafın, milli münacişələrin yaranmasında və ya süni olaraq yaradılmasında maraqlı idilər ki, bu sırada da əsas yerlərdən birini Cənubi Qafqaz tuturdu. Şərqi Avropadan fərqli olaraq bu region hələ çarizm dövründən Rusiya İmperiyasının tərkib hissəsi idi. Bölgədə yeni, süni münacişələrin yaradılması üçün əlavə fəaliyyətə ehtiyac yox idi. Çünki regionda qızıdırılacaq etnik-milli münacişənin kökləri çarizmin siyasəti nəticəsində formalaşmış, sovet dövründə zor gücünə xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik siyasəti ilə pərdələnmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan üçün təhdidləri nəzarət altında saxlamağı, aradan qaldırmağı bacaran, ölkənin milli maraqlarını təmin edə bilən təhlükəsizlik sisteminin qurulmasına imkan verəcək xarici siyasətin formalaşdırılmasına və yeridilməsinə çalışırdı. Qeyd olunmuş fəaliyyət ən müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilərək təhlükəsizlik, qanunvericilik, beynəlxalq inteqrasiya və digər mühüm sferalar ilə yanaşı iqtisadi sektoru da əhatə edirdi ki, bunun da əsasını strateji əhəmiyyətli “Əsrin müqaviləsi”-nin imzalanmasına nail olmaq təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi vaxt Rusiya ilə münasibətlərdə o qədər problemlər var idi ki, tərəfdaşlıq və əməkdaşlıqdan söhbət belə getmirdi. Qarşılıqlı ittihamlar, qarşıdurmalar, notalar bir-birini əvəz edir, iki ölkə arasında viza rejiminin tətbiqinə hazırlıq, hətta azərbaycanlıların Rusiyaya girişinə məhdudiyətlər qoyulması barədə çağırışlar edilirdi. Bu dövrdə cəmiyyətdə Rusiya ilə nəinki yaxın strateji münasibətlərin yaradılması, hətta adi dövlətlərarası əlaqələrin qurulması çağırışları və bu istiqamətdə addımlar atılması birmənalı qarşılanmırdı, əksər siyasi qüvvələr tərəfindən reallaşdırılması qeyri-mümkün vəzifə

hesab edilirdi. Cəmiyyətdə və siyasi qüvvələrdə Rusiya rəhbərliyi barədə Qarabağ münaqişəsinin yaradılmasında əsas qüvvə olması, münaqişənin ağır nəticələrə gətirməsi, atəşkəsə nail olunmasına əngəllər törətməsi, Azərbaycanı iqtisadi blokadaya alan, neft və qaz yataqlarının işlənməsi prosesinə əngəllər yaradan qüvvə imici formalaşmışdı. Bu isə cəmiyyətdə əsas çıxış yolunun nəyin bahasına olursa-olsun Qərb ölkələri ilə yaxınlaşma olduğu qənaətini yaratmışdı.

Qarabağ hadisələri başladığı dövrdən SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin Azərbaycana qarşı qərəzli münasibəti, 1992-ci ildən respublikanın qarşılaşdığı problemlərdə şimal qonşusunun neqativ mövqeyi barədə siyasi proseslərin və təbliğatın təsiri cəmiyyətdə elə bir psixoloji vəziyyət yaratmışdı ki, Rusiya istiqamətində atılan kiçik addım belə qıcıq, şübhə, qorxu effekti yaradırdı. Rusiya tərəfindən gündəmə gələn istənilən təklifin mahiyyətinə varmadan onun cəmiyyətin əksər hissəsi tərəfindən yeni imperiyanın yaradılması planının tərkib hissəsi olduğu kimi qiymətləndirilərək rədd edilirdi. Bununla belə, Heydər Əliyev Rusiya ilə konfrantasiya siyasətinin Azərbaycan üçün düzgün seçim olmadığını bilir və qeyri-populyar olsa da, siyasi nüfuzunu düşünmədən ilkin dövrdə heç olmasa qarşılıqlı münasibətlərin normallaşmasına imkan verəcək siyasi kursun həyata keçirilməsinə çalışırdı. O, bölgənin Rusiyanın həyati maraq dairəsində olduğunu yaxşı başa düşür və şimal qonşusu ilə yeni münasibətlərin qurulmasının yollarını axtarırdı. Münasibətlərin normallaşdırılması, problemlərin həlli və ortaq maraqların tapılması istiqamətində yeritdiyi çox uzaqgörən və perspektivə hesablanmış siyasi xətt əksər hallarda düzgün anlaşılır, hətta ona qarşı “keçmiş kommunist”, “KQB generalı” kimi Azərbaycanı yenə Rusiyanın təsir dairəsinə salaraq müstəqilliyinin itirilməsinə səbəb olacağı kimi ittihamlar səsləndirilirdi. Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyinin qorunmasını təmin edəcək milli təhlükəsizlik konsepsiyasının əsasını təşkil edən dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşması prosesində Rusiya faktorunun siyasi baxımdan düzgün qiymətləndirilməsi istiqamətində zəruri addımlar ata bildi. Onun milli maraqlarda güzəştə getmədən qurmaq istədiyi bərabər hüquqlu, qarşılıqlı maraqlara əsaslanan və strateji partnyorluğu nəzərdə tutulan Rusiya – Azərbaycan

münasibətləri qonşu ölkənin məlum hərbi-siyasi dairələrinin planları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Əsas səbəb Azərbaycanın öz siyasi, hərbi, iqtisadi müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyi idi. Bu xətt Rusiya – Azərbaycan münasibətlərinin predmeti olan bütün məsələlərdə Heydər Əliyev tərəfindən istisnasız və güzəştəz olaraq həyata keçirilirdi. Dahi siyasətçi Rusiya ilə münasibətlərdə ortaq məxrəcin tapılması, Azərbaycanın regionda Moskvanın maraqlarına zidd olan siyasi-hərbi proseslərə cəlb edilməməsi istiqamətində müdrik siyasətin fundamental əsaslarını yaradır, bu mövqeyi birmənalı şəkildə gözləyirdi.

1993-1994-cü illərin əvvəli Dağlıq Qarabağ zonasında baş vermiş ağır döyüşlərdən sonra növbəti prioritet strateji məqsəd Ermənistanla müharibədə Dağlıq Qarabağın müqəddəratı ilə bağlı ilkin şərt qəbul etmədən atəşkəsə nail olmaq və vaxt qazanmaq idi. Bunu ardıcıl məğlubiyyətlərə məruz qalmış, formalaşma prosesi xaotik vəziyyətdə olan Azərbaycan ordusundan ciddi müqavimət görməyən düşməndən əldə etmək olduqca çətin idi. Bu baxımdan Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi sisteminin yaradılması prosesində ilk addımlardan birinin məhz ordu quruculuğu istiqamətində atıldığını qeyd etmək olar. 1993-cü ilin bir neçə ayı ərzində Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan, strateji mövqeyə malik 5 rayonu itirmiş, ölkənin müxtəlif siyasi qüvvələrinin tərəfdarları, Rusiyanın təhlükəsizlik və hərbi dairələrinin təsiri altında olan orduda qısa müddət ərzində həyata keçirilmiş kadr islahatları və digər tədbirlər çox keçmədən müsbət təsirini vermiş oldu. (15,s.29)

1994-cü ilin əvvəlləri Bərdə-Yevlax istiqamətində gedən döyüşlərdə psixoloji üstünlüyün əldə edilməsi yaranmış siyasi, hərbi, iqtisadi, ölkədaxili və beynəlxalq vəziyyəti səciyyələndirən mühüm geopolitik faktorları nəzərə alan Azərbaycan rəhbərliyi Rusiyanın təşəbbüsü ilə başlamış sülh danışıqlarının yekun sənədini imzalamaq barədə düzgün tarixi qərar verdi. 1994-cü ilin 12 may tarixində tərəflər Bişkek sülh sazişini imzaladı və Azərbaycanla Ermənistan arasında atəşkəs rejimi elan olundu. (2,s.55-56) Danışıqlarda Ermənistan nümayəndələrindən başqa, Rusiyanın dəstəklədiyi Dağlıq Qarabağ ermənilərini müstəqil tərəf kimi Bakıya qəbul etdirmək cəhdləri,

(azərbaycanlı əhalinin nümayəndəsinə isə belə bir imkan verilmədi) təzyiqlər və vəziyyətin ağırlığına baxmayaraq, Heydər Əliyev gələcək danışıqlarda Azərbaycanın mövqelərini zəiflədəcək heç bir güzəştə getmədi. (5,s.208-210) Hərbi əməliyyatların dayandırılması münaqişənin tənzimlənməsi ilə bağlı Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) fəaliyyətinə şərait yaratmış oldu. Sülh sazişi imzalanmasından sonra 1994-cü ilin sonuna qədər davam edən müzakirə planına əsasən, Azərbaycan rəhbərliyi münaqişə zonasına Rusiya Federasiyası ilə yanaşı Türkiyə, Avstriya, Macarıstanın da silahlı müşahidəçilərinin gətirilməsinə çalışırdı. Rusiya münaqişəni öz monopoliyasında saxlamaq məqsədilə ATƏT-ə alternativ danışıqlar planı təqdim etsə də, bu plan bölgəyə MDB sülhməramlı qüvvələrinin adı altında Rusiyanın hərbi qüvvələrinin yeridilməsini nəzərdə tuturdu. (9,s.28-29) ATƏT-in qəbul olunmuş nəzəriyyəsinə əsasən vasitəçi tam neytral olmalıdır. (11,s.410)

ATƏT-in növbəti dövlət və hökumət başçılarının zirvə toplantılarında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daxil olmaqla, ümumilikdə Qafqazdakı vəziyyət yüksək səviyyədə geniş müzakirə olunmuşdur. Münaqişənin dinc vasitələrlə həll olmasını sübut edən əsas prinsiplər:

- Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağa öz hüququnu təyin etmə və ona Azərbaycan Respublikasının tərkibində sazişdə müəyyən edilmiş ən yüksək özünüidarə səviyyəsi verən hüquqi status;
- Nizamasalmaya dair müddəalara bütün tərəflərin əməl etməsinin təmin olunması üzrə qarşılıqlı öhdəliklər də daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması. (7,s.148) ATƏT-in rəsmi sənədləri sırasına daxil olan bəyanatda bu müddəaların zirvə görüşündə iştirak edən 53 ATƏT üzvü tərəfindən bəyanıldığı göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, ulu öndər keçirilən hər bir rəsmi görüşdə və zirvə toplantılarında bəyan edirdi ki, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş əraziləri azad edilməlidir. Yalnız bundan sonra Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağa müvafiq status verilə bilər. (12,s.117) Azərbaycan ərazisində ikinci erməni dövlətinin

yaradılmasına heç vaxt yol verilməyəcəkdir.

Azərbaycan rəhbərliyi müzakirələrin yekunu olaraq, bir neçə prinsipial məsələdə vəziyyətin nəzarət altına alınmasına nail ola bildi. Gələcəkdə prosesə digər beynəlxalq qüvvələri cəlb etmək hüququnun yalnız münaqişə tərəflərinin razılığı ilə baş tutmasının təsbit edilməsi regionda Rusiyanın hərbi dairələrinin təkbaşına qərar qəbul etmək və vəziyyəti güc yolu ilə dəyişmək imkanlarını məhdudlaşdırdı. (13,s.44)

Atəşkəsə nail olduqdan, prosesə beynəlxalq təşkilatların cəlb edilməsindən və Rusiya silahlı kontingentinin bu və ya digər adlar altında Azərbaycan ərazisinə daxil olmasının qarşısını aldıqdan sonra münaqişənin həlli prosesində Rusiya hərbi-sənaye kompleksinin bir faktor kimi rolunu minimuma endirdi.

Azərbaycanın müstəqil və çoxvektorlu siyasi xətt yürütdüyünü nümayiş etdirən respublika rəhbərliyi 1994-cü il mayın 4-də Brüsseldə NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" sazişinə qoşulmaq barədə siyasi qərar qəbul etdi. (4,6,s.444-448) Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahədə beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın hər cür inkişafı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Avratlantik məkanın təhlükəsizlik sistemində inteqrasiya, NATO dövlətlərinin qüvvələri ilə qarşılıqlı uzlaşan hərbi əməliyyat qüvvələrinin yaradılması, böhranların aradan qaldırılması məqsədi ilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların mandatı əsasında aparılan sülhməramlı cavab əməliyyatlarında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur. (1)

1992–1993-cü illər ərzində siyasi qrupların əsas diqqəti hakimiyyəti ələ keçirməyə yönəlməsi Azərbaycandan MDB məsələsi ilə əlaqədar siyasi qərarın qəbulunu gözləyən Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərin normallaşmasına imkan vermirdi.

Müdrək siyasi xadim kimi Heydər Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın MDB-yə üzv olması məsələsi Rusiyanın yeni rəhbərliyi üçün beynəlxalq aləmdə bütün amillərlə yanaşı həm də siyasi nüfuz məsələsidir. Bu amildən Bakı üçün vacib həyati əhəmiyyət daşıyan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Moskvanın Ermənistanı dəstəkləyən fəaliyyətinin qismən neytrallaşdırılmasında istifadə

etmək imkanı mövcuddur. (18,41-45)

Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik təcrübəsi Azərbaycanın MDB-yə qoşulması barədə qərar qəbul etməklə Rusiya Federasiyası ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı münasibətlərin qorunub saxlanmasına imkan verdi. Heydər Əliyev Qərbin və Rusiyanın bölgədə olan maraqları və Azərbaycanın milli mənafelərinə zidd olmayan dövlət maraqlarını müəyyənləşdirərək onları təmin etməklə ölkəni dəhşətli burulğandan çıxarmağa nail oldu. Həmin vaxta qədər Moskva ilə faktiki olaraq pozulmuş münasibətlərin Rusiya hərbi bazalarının Azərbaycana qayıtmasına imkan vermədən, respublikanın MDB-də sərhədlərini öz qüvvələri ilə mühafizə edən, ərazisində Rusiya hərbi bazası olmayan yeganə dövlət statusunu saxlamaqla normallaşmasına nail olundu.

Hadisələrin gedişi göstərdi ki, MDB-yə qoşulmasına baxmayaraq Moskvanın Azərbaycana qarşı sərt siyasət yürütməyinin səbəblərindən biri respublika rəhbərliyinin MDB çərçivəsində hərbi inteqrasiya məsələsinə xüsusi yanaşma nümayiş etdirməsi idi. Azərbaycan Ermənistanın hərbi təcavüzünün nəticələri aradan qaldırılmayana qədər MDB çərçivəsində işğalçı ilə hərbi ittifaqda olmanı qeyri-mümkün hesab edirdi.(1)

Heydər Əliyev iki ölkə arasında dövlətlərarası münasibətlərin normal inkişaf məcrasına yönəldilməsinə mane olan bütün problemlərin həlli üçün ardıcıl addımlar atırdı. Öndərin siyasi mövqeyi belə idi ki, Azərbaycan bütün dövlətlərlə, o cümlədən, özünün şimal qonşusu olan Rusiya ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qarşılıqlı münasibətlər qurmalıdır.

Azərbaycan öz mövqeyini konkret addımlarla təsdiqləyərək 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ndə və növbəti neft kontraktlarında Rusiyanın “LUKOyl” neft şirkətinə müvafiq payın ayrılması ilə bərabər ölkə neftinin Bakı-Qrozni-Tixoresk-Novorossiysk marşrutu ilə nəql olunması haqqında iki dövlət arasında qəbul edilən qərarın uğurla həyata keçirilməsi, (19,s.33) Rusiyanın digər şirkətlərinin əməkdaşlığa dəvət olunması Azərbaycanın bu ölkə ilə qarşılıqlı-faydalı prinsiplər əsasında mehriban qonşuluq münasibətlərini genişləndirmək əzminin təzahürü idi.

1997-ci ildə Rusiyanın bu istiqamətdə qəbul et-

diyi növbəti qərar iki dövlət arasında və beynəlxalq səviyyədə növbəti qalmaqla səbəb oldu. Belə ki, Rusiya Dövlət Dumasının Müdafiə Komissiyasının müdafiə komitəsinin sədri general Roxlin Moskva tərəfindən gizli surətdə Ermənistanı 1 milyard dollard rubldan çox məbləğdə silah verməsi barədə rəsmi bəyanat verdi. ,(19,s.33)

Məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Rusiya Federasiyasının dövlət başçısı Boris Yeltsinə məktubla müraciət edərək məsələyə aydınlıq gətirilməsini istəmişdi. (8,s.58) Əlbəttə ki, işğalçı dövlətə külli miqdarda silah-sursat göndərən Moskvanın fəaliyyəti onun münaqişənin sülh yolu ilə həllini arzu etməsi və danışıqlarda həmsədr olan dövlətin xoşməramlılığını açıq-aydın şübhə altına alırdı. Cavab olaraq məsələnin ciddi araşdırılacağı bildirilsə də, heç bir addım atılmadı.

02 aprel 1999-cu ildə MDB ölkələri rəhbərlərinin Şurasının iclasında Heydər Əliyev Ermənistanı silah göndərilməsi barədə rəsmi bəyanat verdi. Onun sözlərinə əsasən MDB məkanında bərabər tərəfli və effektiv əməkdaşlığa mane olan səbəblərdən biri MDB ölkələrinin ərazisində həllini tapmamış hərbi münaqişələrin qalmasıdır ki, bu faktor etimadsızlıq və gərginlik yaradaraq digər sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin effektivliyinin qarşısını alır. Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, yaranmış şəraitdə Rusiya hökumət orqanlarının Ermənistanın hərbişədirilməsi istiqamətində hərəkətləri qətiyyənlə yol verilməzdir. Onu da qeyd etməyi vacib bilirəm ki Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış vəziyyət 15 may 1992-ci il tarixli MDB ölkələrinin kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqaviləsinin müddəaları ilə tam ziddiyyət təşkil edir. (8,s.58)

Müdrük dövlət xadimi Heydər Əliyev keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Rusiyanın istər siyasi, istərsə hərbi dairələrini Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının, müdafiə strategiyasının və ordu quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətinin yalnız öz milli maraqlarına əsaslandığına və Rusiyanın dövlət təhlükəsizliyinə və regionda maraqları olan dünyanın digər güc mərkəzləri ilə mübarizədə geostrateji maraqlarına xələl gətirməyəcəyinə inandırıb bildi.

Rusiya üçün regionda həyatı əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də əlbəttə ki, Xəzər

dənizinin statusu məsələsində razılığın əldə olunması idi.(14,s.113-118;16)

Ehtimal etmək çətin deyil ki, Azərbaycan bu təhlükənin ilk qurbanlarından olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Belə ki, Bakı Xəzərin statusu və sektorlarının formal olaraq razılaşdırılmasına qədər onun enerji ehtiyatlarından ən aktiv və uğurlu istifadə etmiş iştirakçılardandır.

1996-cı ilədək prezident Boris Yeltsinin rəhbərlik etdiyi Rusiyanın Xəzərin mənsubiyyətinə dair postsovet imperiya iddiaları ilə Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusunu çəxtərəfli əsasda müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, aparılan müzakirələr tərəflərin mövqelərini üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətli etdi. Belə ki, Moskva Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının çıxarılmasında iştirakından istifadə edən ABŞ və Avropa ölkələrinin regionda öz hərbi mövcudluğuna nail olacaqlarından ehtiyat edirdi. Həmin dövrdə, yalnız Azərbaycanın aparıcı dünya şirkətləri ilə neft müqavilələrini imzalaması Bakını Rusiya üçün xüsusən aktuallaşdırdı. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət, ən əsası isə Rusiya və İranın təzyiqləri Azərbaycanı narahat edirdi. Rəsmi Bakının Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusunun həllində göstərdiyi mövqe dünyada qəbul edilmiş qaydalara əsaslanmalıdır və Xəzər dənizi üzərində bir ölkənin üstünlüyünə yol verilməməlidir.(3) Buna görə də AR daha qətiyyətli addımlar ataraq Xəzər dənizinin özünə məxsus sektoruna hüquqi status vermək qərarına gəldi. 1995-ci ildə ümumxalq referendumu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 11-ci maddəsində Xəzər dənizinin sahilyanı göl-sektor variantında statusunun olması təsbit edildi. 1996-cı il yanvarın 19-da Moskvada Xəzər dənizi məsələlərinə dair Azərbaycan ilə Rusiya arasında imzalanan bəyanatda bütün məsələlərin sahilyanı ölkələrin birgə razılığı ilə həllinin vacibliyi vurğulanırdı. (6,s.384-385) Sənəd iki ölkə arasında mövcud məsələdə yaxınlaşmanı göstərirdi. Azərbaycan rəhbərliyi xarici siyasətdə qonşu dövlətlərin qarşılıqlı təhlükəsizliyi prinsipini rəhbər tutduğunu bəyan etməsi bu məsələnin həllində də sağlam özlülün qoyulmasını təmin etdi.

Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasi xətt sonrakı illərdə də Prezident İlham

Əliyev tərəfindən davam etdirildi. Azərbaycan əvvəlcə Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanla Xəzər dənizinin statusuna dair müqaviləni, daha sonra isə ümumilikdə beş Xəzəryanı dövlətin iştirakı ilə bölgədə yalnız milli sektoru olan ölkələrin hərbi dəniz qüvvələrinin mövcudluğu barədə razılaşma imzaladı.

1997-2000-ci illər arasındakı zaman kəsiyini Rusiya - Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf mərhələsinin başlanğıcı kimi səciyyələndirmək olar. Bu dövrdən iki dövlət arasında əməkdaşlığın optimal parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası Bakı şəhəri, 23 may 2007-ci il*
2. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı – 2017, 900 s.*
3. *“Azərbaycan Respublikasının dəniz təhlükəsizliyi strategiyası”nın təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidentinin sərəncamı Bakı, 11 sentyabr 2013-cü il, № 3130*
4. *“Azərbaycan-NATO əməkdaşlığı haqqında arayış” - www.mfa.gov.az /24.03.2009/*
5. *Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi (1991-2003). “müqaviləsi”nə aparan çətin yol.”. II hissəli. I hissə. Bakı – 2015, 648 s.*
6. *Qasımlı Musa, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). II hissəli. II hissə. Bakı – 2015, 664 s.*
7. *Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri (Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti barədə mülahizələr; müsahibələr, şərhlər). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1999, 148s.*
8. *Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir.,IX kitab, mart,1997 – may, 1997. Bakı – 1997, 222 s.*
9. *Əhmədov E. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti və ATƏT. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. 8-ci elmi-əməli konfransının materialları. Bakı – 2009; (s.28-39)*
10. *Mehdiyev R.Ə. “Azərbaycan Respublikası 1991-2001.” Bakı 2001, 279 s.*

11. Mirbəşiroğlu E. *Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli. Bakı, Elm, 2009. s.523.*

12. Mirbəşiroğlu E. *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində Heydər Əliyevin fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, 2009, № 1-2, s.114-119*

13. Süleymanov E., Süleymanov V. *Ermənistanın Azərbaycan qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012. 181 s.*

Rus dilində

14. Алиев И. *Каспийская нефть Azerbaijan. Правовой статус Каспия, «Москва Известия» 2003, (316 s.)*

15. Араслы Дж., *Армяно-Азербайджанский конфликт Военный аспект. Центр стратегических и международных исследований Баку-1995, 45 s.*

16. Дарабади П. *Каспийский регион в современной геополитике. http://www.ca-c.org/journal/2003/journal_rus/cac-03/09.darrus.shtml*

17. Мехтиева Р.Э., *Национальная идея Azerbaijan в эпоху глобальных трансформаций. В двух книгах. Книга II, РОССПЭН Москва 2017, 365 s.*

18. Мирзазаде Л. *Нормативно-правовая основа двусторонних отношений Azerbaijan и России Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки. 2012, №3 (10)*

19. Чернявский С. *Россия и Azerbaijan: Особенности и основные направления межгосударственного сотрудничества в постсоветский период. Кавказ глобализация. Том 4 выпуск 1-2 2010. (ст.47-57)*

Ильхама Омарова

Академия Государственного Управления при Президенте Azerbaijanской Республики, кафедра Истории, старший преподаватель

Реализация концепции национальной безопасности Azerbaijanской Республики в контексте отношений с Россией

РЕЗЮМЕ

В статье, в контексте всех происходящих в регионе событий, освещается процесс реализации и развития в Azerbaijanской Республике концепции национальной

безопасности.

Показаны изменения происходящие не только в республике, но и во всем регионе после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева, ставшего реальным гарантом независимости Azerbaijan.

Также нашло свое отражение создание концепции национальной безопасности в контексте отношений с Российской Федерацией.

Ключевые слова: *Azerbaijan, национальная безопасность, стратегическое взаимодействие, Россия, угроза, независимость, стратегия, концепция.*

Ihama Omarova

The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan Historical Department, senior teacher

Realization of the concept of national security of the Republic of Azerbaijan in the context of relations with Russia

SUMMARY

In the article the establishment of national security concept in the Republic of Azerbaijan which gained its independence and formation process in the country and as a whole, in the context ongoing events in the region are analysed.

In the article the alternation of occurring flow of events not only in the republic, but also in the entire region after nationwide leader Heydar Alyev's return to power and the activity for ensuring Azerbaijan's real independence, the moments in the context of increasing relations with the Russian Federation to the level of in the process of building the national security concept of the country have been reflected.

Key words: *Azerbaijan, national security, strategic alliance, Russian threat, independence, strategy, conception.*

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏMƏKDAŞLIĞININ QANUNVERİCİLİK BAZASI

VÜSALƏ ŞƏRİFOVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

E-mail: vusala.asif@gmail.com

Beynəlxalq münasibətlərdə cərəyan edən proseslər göstərir ki, hər bir dövlətin dünya birliyində rolu və yeri hərbi, iqtisadi, geosiyasi, diplomatik uğurları ilə yanaşı, mədəni resursları, dünya ictimaiyyətinə göstərə biləcəyi təsir imkanları ilə də müəyyən edilir. Həmin resurslar ənənəvi milli kimliyimizi və özünəməxsusluğumuzu qorumaqla yanaşı, ümumdünya mədəni proseslərə uğurlu inteqrasiya olunmaq üçün baza rolunu oynayır. Bu mənada beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq, çoxtərəfli mədəni əlaqələr hər bir dövlətin xarici siyasət sahəsində müəyyənləşdirdiyi strategiyanın həyata keçirilməsinin mühüm forması kimi çıxış edir. Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq- mədəniyyət, incəsənət, elm, təhsil, kütləvi informasiya vasitələri, gənclər mübadiləsi, idman, turizm, nəşriyyat, muzey, kitabxana işi sahələrindəki əlaqələri, həmçinin müxtəlif ictimai təşkilatlar, yaradıcılıq qurumları, ayrı-ayrı şəxslər arasında əlaqələri özündə birləşdirir. Əsas məqsəd xarici ölkələrlə qarşılıqlı mədəni anlaşma və qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərini möhkəmləndirməkdən, onlarla bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaqdan ibarətdir. Bu tələbdən doğan prinsiplər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, “Mədəniyyət haqqında” qanun və digər normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. (5)

Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqla bağlı Azərbaycanın milli qanunvericilik sistemi beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişafını, milli mədəniyyətin xaricdə yayılması və təbliğini, mədəni sərvətlərin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin yaradılmasını, onların mədəni və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsini, ümumiyyətlə, beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası mədəniyyət məsələləri ilə bağlı əhəmiyyətli müddəaların qeyd olunduğu, dövlətin ali qanunu, mühüm qanunvericilik bazasıdır. Konstitusiyanın 10-cu maddəsi “Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri” adlanır. Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli qanunvericilik sistemində ciddi addımlar atılmağa başlandı. Azərbaycan Respublikasının birinci çağırış (1995-2000) Milli Məclisinin səlahiyyət müddəti ərzində mədəniyyət sahəsində 15 əsas qanun qəbul edilmişdir. Ümumilikdə müstəqillik elan edildikdən sonra mədəniyyət sahəsilə bağlı 19 qanun qəbul olunmuşdur: “Mədəniyyət haqqında” qanun (6 fevral 1998-ci il), “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” (10 aprel 1998-ci il), “Memarlıq fəaliyyəti haqqında” (3 iyul 1998-ci il), “Kitabxana işi haqqında” (20 dekabr 1998-ci il), “Turizm haqqında” (4 iyun 1999-cu il), “Muzeylər haqqında” (24 mart 2000-ci il), “Teatr və teatr fəaliyyəti haqqında” (29 dekabr 2006-cı il), “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” (7 dekabr 2004-cü il) və digər qanunları qeyd etmək olar. (3, seh.52) Adı çəkilən hər bir qanunda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mədəni əməkdaşlığı ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır.

Digər mühüm bir sənəd isə 1998-ci ildə qəbul edilən, Azərbaycan Respublikasında mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, milli mədəniyyət obyektlərinin qorunub

saxlanmasının və inkişafının, mədəniyyət sisteminin demokratik əsaslarla təşkili və idarə olunmasının, mədəniyyət sahəsində fəaliyyətin hüquqi əsaslarını və beynəlxalq əlaqə formalarını müəyyən edən “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Sənəd Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət potensialının inkişafına, mühafizəsinə və ondan hərtərəfli istifadə olunmasına, mədəniyyət sahəsində genişmiqyaslı beynəlxalq əməkdaşlığa şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. (9)

Mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edən “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasında dövlət mədəniyyət siyasətinin məqsəd və prinsiplərini, mədəniyyət fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, mədəniyyət sahəsində hüquqi, təşkilati, iqtisadi və sosial təminatları müəyyən edir, mədəni sərvətlərin yaradılması, toplanması, tədqiqi, təbliği və qorunması sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir. “Mədəniyyət haqqında” qanunun “Mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq” adlı 49-cu maddəsində qeyd olunur ki, mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir və mədəniyyət sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla və dövlətlərarası əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqda məqsəd beynəlxalq mədəni sərvətlər bazarında Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin möhkəmlənməsi və genişləndirilməsidir.

Qanunda mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamətləri bu cür təsnif edilir:

1. beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsilə milli mədəniyyətin xarici ölkələrdə təbliği
2. mədəni sərvətlərin birgə istehsalının stimullaşdırılması
3. mədəniyyətlərarası dialoqun dəstəklənməsi
4. xarici dövlətlərin mədəni irslərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi
5. dünya mədəni irs obyektlərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi
6. yeni texnologiyaların beynəlxalq mübadiləsi
7. ən qabaqcıl təcrübələrin beynəlxalq mübadiləsi
8. beynəlxalq informasiya sistemlərinin

tətbiqi (12)

Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik sistemindəki mədəniyyət sahəsilə bağlı mövcud qanunlar mədəni diplomatiyanın inkişafına, onun imkanlarının daha da artmasına xidmət edir. Qanunların hər birində beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqla bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

2000-ci il, martın 24-də qəbul edilən “Muzeylər haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 27-ci maddəsində, beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı müddəada qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasındakı muzeylər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrə uyğun olaraq beynəlxalq mədəni əməkdaşlığı həyata keçirirlər. Ümumiyyətlə, bu qanun Azərbaycan Respublikasında muzeylərin fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi, iqtisadi əsaslarını müəyyən edir və bunlarla bağlı münasibətləri tənzimləyir.

2004-cü il, dekabrın 7-də qəbul olunan “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu isə Azərbaycanın tarixi ərazisində toxunmuş və hazırda xalq sənətkarları, ustalar, rəssamlar tərəfindən əl ilə toxunan Azərbaycan xalçalarının qorunub saxlanması, öyrənilməsi, xalça sənətinin təbliği və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanunun 9-cu maddəsi beynəlxalq mədəni əməkdaşlıqla bağlı münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

“Teatr və teatr fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu isə 2006-cı il, dekabrın 29-da qəbul edilmişdir. 3 hissədən ibarət “Teatrların beynəlxalq əməkdaşlığı” adlı 22-ci maddədə vurğulanır ki, dövlət teatrların beynəlxalq əlaqələrinin inkişafına, teatrlarda çalışan yaradıcı işçilərin bu əməkdaşlıqda birbaşa iştirakına şərait yaradır, həm maddi, həm də təşkilati məsələlərdə dövlət öz yardımını əsirgəmir. (2)

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını, daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasını, dünya mədəniyyətinə uğurlu inteqrasiyasını, mədəniyyət sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təmin etmək məqsədilə 2014-cü ildə prezident

İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası” nı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Konsepsiya mədəni sərvətlərin, o cümlədən maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin, Azərbaycanın xarici dövlətlərdə milli-mədəni irsinin beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq qorunması, bərpası, təbliği və təşviqi istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. “Yekun müddəalar”da qeyd olunur ki, beynəlxalq təşkilatların və aparıcı ölkələrin mədəni-siyasi təcrübəsi əsasında hazırlanmış Konsepsiyanın hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycanın “Mədəniyyət haqqında” qanunu və digər müvafiq milli-mədəni qanunvericilik aktları, beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəlikləri təşkil edir. Sənəddə Azərbaycanın beynəlxalq mədəni əməkdaşlığına xüsusi önəm verilir və bu məqsədlə müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsinin vacibliyi vurğulanır:

- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, YUNESKO, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı, Ümumdünya Turizm Təşkilatı, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, TÜRKSOY, İSESCO, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, GUAM, QDİQT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsi ilə milli mədəniyyətin xarici ölkələrdə təbliği;

- mədəniyyətlərarası dialoqun dəstəklənməsi;

- Avropa, Asiya, Amerika, Afrika dövlətləri, türkdilli və digər ölkələrin xalqları ilə mədəniyyət və turizm sahəsində beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərinin tabeliyində mədəniyyət mərkəzlərinin təsis olunması, xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları tərəfindən yaradılmış mədəniyyət mərkəzlərinə konsultativ, metodiki, təşkilati- texnoloji və digər dəstəyin göstərilməsi;

- Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və erməni terroru, Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri və hazırkı vəziyyəti, siyasi-hüquqi aspektləri, münaqişənin həlli prosesi, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti, talan edilmiş daşınan sərvətləri və əqli mülkiyyətin ermənilər tərəfindən oğurlanması haqqında beynəlxalq ictimaiyyətin mütəmadi olaraq məlumatlandırılması;

- dünya mədəni irs obyektlərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi;

- qabaqcıl təcrübələrin və yeni texnologiyaların beynəlxalq mübadiləsi;

- xarici dövlətlərin mədəni irslərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi.

Konsepsiya maddi, mənəvi və mədəni sərvətlərimizin Azərbaycana aidliyinin təsdiqlənməsini, təsviri incəsənətimizin YUNESKO, İSESCO, TÜRKSOY və digər beynəlxalq təşkilatlarda təbliğatını və dünyaya tanıdılmasını nəzərdə tutur. (7)

Azərbaycan Respublikası dövlət və hökumət orqanları beynəlxalq mədəni əlaqələrin qurulması və inkişafını məhz bu qanunvericilik aktları əsasında həyata keçirməklə bu sahədə geniş şəbəkəli iş mexanizminə nail olmuşdur. Hazırda Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişaf dinamikasında həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından irəliləyişlər aydın şəkildə hiss olunmaqdadır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq mədəni əlaqələrin təşkili sistemində dövlət və hökumət qurumlarından əlavə, beynəlxalq təşkilat, ictimai-sosial institutlar və ayrı-ayrı insanların şəxsi fəaliyyəti də mühüm yer tutur. Dövlət və hökumət xəttində beynəlxalq mədəni əlaqələr Prezident Administrasiyasının müvafiq şöbələri, səfirlik və konsulluqlar, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən həyata keçirilməkdədir. Beynəlxalq təşkilatlar xəttində bu sahədə əsas iş YUNESKO, Avropa Şurası, İSESCO, Türksoy, MDB-nin Mədəni Əməkdaşlıq Şurası, GUAM və digər qurumlarla mədəni əlaqələrdə öz təzahürünü tapır.

Açar sözlər: *mədəni əməkdaşlıq, milli qanunvericilik, Konstitusiya, Milli Məclis, Mədəniyyət Konsepsiyası*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2019*

<https://president.az/azerbaijan/constitution>

2. *Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və turizm qanunvericiliyi toplusu.*

[2 cildə] /tərt. ed. C. K. Quliyev, Bakı, 2011

3. *Abbasov N. Müasir şəraitdə Azərbaycan*

dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri. Bakı, 2008, 239 s.

4. *Beynəlxalq mədəni əlaqələr (M.S.Manafova və N.T.Əfəndiyevanın redaktəsila)*. Bakı, 2008, 660 s.

5. "Beynəlxalq mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir." "Xalq qəzeti", Bakı, 2018, 1 dekabr

6. *Məmmədov H.B. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər*. Bakı, 2012, 371 s.

7. "Mədəniyyət Konsepsiyasına böyük ehtiyac var idi." "Kaspi qəzeti", Bakı, 2014, 20 fevral

8. "Müstəqillik illərində Azərbaycanın beynəlxalq mədəni əlaqələri". "Səs qəzeti", Bakı, 2013, 15 noyabr

9. *Vəliyev A. "Azərbaycanın mədəni diplomatiyası"*. "Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları", Bakı, 2014. № 5, s.68-78.

10. *M.M. Богуславский. «Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты.»* Москва., 2015, 415 с.

11. *Молчанов С.Н. Международно-правовое сотрудничество в области культуры. // Московский журнал международного права, 2002, № 4, с.110-123*

12. <http://www.e-qanun.az/framework/25303>

13. <http://www.president.az/articles/32943>

Vusala Sharifova

PhD candidate, the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

LEGISLATIVE BASE OF INTERNATIONAL CULTURAL COOPERATION OF AZERBAIJAN SUMMARY

Cultural relations with other countries occupy a special place in the system of diplomatic relations of each independent state. Since independence, Azerbaijan has begun to adopt a cultural policy based on fully free and demanding democratic principles. This policy of the state, the basic principles are regulated by the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Law on Culture and other normative legal acts. The articles discussed in the above mentioned legislative acts related to the international cultural cooperation of Azerbaijan and touched on the basic

principles of state policy in the field of culture.

Key words: *cultural cooperation, national legislation, Constitution, National Assembly, Concept of culture*

Вюсала Шарифова

Докторант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА МЕЖДУНАРОДНОГО КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА РЕЗЮМЕ

Культурные связи с другими странами занимают особое место в системе дипломатических отношений каждого независимого государства. После обретения независимости Азербайджан начал осуществлять культурную политику, основанную на полностью свободных и требуемых демократических принципах. Эта государственная политика и ее основные принципы регулируются Конституцией Азербайджанской Республики, Законом о культуре и другими нормативно-правовыми актами. В статье были затронуты основные принципы государственной политики в области культуры, упомянутые законодательных актах, касающихся международного культурного сотрудничества Азербайджана.

Ключевые слова: *культурное сотрудничество, национальное законодательство, Конституция, Национальное собрание, Концепция культуры.*

POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ MODELƏRİ

TARYEL MƏMMƏDOV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı*

E-mail: diamuhasibat@mail.ru

Giriş. Müasir dövrdə əksər dünya ölkələrində inzibati islahatların aparılması motivləri sırasında dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi və onların keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların və özəl sektorun hökumətə inamının möhkəmləndirilməsi və s. kimi səbəblər olmuşdur. Başqa sözlə, bu islahatlar müvafiq olaraq birbaşa və ya dolaylı əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin daha da təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan postsovet ölkələrində, o cümlədən Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan və Azərbaycanda müasir şəraitdə həyata keçirilən inzibati islahatlar kontekstində dövlət xidmətlərinin göstərilməsi təcrübəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olar. Digər postsovet ölkələri tərəfindən dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsində Azərbaycanın “ASAN xidmət” modeli xüsusi maraq doğurur və bu modelin nümunə olaraq öyrənilməsi onların bu sahədəki təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi baxımından faydalı olar. Bütün bunlar baxılan problemin araşdırılmasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanda dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin hüquqi əsasları və formaları

Postsovet ölkələrində inzibati islahatların aparılması yalnız keçmiş sovet respublikalarında müstəqil dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi ilə deyil, həm də ümumrifah dövlətinin böhranı, müasir dünyada baş verən ictimai yerdəyişmələrlə bağlı ümumdünya tendensiyalarının təsiri ilə şərtlənmişdi. Artıq həmin dövrdə dünyada üstmilli institutların yaranması və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı dövlət idarəetməsinin ənənəvi modelində ciddi dəyişikliklərin edilməsi zəruriliyinə səbəb

olmuşdur. Postsovet məkanındakı ölkələrdə 2000-ci illərin birinci yarısında yeni dövlət menecmentinin ayrı-ayrı elementləri normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmişdi. Məsələn, Rusiya Federasiyasında 2005-ci ildə İnzibati islahatlar Konsepsiyasının qəbul edilməsi ilə, bir sıra mütəxəssislərin fikrincə, yeni dövlət menecmenti milli dövlət idarəçiliyi sisteminin yenidən təşkilinin qeyri-rəsmi ideologiyasına çevrilmişdir.

Postsovet ölkələrində dövlət xidmətlərinin göstərilməsi təcrübəsinə və bu sahədə formalaşmış modelləri Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanın, eləcə də Azərbaycanın təmsalında nəzərdən keçirmək olar.

Rusiya Federasiyasında dövlət idarəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin və əlçatanlığının yüksəldilməsi zəruriliyi 2000-ci ildən etibarən nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Lakin xidmətlərin göstərilməsinə yanaşmalardakı praktiki dəyişikliklər və servis dövlətinin qurulmasına keçid 2005-ci ildən sonra baş vermiş, Rusiyanın İqtisadi inkişaf Nazirliyinin inzibati islahatların keçirilməsi üzrə Hökumət Komissiyası bu sahədə səlahiyyətli federal orqan təyin edilmişdir. “2006-2010-cu illər də inzibati islahatlar Konsepsiyası”, “2011-2013-cü illər üçün dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və inzibati baryerlərin azaldılması Konsepsiyası”, “Rusiya Federasiyasında informasiya cəmiyyətinin inkişafı Strategiyası”, “Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi haqqında” RF Qanunu kimi sənədlər bu ölkədə dövlət xidmətləri sahəsinin islahatı üçün baza rolunu oynayır [7, s. 7].

Rusiya Federasiyasında dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər 27 iyul 2010-cu il tarixində qəbul

edilmiş “Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin təşkili haqqında” Qanunla tənzimlənir. Həmin Qanunda dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi prinsipləri və inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmiş, bu sahədə istifadə olunan əsas anlayışların mahiyyəti açıqlanmış, dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə tələblər təsbit edilmişdir [10].

Rusiyada dövlət xidmətləri səhiyyə və tibb; vergilər və ödənişlər; pasportlar, qeydiyyat; təhsil və elm; mülkiyyət və torpaq münasibətləri; sosial təminat; məhkəmə borcları; ailə; təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə; əmək və məşğulluq və s. kimi kateqoriyalar üzrə təqdim olunur. Əhaliyə xidmətin ən uğurlu formalarından biri dövlət xidmətlərinin “bir pəncərə” rejimində göstərilməsidir. Bu forma dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinin çoxfunksiyalı mərkəzlərində həyata keçirilir. Həmin mərkəzlər dövlət xidmətlərinin göstərilməsi müddətinin azaldılmasında yeni və real işləyən bir mexanizmə çevrilmişlər. Çoxfunksiyalı mərkəzlərin yaradılması və fəaliyyəti prosesinin tənzimlənməsi üçün onlara vahid tələblər müəyyən edən “Dövlət (bələdiyyə) xidmətlərinin göstərilməsinin çoxfunksiyalı mərkəzlərinin bazasında dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması üzrə tədbirlər haqqında” RF hökumətinin 3 oktyabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı, 10 iyul 2012-ci il tarixində isə müvafiq Federal Qanun – “Rusiya Federasiyasının bir sıra qanunvericilik aktlarına “bir pəncərə” prinsipi ilə xidmətlərin göstərilməsində mövcud olan maneələrin aradan qaldırılması məqsədilə dəyişikliklərin edilməsi haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Qanunda dövlət xidmətlərini təqdim edən idarələrin və çoxfunksiyalı mərkəzlərin funksiyaları, hüquq və vəzifələri, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri prinsipləri ilə yanaşı, “bir pəncərə” prinsipi ilə xidmətlərin göstərilməsində federal icra hakimiyyəti orqanlarının cavabdeh olduğu bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönələn dəyişiklikləri əks etdirən müddəalar təsbit olunmuşdur [11].

Təhlillər əsasında qeyd etmək olar ki, çoxfunksiyalı mərkəzlərin əsas ideyası “bir pəncərə” prinsipini həyata keçirməkdir. Bu mərkəzlərdə xidmətlərin göstərilməsinin üstünlüklərinə dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi prosesində və müraciət edənlərlə iş mühi-

tinin təşkil olunmasında müştəriyə istiqamətlənmiş yanaşmanı; ən yüksək xidmət standartlarından istifadəni; sənədlərin qəbulu və verilməsi, kağızların doldurulması üçün xüsusi təchiz olunmuş yerlərin, gözləmə və məlumatlandırma yerlərinin, sənədləri tərtib etməyə kömək edən məsləhətçilərin olmasını; xidmətlərin müraciət edənlərin minimal vaxt sərf etməsi ilə təqdim edilməsini; məhdud imkanlara malik olan şəxslər üçün avadanlıqların mövcudluğunu və s. göstərmək olar.

Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılmasına, onların keyfiyyətinin artırılmasına bu prosesin avtomatlaşdırılması, elektron xidmətlərin tətbiqi yönəlidir. Son illər bu sahədə lider olan 10 dövlətlər sırasına Cənubi Koreya, Avstraliya, Sinqapur, Fransa, Yaponiya, ABŞ və s. dövlətlər daxildir [6,s.32]. Rusiyada dövlət xidmətlərinin elektron formada göstərilməsi üzrə iş 2005-ci ildən RF Rəhbər Nazirliyi tərəfindən başlamış, hazırda bu ölkədə elektron xidmətlərdən vətəndaşların 30%-dən çoxu istifadə edir. “İnformasiya cəmiyyəti (2011-2020)” dövlət proqramının reallaşdırılması çərçivəsində RF hökuməti əhaliyə dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin elektron formaya göstərilməsi üçün 74 federal xidmət, 56 regional və bələdiyyə xidmətlərini müəyyən etmişdi. Aparılan işlər nəticəsində 2009-cu ilin dekabr ayında Rusiyanın elektron hökumətinin elementini təşkil edən “Dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin Vahid portalı”(www.gosuslugi.ru) Federal dövlət sistemi fəaliyyətə başlamışdır. Təyinatına uyğun olaraq Vahid portalda xidmətlər reyestrində göstərilən məlumatlara uyğun olaraq dövlət xidmətləri və ictimai funksiyalar haqqında məlumatların yayımlanması; dövlət xidmətinin (funksiyanın) alınması üçün tələb olunan ərizə formasının və digər sənədlərin təqdim edilməsi; görmə qabiliyyəti zəif olan vətəndaşlar və əcnəbilər üçün Vahid portaldan istifadə etmək imkanının təmin edilməsi; müraciət edənlər üçün dövlət xidmətlərini almaq məqsədilə sənədləri elektron formada təqdim etmək, o cümlədən elektron rəqəmsal imzadan istifadə etmək imkanlarının təqdim edilməsi; yeni istifadəçilərin Vahid portal ilə işləmək üçün təlimdən keçmək imkanlarının təmin edilməsi; dövlət xidmətlərinin göstərilməsi və ya dövlət funksiyalarının icrası gedişatının monitorinqinin

keçirilməsi imkanının təmin edilməsi və s. nəzərdə tutulur[9].

Vahid portal dövlət və bələdiyyə xidmətləri haqqında məlumatların əlçatırlığını və şəffaflığını təmin edir, müraciətlərin elektron formada təqdim edilməsinə, məsafədən xidmətlərin göstərilməsi gedişini izləməyə imkan verən bir sıra servisləri təqdim edir. İstifadəçilərin vahid dövlət xidmətləri portalında qeydiyyatı üçün yeni sadələşdirilmiş prosedur hazırlanmışdır. Əvvəlkindən fərqli olaraq indi dövlət xidmətləri portalında qeydiyyat mobil telefonda və onlayn qaydada həyata keçirilir. Mövcud məlumatlara görə, yaradılmasından on il keçmiş (2009-2019) bu portal vasitəsi ilə 150 mlrd.rubllıq əməliyyat aparılmış, vətəndaşlar tərəfindən 600 milyondan çox elektron ərizələr göndərilmişdir. Bununla yanaşı, elektron formada dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin inkişafına bəzi amillər müəyyən dərəcədə maneçilik edir: qeydiyyat sisteminin mürəkkəb olması, elektron dövlət xidmətlərinin alınmasının üstünlükləri barədə vətəndaşların kifayət qədər məlumatlı olmaması, əhalinin informasiya savadlılığı səviyyəsinin aşağı olması və s. [21].

Bu sahəyə Rusiyada bir spesifik ondan ibarətdir ki, regional dövlət və bələdiyyə xidmətləri portalları da işləyir. Regional səviyyədə uğurla işləyən dövlət xidmətləri portallarına misal olaraq Moskva şəhər (mos.gosuslugi.ru), Tataristan Respublikası portallarını göstərmək olar. Məsələn, Tataristanda əhali tərəfindən 2017-ci ilin doqquz ayı ərzində portal vasitəsilə 8,6 mln-dan artıq ödənişlər edilmişdir ki, bu da 2016-cı ilin müvafiq dövrünə nisbətən 28% çox olmuşdur [23].

Rusiya Federasiyasında elektron xidmətlərin göstərilməsinə məsul dövlət orqanı kimi Prezidentin 15 May 2018-ci il tarixli, 215 nömrəli Fərmanı ilə Rabitə və Kütləvi Kommunikasiyalar Nazirliyi bazasında yaradılmış RF Rəqəmsal İnkişaf, Rabitə və Kütləvi Kommunikasiyalar Nazirliyinin Rəqəmsal Dövlət İnkişafı Departamenti müəyyən olunmuşdur. Departamentin strukturunda dörd şöbə, o cümlədən Dövlət və bələdiyyə xidmətləri və servislərin inkişafı, Elektron hökumət infrastrukturunun inkişafı və Əməliyyatı şöbələri fəaliyyət göstərir. Dövlət və bələdiyyə xidmətləri və servislərinin inkişafı şöbəsi istifadəçilərin vahid dövlət xidmətləri portalında qeydiyyatı üçün yeni sadələşdirilmiş prosedur hazırlamışdır.

Əvvəlkindən fərqli olaraq, indi dövlət xidmətləri portalında qeydiyyat mobil telefonda və ya onlayn qaydada həyata keçirilir[19].

Dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsinin prioritetlərindən biri kimi əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sisteminin islahatlarına mühüm əhəmiyyət verən postsovet dövlətlərindən biri də Qazaxıstan Respublikasıdır. Qazaxıstanda qeyd edilən islahatların keçirilməsinə 2007-ci ildən etibarən başlanmışdır. Ümumdünya tendensiyalarını izləyən Qazaxıstanda dövlət idarəetməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün XX əsrin II yarısında Qərb ölkələrində tətbiq olunan menejerial yanaşma əsas götürülmüşdü[16]. Bu ölkədə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində fundamental sənəd 15 aprel 2013-cü ildə qəbul edilmiş “Dövlət xidmətləri haqqında” Qanundur. Həmin Qanunu bu xidmətləri əldə edənlərin hüquq və vəzifələrinin bütün kompleksi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Qanunun həyata keçirilməsi ilə bağlı dövlət xidmətlərinin standartlaşdırılması və reqlamentləşdirilməsini, onların göstərilməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması, xidmətlərin təqdim edilməsinin keyfiyyətinə nəzarətin keçirilməsi qaydalarını müəyyən edən 20 normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir [12].

Qazaxıstanda dövlət xidmətlərinin Reyestr Hökumətin 18 sentyabr 2013-cü il tarixli (№983) Qərarı ilə təsdiq edilmişdir[13]. Təhlillər göstərir ki, bu ölkədə dövlət xidmətlərinin Reyestrində nəzərdə tutulan xidmətlərin sayı 2007 – 2015-ci illərdə daim genişləndirilmişdir. Belə ki, 2007-ci ildə ilkin olaraq 132 sayda xidmət təsdiq edilmiş, sonrakı illərdə isə Reyestr genişləndirilərək 709 dövlət xidmətini əhatə etmişdir ki, bu da 2007-ci ilə nisbətən 5 dəfə çoxdur. Reyestr Qazaxıstan qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlər barədə fiziki və hüquqi şəxslərin tam və etibarlı informasiya ilə təmin edilməsinə yönəlmişdir[15, s.8]. Bu baxımdan Qazaxıstan Respublikasında dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinə vahid tələblər dövlət xidmətlərinin standartları və reqlamentlərində təsbit edilmişdir. Onlar nazirliklər və idarələr tərəfindən dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təsdiq olunmuş tipoloji standartları əsasında hazırlanır. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi standartlarına Əlavələrdə təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyəti və səmərəliliyi

göstəricilərinin normativ, məqsədli və cari əhəmiyyəti müəyyən olunur, bu kontekstdə onların vaxtında təqdim olunması, keyfiyyəti, əlçatarlığı, şikayət vermək prosesi və nəzakətlik göstəricilərinin faizlə hesablanması nəzərdə tutulur (sənədlərin verildiyi tarixdən xidmətlərin vaxtında təqdim olunması hallarının faizi (payı); xidmətlərin təqdim olunması prosesinin keyfiyyətindən razı qalan istehlakçıların faizi (payı); heyətin nəzakətli olmasından razı qalan isehlakçıların faizi (payı) və s.) [14].

Qazaxıstanda islahatların başlanmasından sonra dövlət orqanları, onların struktur şöbələri və tabeçiliyində olan təşkilatlar tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi ilə yanaşı, bu xidmətlərin Əhaliyə xidmət mərkəzləri və elektron - hökumət veb-portalı vasitəsilə göstərilməsinin inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət göstərilmişdir. 2007-ci ildən Qazaxıstanda “bir pəncərə” prinsipi üzrə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün Əhaliyə xidmət mərkəzlərinin yaradılmasına başlanılmışdır. Həmin mərkəzlərin yaradılmasında əsas məqsəd bürokratiyanı aradan qaldırmaq və inzibati baryerlərin azadılması olmuşdur. Hər bir vətəndaş Əhaliyə xidmət mərkəzlərində lazım olan bütün sənədləri və arayışları bir məkanda əldə etmək imkanı qazanmışdı. Bununla birlikdə, dövlət xidmətlərinin inteqrasiyası yolunda Dövlət Korporasiyası Qazaxıstanın dövlət qulluğu sisteminə xas olan bir sıra problemlərlə üzləşir: dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr mədəniyyətinin zəif olması; dövlət xidmətləri standartlarının təsdiqlənməsi baxımından Dövlət Korporasiyasının məhdud rolu; ofis işçiləri üçün əmək haqqının aşağı olması; dövlət xidmətləri standartlarının vətəndaşların anlaması üçün mürəkkəb təqdim etmə tərzini [8].

Əhaliyə xidmət mərkəzləri ilə yanaşı “Elektron hökumət” portalı Qazaxıstanda xidmətlərin əldə edilməsinin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Bu prosesə 2006-cı ildə elektron hökumət veb-portalı olan “egov.kz” saytının işə salınması ilə başlanılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qazaxıstan postsovet ölkələri arasında elektron hökumət portalının istifadəyə verildiyi ilk ölkələrdən biridir. Portal vasitəsilə ölkə əhalisi 175 elektron xidmətdən istifadə etmək hüququ əldə etmişdir. Bu portalın istifadəyə verilməsi əhalinin və biznes strukturlarının dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyəti barədə məmnunluq

dərəcəsinə öz müsbət təsirini göstərmişdi. [22].

Beləliklə, 2007-ci ildən etibarən Qazaxıstan Respublikasında dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin özünəməxsus modeli formalaşmışdır. Beynəlxalq təcrübəni seçib tətbiq edərək bu sahədə dünya liderləri səviyyəsinə çatmağa çalışan Qazaxıstan dövləti əhaliyə dövlət xidmətləri sahəsinin müntəzəm olaraq modernləşdirməsində və xidmətlərin göstərilməsində yeni vasitələr və texnologiyaların, mexanizmlərin tətbiq edilməsinə çalışır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi təcrübəsi

Azərbaycan Respublikasında Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ölkənin indiki sürətli davamlı inkişafı şəraitində əhaliyə 40-dan çox dövlət xidmətləri göstərilir ki, onlar da sosial müdafiə və sosial təminat (sığorta); nəqliyyat və yol təsərrüfatı; vətəndaşlıq, qeydiyyat və miqrasiya; rabitə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları; mənzil və kommunal təsərrüfatı; daşınmaz əmlak və mülkiyyət; elm və təhsil; notariat fəaliyyəti və bir sıra digər sahələri əhatə edir [20].

Dövlət xidmətləri haqqında məlumatların vahid mənbədə toplanması və sistemləşdirilməsi, xidmətlərin göstərilməsində təkrarlılığın aradan qaldırılması və yeni növ xidmətlərin yaradılması yolu ilə bu sahədə idarəetmənin çevikliyinin təmin edilməsi, xidmətlər üzrə təhlil və proqnozlaşdırma imkanlarının artırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestrinin yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” 11 sentyabr 2014-cü il tarixli 262 nömrəli Fərmanına əsasən Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestri yaradılmışdır. Elektron Reyestrin aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş “Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestrinin aparılması Qaydaları”na əsasən dövlət qurumunun göstərdiyi xidmət Elektron Reyestrinə daxil olunması üçün aşağıdakı tələblərə (meyarlara) cavab verməlidir:

- xidmət istifadəçisinin müraciəti əsasında həyata keçirilməli;
- qurumun vəzifələrini həyata keçirməyə yönəldilməli;
- xidmət istifadəçisinin hüquqlarının həyata keçirilməsinə yönəldilməli və ya ona maddi və qeyri-maddi nemətlər verilməklə müvafiq hüquqi

nəticənin yaranmasına səbəb olmalıdır [5].

Müasir mərhələdə Azərbaycanda əhaliyə göstərilən dövlət xidmətləri sırasında informasiya və elektron xidmətləri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli 1146 nömrəli və 2 aprel 2014-cü il tarixli 359 nömrəli Sərəncamları ilə “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”nın və “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”nın təsdiq edilməsi, hər iki Strategiyanın icrasına yönələn Dövlət Proqramlarının (2005-2008-ci, 2010-2012-ci, 2016-2020-ci illər üçün) qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş genişmiqyaslı işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün “Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etmək üçün ilkin mərhələdə görülməli işləri əhatə etmişdir. Proqram üzrə görülmüş işlər sayəsində respublikamıza rabitə və informasiya texnologiyaları bazarında azad rəqabət mühitinin yaradılması, bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi və özəl sektorun inkişaf etdirilməsi üzrə mühüm addımlar atılmışdır. Sahənin normativ hüquqi bazası inkişaf etdirilmiş, telekommunikasiya infrastrukturunu müasirləşdirilmiş, ən yeni texnologiyaların tətbiqi genişləndirilmiş, əhaliyə, müəssisə və təşkilatlara göstərilən rabitə xidmətlərinin kəmiyyəti və keyfiyyəti yüksəldilmişdir [17].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 avqust 2010-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün “Elektron Azərbaycan” Dövlət Proqramının isə həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələr digər istiqamətlərlə yanaşı ölkədə informasiya cəmiyyətinə keçid üçün şəraitin yaradılması, fiziki və hüquqi şəxslərə keyfiyyətli və qənaətbəxş telekommunikasiya və poçt xidmətlərinin təqdim olunması, əhalinin geniş təbəqələrinin idarəetmə prosesində iştirakı, dövlət orqanlarından informasiyanın elektron formada əldə edilməsinin genişləndirilməsi, vətəndaşların

dövlət orqanları ilə əlaqəsinin daha da səmərəli təşkili və s. ibarət olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 sentyabr tarixli 2345 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın reallaşması nəticəsində ölkədə İKT, o cümlədən genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə, əhalinin təhlükəsiz, ucuz və keyfiyyətli İKT xidmətlərinə artan tələbatın təmin olunmasına, Azərbaycanın qlobal internet şəbəkəsinə çıxış potensialının artırılmasına, tranzit informasiya xidmətlərinin genişləndirilməsinə nail olunacaqdır.

Dövlət xidmətlərinin təsnifatlaşdırılmış siyahısı dövlət xidmətlərinin Reyestrində təqdim olunur. Dövlət xidmətləri haqqında məlumatların vahid mənbədə toplanması və sistemləşdirilməsi, yeni növ xidmətlərin yaradılması yolu ilə bu sahədə idarəetmənin çevikliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 sentyabr 2014-cü il tarixli (№ 262) Fərmanı ilə Dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərin Elektron Reyestri (Elektron Reyestr) yaradılmışdır [2]. Həmin saytda 700 - dən çox dövlət xidmətləri növləri (onların 300-dən çoxu elektron formada göstərilir) haqqında informasiya təqdim olunur. Buraya daxil olunan dövlət xidmətləri ilə bağlı Vahid məlumat Portalına (<https://www.dxr.az/dxr>) xidmət təminatçıları olan dövlət qurumlarının, sahələr üzrə xidmətlərin təsnifatlarının, “ASAN xidmət” mərkəzlərində təqdim olunan, eləcə də elektron formada və istifadəçi qrupları üzrə göstərilən xidmətlərin, həmçinin dövlət qurumları tərəfindən ödənişsiz göstərilən xidmətlərin siyahısı təqdim edilir. Elektron dövlət xidmətləri Portalı vasitəsilə isə əhaliyə bütün elektron xidmətlərin siyahısı, sosial müdafiə, təhsil, səhiyyə, rabitə, miqrasiya, əmlak, ədliyyə, vergi, gömrük və s. sahələr üzrə elektron xidmətlər təklif olunur. Portalın əsas yeniliklərindən biri digər autentifikasiya (kimliyin təsdiq olunması) vasitələri ilə yanaşı, elektron imza xidmətinin istifadəyə verilməsidir (<https://www.e-gov.az/>). Bütövlükdə, Azərbaycanda dövlət xidmətləri Portalı vətəndaşların dövlətlə münasibətlərini sadələşdirmiş, onun yaradılması vətəndaşların

dövlətlə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələyə keçidi şərtləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsində 2015-ci ildə “BMT-nin Dövlət Xidməti Mükafatı”na layiq görülmüş “ASAN xidmət” modeli artıq Azərbaycanın brendinə çevrilmişdir[4]. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi və ona tabe olan “ASAN xidmət” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 iyul 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır [1].

Hazırda Azərbaycanda 15-dən çox “ASAN xidmət” mərkəzləri, o cümlədən Bakıda (beş mərkəz), Sumqayıtda, Gəncədə, Qəbələdə, Qubada, Şəkiddə və digər şəhər və rayonlarımızda uğurla fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, 2013-cü ildən “ASAN xidmət”in göstərdiyi xidmətlərdən istifadə etmək üçün Mərkəzlərə gələ bilməyən vətəndaşlara xidmət etmək məqsədilə müvafiq heyətlə birlikdə ən son texnoloji avadanlıqla təchiz olunmuş mobil avtobuslardan istifadə olunur. Bundan başqa, “ASAN xidmət” Mərkəzlərinin olmadığı regionlarda 2017-ci ilin əvvəlindən vətəndaşların dövlət xidmətləri ilə təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı əsasında işlənmiş səyyar “ASAN qatar” Konsepsiyası reallaşdırılır. Səyyar “ASAN qatar” vasitəsilə 9 növ xidmət göstərilir [18].

Azərbaycanda dövlət xidmətləri sahəsində qazanılmış nailiyyətlər, “ASAN xidmət”in uğurlu fəaliyyəti və 2015-ci ildə BMT-nin Dövlət Xidmətləri Mükafatına layiq görülməsi BMT-nin Dövlət Xidmətləri Forumunun 24 iyun 2019-cu il tarixində Bakıda keçirilməsinə zəmin yaradan əsas amillərdən biri olmuşdur. Həmin Forumda Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva bu sahədə görülmüş işlərin həcmi baxımından 2013-cü ildən etibarən ASAN mərkəzlərində ölkə üzrə 30 milyondan artıq ərizəyə baxıldığını, indi həmin mərkəzlərdə 320 dövlət və özəl xidmətlərin göstərildiyini, çox qısa müddət ərzində “ASAN xidmət”in dövlətlə vətəndaş arasında münasibətlərdə mərkəzi yer tutduğunu diqqətə çatdırmışdır [3].

Bu gün Azərbaycanın “ASAN xidmət” modeli, dövlət xidmətlərinin göstərilməsində qabaqcıl

təcrübə kimi, beynəlxalq səviyyədə tanınmaqla, dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən ətraflı öyrənilir və tətbiq olunur. Avtomatlaşdırma və optimallaşdırma isə dövlət orqanlarının əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsinə dair işinə dinamiklik verməklə onlara qarşı tələblərin artırılmasına, eləcə də bu xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Nəticə

SSRİ dağıldıqdan sonra dünya birliyinə inteqrasiya yolunu tutan postsovet ölkələri dövlət xidmətlərinin göstərilməsində Qərbi ölkələrinin təcrübəsini öyrənərək tətbiq etməyə çalışmışlar. Lakin hər bir ölkə və xalq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğundan heç də hər yerdə bu cəhdlər eyni nəticə verməmiş, digər amillərlə yanaşı, eyni zamanda hakimiyyətdə olan siyasi qüvvələrin iradəsindən də asılı olaraq müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir.

Rusiya və Qazaxıstanın, eləcə də Azərbaycanın əhaliyə dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bu prosesdə “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi ilə yanaşı informasiya - kommunikasiya texnoloqiyalarından istifadə olunur və bu sahədəki islahatlar davam etdirilir. Dövlət xidmətləri sisteminin islahatı istiqamətlərini müvafiq normativ - hüquqi əsasların formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, müvafiq infrastrukturun (xidmətlər təqdim edən çoxfunksiyalı mərkəzlərin yaradılması, dövlət xidmətlərinin bütün növləri üzrə məlumat bazalarının formalaşdırılması və s.) yaradılması və inkişaf etdirilməsi və s. təşkil edir.

Bir-biri ilə bağlı dövlət xidmətlərinin çoxfunksiyalı mərkəz çərçivəsində sinxron təqdim edilməsi kompleks xidmətin rahat, keyfiyyətli və vaxtında almağa imkan verir. Nəticədə çoxfunksiyalı mərkəzlərin yaradılması dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin və onların vətəndaşlara rahat təqdim edilməsi dərəcəsinin artırılmasına əhəmiyyətli töhfəsini verir. Bu baxımdan Azərbaycanda Prezident İlham Əliyevin müvafiq Fərmanı ilə yaradılmış “ASAN xidmət” mərkəzlərinin uğurlu fəaliyyətini misal olaraq göstərmək lazımdır. Azərbaycanın “ASAN xidmət” modeli bu gün bir çox dünya ölkələri üçün nümunə olmaqla, həmçinin əhalinin həyat standartlarının

yaşılışdırılmasına xidmət edən vasitələrdən biridir.

Bütövlükdə, Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması amillərindən biri kimi demokratik dəyərlərin inkişafı, dövlət – vətəndaş münasibətlərinin tərəfdaşlığına nail olunması söyləri çıxış edir. Digər tərəfdən, dövlət xidmətlərinin göstərilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsinə stimulaşdırılaraq dövlətimiz tərəfindən vətəndaşların sosial tələbatları və gözləntilərinin nəzərə alınmasını göstərmək olar. ASAN mərkəzlərində servis xidmətləri vətəndaşların tələbatlarının tez bir zamanda ödənilməsinə yönəlir ki, bu da dövlət xidmətləri sisteminin səmərəli işləməsi amillərindən birini təşkil edir. Səmərəlilik baxımından digər vacib amil ASAN servis modeli çərçivəsində dövlət xidmətləri sahəsindəki hökumət strukturları tərəfindən bir-birini təkrarlayan eyni funksiyaların yerinə yetirilməsi hallarının tamamilə aradan götürülməsidir.

Beləliklə, dövlət xidmətlərinin zəruri keyfiyyəti və əlçatarlığının təmin edilməsində dövlət sektorunun əhəli üçün açıqlığı vacib şərtidir. Həmçinin dövlət xidmətlərinin milli standartlarının işlənilməsi və tətbiq edilməsi, istehlakçıların dövlət xidmətləri və onların təqdim edilməsi haqqında məlumatlandırılması sisteminin formalaşdırılması və inkişaf edilməsi vacibdir. Bu istiqamətlər üzrə fəaliyyət barədə əhalinin məlumatlılığının artırılmasına yönələn dövrü nəşrlərin, kitabçaların dərc edilməsi işin xeyrinə olar.

Açar sözlər: *dövlət xidmətləri, modellər, keyfiyyət, təcrübə, postsovet ölkələri, Azərbaycan Respublikası*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Fərmanı. 13 iyul 2012-ci il, № 685.*

2. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən xidmətlərin Elektron Reyestrinin yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında" Fərmanı. 11 sentyabr 2014-cü il, № 262*

3. *Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın Bakıda BMT-nin Dövlət Xidmətləri Forumunun açılış mərasimində nitqi. 24iyun 2019-cu il*

4. *"ASAN-xidmət" BMT-nin təltifetmə mərasimində // <https://asan.gov.az/az/media/press-releases>*

5. *Dövlət Xidmətlərinin Elektron Reyestrinin aparılması Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 fevral 2015-ci il tarixli, 32 nömrəli qərarı təsdiq edilmişdir.*

6. *Анохина Н.В. Электронное правительство для народа: обзор исследования ООН за 2014 год // Политическая наука, 2014, №1, с.28-42.*

7. *Барабашев А.Г., Клименко А.В. Административная реформа и реформа государственной службы в России - вопросы реализации и координации. М., 2010. 62 с.*

8. *Джаненова С.Реформа оказания государственных услуг в Казахстане// <https://www.zakon.kz/4836566-reforma-okazaniya-gosudarstvennykh.html>*

9. *Единый портал государственных и муниципальных услуг (функций) (ЕПГУ)// <https://digital.gov.ru/ru/activity/govservices/infosystems/20/>*

10. *Закон РФ «Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг» от 27 июля 2010 года, № 210-ФЗ.*

11. *Закон РФ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в целях устранения ограничений для предоставления государственных и муниципальных услуг по принципу «одного окна» от 28 июля 2012 года № 133-ФЗ*

12. *Закон Республики Казахстан «О государственных услугах» № 88-V от 15 апреля 2013 года.*

13. *Об утверждении реестра государственных услуг. Постановление Правительства Республики Казахстан от 18 сентября 2013 года, № 983*

14. *«Об утверждении Типового стандарта оказания государственной услуги». Постановление Правительства РК от 30 июня 2007 года №558.*

15. *Становление и развитие сферы оказания государственных услуг в РК// <https://www.apa.kz>*

› rcsaci › Научно-практические-рекомендации.

16. *Указ Президента Республики Казахстан*

«О мерах по модернизации системы государственного управления» от 13 января 2007 года.

17. <http://e-qanun.gov.az/framework/10778>

18. <https://ady.az/index.php?/az/news/read/279/43>

19. <https://digital.gov.ru/ru/ministry/departments/55/>

20. <http://www.dxr.az/tesnifatlar>

21. https://www.gosuslugi.ru/help/news/2019_12_16_10_years

22. <http://www.egov.kz>

23. <http://msu.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/1032169.htm>

ТАРИЭЛЬ МАМЕДОВ

**Докторант Академии Государственного
Управления при Президенте
Азербайджанской Республики**

Модели предоставления государственных услуг в постсоветских странах РЕЗЮМЕ

В статье изучаются модели оказания государственных услуг в постсоветских странах, в частности в Российской Федерации и Казахстане, а также в Азербайджанской Республике, анализируются их правовые основы и формы, рассматриваются создание многофункциональных центров обслуживания граждан и преимущества предоставления населению государственных услуг в этих центрах. Освещается успешная деятельность Службы «ASAN Хидмет», созданной в Азербайджане Указом Президента страны Ильхама Алиева с целью сокращения дополнительных расходов и потери времени гражданами, соблюдения этических правил и вежливого общения с ними, дальнейшего повышения прозрачности, доверия к государственным органам, усиления борьбы с коррупцией, более широкого использования электронных услуг в этой сфере. Показывается, что эффективно функционирующая азербайджанская модель «ASAN Хидмет», которая была удостоена награждения ООН, сегодня служит примером для многих стран и изучается ими.

Ключевые слова: государственные услуги, модели, качество, опыт, постсоветские страны, Азербайджанская Республика.

TARYEL MAMADOV

**Doctoral student of the Academy of
Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan**

Models for the provision of public services in post-Soviet countries

SUMMARY

The article studies the models for the provision of public services in post-Soviet countries, in particular in the Russian Federation and Kazakhstan, as well as in the Republic of Azerbaijan, analyzes their legal foundations and forms, considers the creation of multifunctional citizens service centers and the benefits of providing public services to the population in these centers. The successful activities of the ASAN Hidmet Service, created in Azerbaijan by the Decree of the President of the country, Ilham Aliyev, are highlighted with the aim of reducing additional costs and wasting time for citizens, respecting ethical rules and polite communication with them, further enhancing transparency, trust in government bodies, and strengthening the fight against corruption, wider use of electronic services in this area. It is shown that the effectively functioning Azerbaijani ASAN Hidmet model, which was awarded the UN award, today serves as an example for many countries and is being studied by them.

Keywords: public services, models, quality, experience, post-Soviet countries, Azerbaijan Republic.

Tarix

SOVET RƏHBƏRLİYİNİN FEDERALİZM LAYİHƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN MÜQƏDDƏRATI

FİRDOVSİYYƏ ƏHMƏDOVA

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Tarix" kafedrasının müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: fahmedova@rambler.ru*

1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Rusiyani federasiya formasında görüb məhəlli-muxtariyyət statusuna sahib olmaq istəyində və əməlinə olan Azərbaycan milli qüvvələrinin mövqeyi ilə bolşevik elitasının yanaşması arasında fərqi aydınlaşdırmaq üçün yalnız bolşevik mərkəzinin deyil, həmçinin yerli bolşevik liderlərinin baxışlarını da diqqətə almaq lazımdır. Yerli bolşevik lideri, həm də regional (Qafqaz) statusda səlahiyyət sahibi S.Şaumyanın milli məsələdə mövqeyi heç də rəhbərlərininki ilə eyniyyət təşkil etmirdi. Bu ziddiyyət Qafqaz müsəlmanlarının, Azərbaycan xalqının müqəddəratında 1918-ci ilin yaz-yay qırğınları ilə nəticələndi. Azərbaycan milli qüvvələrinin Rusiyani federativ respublika kimi görmək istəyi mövcud realıqdan, təbii proseslərdən, tarixi zərurətdən qaynaqlanırdı və hakimiyyətə yiyələnən istənilən siyasi qüvvə bu amili diqqətə almağa məhkum idi. Bolşeviklər də hakimiyyəti ələ keçirəndə federativ idarəçiliyi tətbiq etməli oldular. 1917-ci ilin yazında isə İ.Stalin federasiya əleyhinə olub siyasi opponentlərini ittiham edirdi. Milli məhdudiyyətlərin ləğvi haqqında yazısında Müvəqqəti hökumətin müvafiq dekretini tənqid edərkən dövlət bütövlüyü çərçivəsində qala bilməyən millətlər üçün öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu tanıyırdı. Bir sıra vilayətlərə siyasi muxtariyyət verilməsinin tərəfdarı olsa da, ümumən federasiya əleyhinə çıxış edirdi (4, 3-cü c., s.18-19). Martın 28-də isə "Pravda" qəzetində "Federalizm əleyhinə" başlıqlı məqalə ilə çıxış etmiş, esərlərin "Delo Naroda" qəzetini "Rusiya-vilayətlər ittifaqı" məqaləsinə görə tənqid etmişdir. Rusiyanın "federal dövlətə" çevrilməsi təklifini süngü ilə qarşılayan Stalin federalizmin Rusiyada milli məsələni həll etmədiyini və həll edə bilməyəcəyini vurğulamışdır. Milli tərkibinə görə fərqlənən vilayətlərə vahid dövlət çərçivəsində siyasi muxtariyyət verməyi Stalin düzgün həll yolu hesab etmişdi. Belə kəskin mövqedən yarım il sonra federalizmi məqbul bilən bolşevik rəhbərliyi, o

cümlədən Stalin əks arqumentli təbliğat aparmışdır. Milli məsələnin həllində kardinal nəzəri dəyişikliyi Stalin 1924-cü ilin dekabrında "Federasiya əleyhinə" adlı məqaləsi ilə əlaqədar şərh etmişdir. Bolşevik partiyasının federal dövlət quruluşuna mənfi münasibətinin hakim olduğunu etiraf edərək, 1917-ci ilin oktyabrına qədər, daha dəqiqi, özünün də ifadə etdiyi kimi "Oktyabr çevrilişinə" dək münasibətin dəyişdiyini konkret iqtibaslarla xronoloji xətlə göstərmişdir. Təbii ki, iqtibaslar bolşevik lideri Leninin fikirlərindən, rəsmi qəbul edilmiş sənədlərdən olmuşdur. Dövlət federalizminə mənfi münasibətin daha kəskin ifadə olunduğu iqtibas Leninin 1913-cü ilin noyabrında Şaumyana yazdığı məktubundan gətirilmişdir. Milli məsələ ilə bağlı Leninin Şaumyanla fikir mübadilələri ikincinin özünəməxsus baxışlarına təsirsiz qalmasa da, tam sirayət də etməmişdir. Stalinin 7 ildən sonra öz mövqeyinə aydınlıq gətirməsi məzmun etibarilə bir bəraət qazandırmaq mahiyyətində idi. Dövlət federalizmi məsələsinə dair bolşevik partiyasının yanaşmasındakı "təkamülü" Stalin 1924-cü ildə 3 səbəblə izah etmişdir. Oktyabr çevrilişi ərəfəsində artıq Rusiya millətlərinin bir çoxunun ayrılmış vəziyyətdə olması, milli hərəkətlər amili, digər tərəfdən federasiya formasının iqtisadi əlaqələrə zidd olmaması bolşeviklərin federasiyanı inkardan əl çəkib qəbul etməyə yönəlmiş şərtlər kimi göstərilmişdir. Əsas kimi götürülən rəsmi sənəd bolşeviklərin VII (Aprel) konfransının milli məsələyə dair qətnaməsi olmuşdur. Millətlərin sərbəst ayrılma hüququnun təsbit edildiyi həmin konfransda çıxış edən Stalin Cənubi Qafqaz nümunəsində fikrini bildirmişdir. Zaqafqaziyanın ayrılması əleyhinə olduğunu söyləmiş, lakin Zaqafqaziya xalqları ayrılma tələb etdikləri halda, təbii ki, ayrılacaqlarını və bolşeviklər tərəfindən onlara qarşıdurma olmayacağını ifadə etmişdir. Bu bəyanatdan yarım il sonra federasiya formasını qəbul etmək məcburiyyətində qalan bolşeviklər hələ əvvəlcədən

qəbul etdikləri ayrılma prinsipinə də reallıqda əməl etmirdilər. Zaqafqaziya müsəlmanları ayrılma deyil, muxtariyyət istəyi ilə hərəkət etdikləri halda 1918-ci ilin yazında kütləvi qətləmə məruz qaldılar. Bu zaman üçün isə hətta federasiya forması “Zəhmətkeş və istismar olunan xalqın hüquq bəyannaməsi”ndə yer almışdı. Ayrılma tələbinə qarşı çıxmayacaqlarını vəd edən bolşeviklər muxtariyyət statusuna belə təhəmmül etmədilər və nəinki siyasi qarşılıqlı nümayiş etdirdilər, həm də siyasi fəaliyyətdən uzaq minlərlə müsəlmanı məhv etməkdən çəkinmədilər. Halbuki, həmin Cənubi Qafqaz Stalinin layihəsində muxtariyyət hüququ ala biləcək vilayətlər sırasında idi. Vilayət muxtariyyəti statusuna qarşı qoyulan milli-mədəni muxtariyyət prinsipini məqbul bilməyən Stalinin mövqeyi Azərbaycan milli hərəkatının platforması ilə eyni görünə bilər. Lakin milli-mədəni muxtariyyətdən daha üstün milli-məhəlli muxtariyyət tələbi ilə mübarizəyə başlayan azərbaycanlıların motivləri və məramı fərqli idi. Millətçiliyə xidmət nöqtəyi-nəzərindən sosial-demokratiyanın milli-mədəni muxtariyyətə qarşı olması ilə Azərbaycan milli hərəkatının mədəni muxtariyyətə qarşı çıxması eyni motivə söykənmirdi. Milli-məhəlli muxtariyyət çərçivəsində xalqın mədəni tərəqqisini daha üstün səviyyədə təmin etməyin mümkünlüyünü əsaslandıran Azərbaycan siyasətçilərindən fərqli olaraq milli-mədəni muxtariyyət tərəfdarları millətin, konkret olaraq türk-müsəlman qövminün parçalanmasından ehtiyat edirdilər. Bolşeviklər də eyni arqumentlə milli-mədəni muxtariyyətə qarşı çıxırdılar. Yəni, mədəniyyətin milləti tam vahiddə birləşdirəcəyindən ehtiyat edirdilər. Milləti parçalayacaq çox məsələlər olduğu halda, mədəniyyət məsələsinin məhz milləti birləşdirəcək qüvvə olduğunu əsas götürən bolşeviklər hələ 1912-ci il konfransında milli-mədəni muxtariyyət planını rədd etmişdilər. Millətçilik nöqtəyi-nəzərində dayanan bütün prinsipləri rədd edən bolşeviklər vilayət muxtariyyəti məsələsində də vahid prinsipdən çıxış etmirdilər. Əslində, bolşeviklərin vahid, bölünməz proletariat kollektivi, Rusiyanın bütün millətlərindən olan proletarlar üçün vahid partiya müddəası milli məsələnin həllini də müəyyənləşdirmişdi. Vahid partiya prinsipi millətlərin ayrılma hüququnu da, vilayət muxtariyyəti planını da əngəlləmiş olurdu. Məhz belə ziddiyyətli platforma zəminində xalqların öz müqəddəratını təyin etmə şüarının cazibəsinə düşən xalqlar bu hüququ gerçəkləşdirmək yönündə əməli fəaliyyət göstərəndə bolşeviklərin silahlı müqaviməti ilə üzlaşmış oldular. 1918-ci ilin yazında Azərbaycan

xalqının məruz qaldığı qırğınlar da bolşevik siyasətinin milli məsələdə ikili məzmunundan törəyən akt idi. Bu ikilik əslində forma və məzmun cəhətlərini ehtiva edir. Milli məsələdə bolşeviklərin prinsipi məzmununa yox, formaca dəyişikliyə məruz qalırdı. Stalinin təkamül adlandırdığı proses isə məzmunu yox, formaya şamil edilməlidir. Partiyanın milli məsələdə ayrılma hüququ, vilayət muxtariyyəti, dövlət federasiyası və s. müddəaları mahiyyəti dəyişmədi. Mahiyyət vahid dövlətçiliyi, dövlət bütövlüyünü, yəni Rusiyanın tamlığını saxlamaqdan ibarət idi. Bu baxımdan Stalinin 1924-cü ildə 7 il əvvəlki proseslərə yanaşması mahiyyəti inkar etmir. Dövlət federasiyası haqqında məsələyə bolşevik partiyasının baxışlarında təkamül kimi adlandırdığı dəyişikliyi əslində taktiki gedişlər hesab etmək daha düzgün olardı. 1917-ci ilin yazından Leninin Rusiyanın dövlət quruluşu ilə bağlı fikirləri həm də milli məsələnin həllinə baxışını ifadə edir: “Rusiya nə qədər çox azad olsa, respublikamız velikorus olmayan millətlərin ayrılmaq azadlığını nə qədər çox qətiyyətlə qəbul etsə, başqa millətlər bizimlə ittifaq bağlamağa bir o qədər qüvvətli meyl göstərərler, çəkişmə bir o qədər az olar, həqiqi ayrılma halları bir o qədər az baş verər, bəzi millətlərin ayrıldıqları müddət bir o qədər qısa olar, Rusiya proletar-kəndli respublikası ilə hər hansı başqa millətin respublikasının qardaşlıq ittifaqı - nəticə etibarilə bir o qədər sıx və möhkəm olar” (2 may 1917); “Velikoruslar bütün xalqlara qardaşlıq ittifaqı bağlamağı və əsla heç bir açıq və ya dolaylı zorakılığa yol vermədən, ayrılıqda hər bir xalqın könüllü razılığı ilə ümumi dövlət qurmağı təklif edirlər. Velikoruslar həmin sülh şərtlərinə görə söz verirlər ki, dərhal həm Qalitsiyadan, həm Ermənistandan, həm də İrandan qoşunları çıxaracaq və istər bu xalqların, istərsə də istisnasız olaraq ümumiyyətlə bütün xalqların ayrıca dövlət halındamı, yoxsa istədikləri xalqla müttəfiq dövlət halında yaşamaq arzusunda olduqlarını özlərinin tamamilə azad surətdə həll etməsinə imkan verəcəklər” (1917-ci il mayın 7-dən əvvəl). (2, c.32, s.8,45). Müvəqqəti hökumətin milli məsələyə dair siyasətinin tənqidi fonunda daha cazibədar vədlər verən bolşeviklər “ədalətli sülh yolu” təklif edirdilər: “Biz Polşanı da, Finlandiyanı da, Ukraynanı da, velikorus torpağı olmayan başqa torpaqları da rus çarları və kapitalistlərinin işğalı hesab edirik... Biz rus fəhlə və kəndliləri Velikorus torpağı olmayan heç bir torpağı və ya müstəmləkəni (Türküstan, Monqolustan, İran kimi) zorla saxlamayacağıq” (2,c.32,s.340). 1917-ci ilin iyununda belə şüarların səsləndirilməsi hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha

da kəskinləşdirirdi, amma deklorativ vədlərin, siyasi pafosun içində ört-basdır edilməyən əsl məramı görmək mümkündür. “Ukrayna” məqaləsində ukraynalılar üçün edilən canfəşanlıqın səmimiyyətini elə həmin yazıda “Biz xırda dövlətlər olmasının tərəfdarı deyilik” qətilyi ilə müəllif kimi Lenin özü puça çıxarmışdır (2, c.32, s.381). Hüququ qəbul etmək, hələ onu vermək deyildi. Müvəqqəti hökuməti sonadək məhz əməli addım atmamaqda ittiham edən bolşeviklər başda Lenin olmaqla 1917-ci ilin oktyabrından sonra nə dərəcədə vədlərinə sadıq, fikirdə və əməldə eyni olduqlarını bütün xalqlara və millətlərə nümayiş etdirmiş oldular. Bolşeviklərin milli məsələyə dair baxışlarını siyasi opponentləri “milli məsələdə leninçilik” adlandırmışdı. Bu ifadəni isə hərc-mərclik, qarışıqlıq, anarxiya anlayışlarına bərabər tuturdular. Eser və menşeviklərin bu ittihamını əsassız sayan Lenin öz tələbləri ilə hərc-mərclik, qarışıqlıq, anarxiya xofu yarada bilirdi, amma hakimiyyət uğrunda ən radikal proqramla çıxış edən bolşevik partiyasının bu davranışı qeyri-adi deyildi, əksinə tam səciyyəvi idi. Hakimiyyəti ələ aldıqdan sonrakı davranış mənzərəsi isə diktatura prinsiplərinə müvafiq olmuşdur. Hakimiyyətə sahib olduqdan sonrakı idarəçilik məsələlərini Lenin Oktyabr çevrilişi ərəfəsində, 1917-ci ilin avqust və sentyabrında yazdığı “Dövlət və inqilab” əsərində ətraflı şərh etmişdir. Stalinin qeyd etdiyinə görə, bu əsərdə Leninin simasında partiya, federasiyanın mümkünliyünü qəbul etməyə doğru ilk ciddi addım atılmışdır. Amma bu “ciddi addım” - federasiyanı qəbul etmə, Stalinin də qeyd etdiyi kimi, “mərkəziyyətçi respublikaya” keçid forması kimi bir sıra qeyd – şərtlərlə müşayiət olunmuşdur (4, c.3, s. 29). 1917-ci ilin avqust-sentyabr aylarında belə, Lenin dövlət federasiyasını qəbul etməkdə tərəddüdü idi. Məhz Engelsin mülahizələrinə söykənərək, məhz Engelsin qənaəti ilə “federativ respublikanı “irəliyə doğru addım” sayır (2, c.33, s.79). Bununla belə, demokratik mərkəziyyəti, vahid və bölünməz respublikanı təqdir etmiş, onun federasiya formasından üstünlüyünü vurğulamışdır: “Həqiqətdə demokratik mərkəziyyətçi respublika federalist respublikadan daha artıq azadlıq verir” (2, c.33, s.81). Beləliklə, Oktyabr çevrilişi ərəfəsində bolşeviklərin qəbul etməyə məcbur olduğu federativ demokratik respublika quruluşu Azərbaycan milli hərəkatının əsas hədəfi idi. Nəzərdə tutulan federasiyada Azərbaycanın məhəllimuxtariyyətə nail olacağı isə sual altında idi. Oktyabr çevrilişi bolşeviklər üçün vədlərin əmələ çevrilməsi sərhədi idi. Hadisələr o qədər sürətlə cərəyan edirdi

ki, Lenin “Dövlət və İnqilab” əsərini tamamlaya bilmir, “1905 və 1917-ci illərdəki rus inqilablarının təcrübəsi” adlı fəsildən “bir sətir də yazmağa macal tapma”yır. Az sonra noyabrın 30-da, artıq hakimiyyət başında olan Lenin Stalinin sonralar bəzən çevriliş adlandıracağı “Oktyabr inqilabının” yaxınlaşması “maneəsi” səbəbindən yazısını təxirə saldığını qeyd edir. “Belə bir “maneəyə” ancaq sevinmək olar” qənaətilə siyasi fəaliyyətinin hakimiyyət iqtidarlığı mərhələsinə “inqilabın təcrübəsindən yazmaqdan, bu təcrübəni həyata keçirmək daha xoş və daha faydalıdır” devizi ilə daxil olur (2, 33-cü cild, s.133).

Bolşevik hakimiyyətinin həyata keçirəcəyi təcrübəni isə Azərbaycan xalqı tezliklə hiss etməli və on minlərlə dinc əhalisinə qanlı divan tutulması hesabına yaşamağı 1918-ci ilin yazında kütləvi müsəlman qətləmləri üzərində Bakıda qurulmuş sovet hakimiyyəti mərkəzi bolşevik hökuməti üçün Qafqazda uğurlu nailiyyət sayılsa da, əslində qanlı “təcrübə”, tarixi məsuliyyəti sonralar belə kommunist hakimiyyəti tərəfindən rəsmi yaxud qeyri-rəsmi etiraf edilməyən cinayət hadisəsi idi. “Vətəndaş müharibəsi” anlayışı ilə pərdələnən on minlərlə siyasətdən uzaq, siyasi düşüncədən xali müsəlman qətlinə bolşevik hakimiyyətindən heç bir cavabdehlik olmadı, heç kəs məsuliyyət daşımadı. Halbuki bolşevik liderləri milli məsələdə daha irəli gedən şüarlarla, bəyannamələrlə çıxış edirdilər. Rusiyanın milyonlarla əhalisinin, xalqlarının inandığı bu şüarlar, bəyannamələrlə hakimiyyəti əldə edə bilməyəcəyini yəqin edən Lenin güc-üsyən vasitəsilə hərəkət etməyə qərar vermişdi. Təbii ki, zorakılığı məqsədə çatmaq üçün məqbul bilən qüvvələrin idarəetmədə eyni tərzdə davranacaqları nəinki, istisna deyil, əksinə qaçılmaz olur. Lenin də reallıqdan çıxış edən çevik siyasətçi kimi Oktyabr çevrilişi ərəfəsində “ələ düşən yaxşı fürsətdən istifadə edərək” (V.İ.Lenin) hərbi yolu tətbiq etdi: “İndi tarix hərbi məsələni başlıca siyasi məsələ etmişdir... Biz belə etməsək, gülünc axmaqlar vəziyyətində qala bilərik: gözəl qətnamələrimiz və Sovetlər olar, lakin hakimiyyət əlimizdə olmaz!” (2, 34-cü cild, s.299-300). Hərbi hazırlıqla yanaşı siyasi şüarçılıq da əhəmiyyətini saxlayırdı. Cəmiyyətin əksəriyyəti üçün ən vacib sayılan məsələlər bolşevik təbliğatının gündəmində idi: “Milli məsələ və aqrar məsələsi indiki zamanda Rusiya əhalisinin xırda burjua kütlələri üçün əsas məsələlərdir... İlk dəfə olaraq kütlələr... Finlandiya, Ukrayna, Belorusiya üçün, müsəlmanlar üçün tam azadlığın dərhal bərpa olunmasını və i.a. görüldü” (2, 34-cü cild, s.336). Müsəlmanların da bu sırada yer alması, Rusiya əhalisinin mühüm

bir hissəsini təşkil edən müsəlmanlar, o cümlədən azərbaycanlılar üçün olduqca ümidverici idi. Bolşeviklərin “xırda burjua kütlələri”nin maraqlarına xidmət etmədikləri halda onları diqqətə alması hakimiyyətə gəlmək və hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün önəmli idi. Elə bu səbəbdən də milli məsələ və aqrar məsələyə belə həssaslıqla yanaşılırdı.

Azərbaycan xalqı bolşevik hakimiyyətinin qanlı müdaxiləsini 2 il ərzində 2 dəfə (1918-ci ilin yazı və 1920-ci ilin yazında) yaşamış oldu. Birinci dəfə Rusiya federasiyasında məhəlli muxtariyyət istəyirdi, ikincidə müstəqil respublika kimi mövcud idi və beynəlxalq səviyyədə tanınmışdı. Birinci dəfə ərazi muxtariyyətinə sahib olmasın deyə bolşeviklər Azərbaycan xalqını qanına qəltan etdi, ikinci dəfə əvvəldən sonadək müstəqilliyini tanımadığı və qəbul etmədiyi bir dövlətin varlığına son qoydu. Halbuki, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişinin ilk aylarında Azərbaycan milli qüvvələri onların məramnaməsinə inanır və muxtariyyət əldə edəcəklərinə ümidli idilər. Bolşeviklər yalnız çıxışlarında, yazılarında, qətnamələrində deyil, artıq dövlət səviyyəsində qəbul etdikləri rəsmi sənədlərdə federasiya formasını, millətlərin öz müqəddəratını azad surətdə təyin etməsi hüququnu təsbit etmişdilər. 1918-ci ilin yanvarında Lenin tərəfindən yazılmış, ÜRMİK tərəfindən qəbul edilmiş, III Ümumrusiya Sovetlər qurultayı tərəfindən təsdiq olunmuş və sonralar sovet konstitusiyasının əsasını təşkil etmiş “Zəhmətkeş və istismar olunan xalqın hüquqları bəyannaməsi”ndə deyilirdi: “Sovet Rusiya Respublikası azad millətlərin azad ittifaqı əsasında Sovet milli respublikaları federasiyası olaraq təsis edilir... Bizim federasiyamızın əsası bax budur, həm də mən möhkəm əminəm ki, azad millətlərin ayrı-ayrı müxtəlif federasiyaları inqilabçı Rusiya ətrafında getdikcə daha çox birləşəcəkdir. Bu federasiya tamamilə könüllü surətdə, yalan və qılınc olmadan böyüyəcəkdir, həm də bu federasiya yenilməzdir” (2, 35-ci cild, s.235, 306).

Qafqazın öz müqəddəratını təyin etməsi ilə bağlı Stalin “Qafqaz komissarlığının” sovet təşkilatlarına qarşı “aqrressiv siyasətini” əsas göstərərək vətəndaş müharibəsini davam etdirməyi lazım bilmişdir. Vətəndaş müharibəsi adı altında əsl milli qırğın törədildiyi haqqında isə Mərkəzi Sovet hakimiyyəti nə həmin dövrdə, nə də mövcud olduğu müddətdə rəsmi münasibət bildirmədi. Müsəlmanların görünməmiş vəhşiliklə kütləvi qətlə yetirilməsini Mərkəzi Sovet hakimiyyəti “Zaqafqaziya əksinqilabçılarının” siyasəti ilə əlaqəli hadisələr kontekstində heç ciddiyyə də almamışdı.

“Zaqafqaziya əksinqilabçıları sosializm adı altında” başlıqlı məqalə yazaraq Stalin bölgənin qısa səciyyəsinə vermiş, sərvətinə və milli tərkibinin müxtəlifliyinə görə Rusiya Federasiyasının bütün ucqarlarından ən səciyyəvi bölgə olduğunu göstərmişdir. Zaqafqaziyanın digər səciyyəvi əlaməti kimi iqtisadi geriliyini göstərmişdir. Bakı istisna olmaqla, Zaqafqaziyanın aqrar ölkə olduğunu, bu səbəbdən, yenə də Bakı istisna olmaqla, fəhlə hərəkatının zəifliyini və belə zəmində “imkanlı siniflərin” siyasi koalisiyasının yarandığını əlaqələndirmişdir. Məqalənin bütün ruhu Zaqafqaziya komissarlığının “anti sovet” fəaliyyətinin, xüsusən də onun başında dayanan “sosialistlərin” ifşası məzmunundadır. Bu məqsədlə ən dəlalətli fakt kimi “Şamxor hadisəsini” təfərrüatı ilə, amma “Bakinskiy Raboçiy” qəzetinin materialları əsasında, yəni Bakı bolşeviklərinin yaşamasında təqdim etmişdir. Bu gün də siyasi, hətta elmi dövriyyədə qərəzli məqsədlə yad edilən “Şamxor hadisəsi” zamanı həlak olmuş çoxsaylı müsəlman əhali haqqında heç nə deyilmir. Stalinin ittiham etdikləri qüvvələr sırasında Qafqaz “milli şuraları” da yer alır. “Antisovet koalisiyasının” “canlı təcəssümü” kimi Zaqafqaziya komissarlığının üzvü olan “tatar bəyləri Xan-Xoyski və Xasməmmədov” da ayrıca qeyd olunur. Məqaləsində “Bakinskiy Raboçiy”in mətnlərini olduğu kimi təqdim edən Stalin faktlara, sənədlərə söykəndiyini göstərir: “Bunlar faktlardır”, “Bunlar sənədlərdir” deyir. Amma sənədlərin bir tərəfli yozumu, faktların saxtalaşdırılması, qərəzli təqdim olunması da xüsusən siyasətdə, o cümlədən bolşevik siyasətində səciyyəvi bir haldır.

Aprelin 3-ü və 4-ündə Stalinin Rusiya Federativ Respublikasının təşkili haqqında “Pravda” qəzetinin əməkdaşı ilə söhbəti dərc olunmuşdur. Bu müsahibədə Qafqaz müsəlmanlarının, - “Azərbaycan tatarlarının” məruz qaldığı qətlə haqqında bir söz deyilməsə də, Rusiyanın dövlət formasının – federativliyin prinsipləri, Mərkəzi hakimiyyətin quruculuğu, Rusiya Federativ Respublikasının tərkibi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Stalinin müsahibəsinin həsr olunduğu məsələlər məhz Azərbaycan muxtariyyətini gerçəkləşdirmə uğrunda mübarizə aparən qüvvələrin taleyüklü məsələləri olmuşdur. Bir il əvvəl federasiyanı qəbul etməyən bolşeviklər artıq federasiyanın subyektlərini açıqlayırdılar. Bir il əvvəl hakimiyyətə gəlmə təbliğatı aparırdılarsa, artıq hakimiyyət başında idilər. Azərbaycan xalqı da federasiyada öz statusunu milli-məhəlli muxtariyyətdə görürdüsə, artıq bu istəyinə cavabını kütləvi qətlə mərəz qalaraq

almışdı. Bəs onda bolşevik hakimiyyəti artıq məqbul bildiyi federasiyada Azərbaycan xalqının yerini hansı inzibati statusda müəyyənləşdirmişdi? Şimali Azərbaycan torpaqlarının daxil olduğu Cənubi Qafqazı, yəni Rusiya təbirincə Zaqafqaziyanı Stalin milli tərkibli əhalisi, müvafiq həyat tərzi olan iqtisadi ərazi vahidi kimi görürdü. Rusiyanın digər ucqarları kimi Cənubi Qafqazın da zorla ümum-rusiya siyasi orqanizminə sıxışdırılmış vahid kimi artıq ya federativ münasibətlər, ya da tam müstəqillik formasında zəruri fəaliyyət azadlığı əldə etməyə səy göstərdiyini qeyd edirdi. Stalinin Rusiyada xalqların azad ittifaqı əsasında federativ sistem qurmağın mümkünlüyünü və lazımlığını dediyi günlərdə Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyan Azərbaycan muxtariyyətinin gerçəkləşməməsi üçün kütləvi müsəlman qırğınları törətməkdən çəkinmirdi. Stalinin müsahibəsində daha konkret məqam Rusiya Federativ Respublikasının tərkibini açıqlamasıdır. Rusiya Federasiyasının subyektləri ola bilmək şərtlərinə malik vilayətlər sırasında Stalin Polşa, Ukrayna, Finlandiya, Krım və s. ilə yanaşı Zaqafqaziyanı da göstərmişdir. Diqqətə layiq haldır ki, 1918-ci ilin 3-4 aprel tarixlərində Stalin Zaqafqaziyanın gürcü, erməni, “Azərbaycan-tatar” və d. bir sıra müəyyən milli-ərazi vahidlərinə bölünə biləcəyinin mümkünlüyünü istisna etmirdi. Rusiyanın federativ subyekt ola biləcək bütün vilayətləri içərisində milli-ərazi vahidi statusunda bölünmə həmin zaman yalnız Zaqafqaziya üçün mümkün bilinirdi. Təbii, digər subyektlər əsasən müəyyən milli tərkibə malik bölgələr sayıla bildiyindən Zaqafqaziyanın milli-ərazi prinsipi ilə bölünməsi adekvat görünə bilər. Federal vilayətlərin hüquqları ilə milli azlıqların hüquqları arasında fərq aydın və konkret göstərilmişdir. Mərkəzi Sovet hakimiyyətinin fəaliyyəti sferası və vilayət hakimiyyət qurumlarının səlahiyyət sahələri ayrı-ayrılıqda qeyd olunmuşlar. Çox cazibədar görünən müddəalardan biri də həm azlıqlar, həm də çoxluq üçün dillərin tam bərabərliyi, hər bir vilayətin öz əhalisinin tərkibinə müvafiq dili yaxud dilləri seçə bilməsi haqqında idi. Məhkəmədə, məktəbdə heç bir məcburi “dövlət” dilinin olmayacağı qeyd olunurdu.

Federalizmin keçici rolundan bəhs edən Stalin Rusiya Federativ respublikasının təşkili nümunəsində gələcək SSRİ-nin modelini görürdü. Məqsədin vahid dövlət bütövlüyü olduğunu dəfələrlə vurğulayırdı. Tarixi nümunələr kimi Amerika və İsveçrə federalizmindən bəhs edərək müstəqillikdən imperialist unitarizminə keçməyin məqsədmüvafiq forması kimi federasiyanı məqbul bilərək Rusiya

üçün tətbiqində əks prosesin getdiyini söyləmişdir. Stalinin təsəvvürünə görə məcburi çar unitarizmi könüllü federalizm ilə əvəz olunur, vaxt keçdikcə federalizm yerini Rusiyanın bütün millət və tayfalarının zəhmətkeş kütlələrinin könüllü birliyinə güzəştə gedir. Əslində Stalinin təsəvvürü əməli tətbiqini tapır, amma millət və xalqların birliyi heç də tam könüllülük əsasında gerçəkləşmir. Stalinin 1918-ci ilin aprelində nəzərdə tutduğu layihə 1922-ci ildən başlayaraq həyata keçirilir. Onun “Rusiyada federalizmin gələcək sosialist unitarizminə keçid rolu oynayacağı” haqqında qənaəti özünü çox gözlətmədi. Stalin bu prosesi zamanın öhdəsinə buraxmadı. Çar unitarizminin məcburiliyini ittiham edən bolşevik lideri Rusiya xalqlarının formaca könüllü, məzmunca məcburi birliyini təmin etdi. Stalinin sosialist unitarizmi sovet ordusunun yürüşləri hesabına bərqərar olundu. Bu prosesdə Azərbaycan Qafqaz üçün aparıcı rol oynamışdı. İlk əvvəldən Bakını bütün Qafqaz, daha sonra Şərqi üçün forpost hesab edən bolşevik rəhbərliyinin şüarları ilə əməlləri arasında ziddiyyətlər davamlı üzə çıxmaqda idi.

Millətlər üzrə komissar kimi Stalinin milli məsələ ilə bağlı yazdıqları və dedikləri ümumilikdə, Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana aidiyyəti olan və bolşevik hakimiyyətinin nəzərdə tutduğu vəzifələr kimi dəyərləndirilməlidir. 1918-ci ilin yazında Azərbaycan xalqının məruz qaldığı qırğınlardan sonra Stalinin muxtariyyətlə bağlı fikirləri həmin qanlı hadisələrə görə məsuliyyət sahiblərini müəyyən etməyə imkan verir. Müsəlman qırğınlarından az keçmiş, aprelin əvvəllərində növbəti vəzifələrdən bəhs edən yazısında Stalin bir daha burjua muxtariyyətinin əleyhinə çıxmış, yerlərdə Sovetlər əsasında muxtariyyəti məqbul saymışdır. Hətta “mərkəzi Sovet hakimiyyətini tanımaqla” yerli Sovetləri tanımaq istəməyən qüvvələrin muxtariyyət iddiasını məqbul bilmirdi. Qafqaz müsəlmanları, Azərbaycan xalqı üçün də bu şərt keçərli idi. Qırğın günlərində Şaumyana məktubunda Stalin yazırdı: “Bakını hərbi və maliyyə cəhətdən möhkəmləndirmək, müsəlmanlar muxtariyyət tələb edirlərsə, mərkəzdə və yerlərdə Sovet hakimiyyətini sözsüz olaraq tanımağı şərt qoymaqla, onlara muxtariyyət vermək... lazımdır” (3, s.318). Əks təqdirdə muxtariyyətdən söhbət gədə bilməzdi. Azərbaycan xalqının qanlı müqəddəratı da bolşevik rəhbərliyinin muxtariyyət məsələsində mövqeyi ilə şərtlənmişdi, bu baxımdan müsəlman qırğınlarının məsuliyyətini yalnız yerli Sovet, Bakı bolşevikləri deyil, həm də və ilk növbədə mərkəzi Sovet hakimiyyəti daşımalı idi. Mərkəzin

göstərişlərini, nəzəri fikirlərini rəhbər tutaraq hərəkət edən Bakı Soveti, şəxsən Şaumyan müsəlman qırğınlarının baş verməsində birbaşa təşəbbüskar təşkilatçı, iştirakçı kimi cavabdeh sayılmalıdır. Amma Stalinin konkret tövsiyəsini formal olaraq da yerinə yetirməmişdi, yəni şərt qoymaqla muxtariyyət vəd etməyi belə müsəlmanlara rəva görməmişdi.

Ucqarların muxtariyyəti haqqında məsələ birbaşa mərkəzi Sovet hakimiyyətinin, konkret olaraq millətlər işləri üzrə xalq komissarlığının, şəxsən komissar İ. Stalinin səlahiyyətində və nəzarətində idi. Muxtariyyətlərin xarakteri, formaları, coğrafi sərhədləri sonuc etibarilə məhz bu komissarlıq tərəfindən təsdiqlənirdi. Stalin muxtariyyəti 2 növə ayırırdı: millətçi və sovet. Birinci tipi sovet hakimiyyətinin qəbul etməyəcəyini, prinsip etibarilə rədd etdiyini açıqlamaqla cəmiyyətdə sinfi əlamətə söykənən Şuraların iradəsini ifadə edən “sovet muxtariyyətini” təqdir edirdi. Millətçilik əsaslarına söykənən muxtariyyət də “Milli şuralar”ın və onların ətrafındakı milli polkların fəaliyyətinin milli didişmə ilə nəticələnməyəcəyini qaçılmaz olduğunu bildirən Stalin Zaqafqaziya nümunəsində haqlılığını təsdiqləməyə çalışırdı. Cənubi Qafqazda “erməni, gürcü və tatar” milli şuralarının mövcudluğunu baş verən qanlı hadisələr üçün səbəb göstərirdi. Hər hansı milli şura ilə Sovetlər arasında istənilən qarşıdurma yaxud savaş belə milli mənsubiyyətinə görə müsəlmanların kütləvi qətləmə qədər itki ilə nəticələrə bilməzdi. Müsəlman qırğınlarının miqyası bütün sinfi prinsip və mülahizələri alt-üst edir. Mərkəzi sovet hakimiyyəti tərəfindən kütləvi müsəlman qırğınlarına biganə münasibət bir tərəfdən Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyanın göndərdiyi məlumatlardan irəli gəlirdisə, digər tərəfdən milli məsələnin həllini olduqca vacib sayan Mərkəz (Stalin) üçün millətçiliyin təsirli bir vasitə ilə aradan qaldırılması mövqeyindən yaranırdı. Mərkəz keçid dövrü üçün güclü ümumrusiya hakimiyyətini zəruri sayırdı. Belə hakimiyyəti də proletariat diktaturası adlandırır. Hansı sinfin, zümrənin üstünlüyündən asılı olmayaraq bütün hallarda diktatura rejiminin məqbul bilinməsi ən sərt idarə üsullarının tətbiqi deməkdir. Bu anlamda Şaumyanın siyasəti və törətdikləri də Mərkəz tərəfindən dəstəklənirdi. Paradoksal görünsə də 1918-ci il may ayının 19-da Stalin “Növbəti yalan” adlandırdığı məqaləsində “ağ yalan” yazırdı: “Bolşeviklərin müsəlmanlarla heç bir mübarizəsi olmayıb və ola da bilməz”. Təbii ki, bolşeviklər hər hansı milləti və xalqı, o cümlədən müsəlmanları mübarizə hədəfi kimi seçməyiblər. Amma sinfi mübarizə adı altında on minlərlə

müsəlmanın Bakı quberniyasında qısa müddətdə amansızcasına məhv edilməsinin məsuliyyəti Bakı Sovetinin və onun rəhbəri Şaumyanın üzərində idi. Hələ də Bakı quberniyasının qəzalarında müsəlman qırğınlarının davam etdiyi halda belə müddəə ilə çıxış etmək və Bakı Soveti hakimiyyətinin “hər şeydən əvvəl müsəlman xalqının hakimiyyətini” təmsil etdiyini yazmaq Bakı müsəlmanlarına qarşı təhqiredici münasibət kimi dəyənləndirilə bilər.

Bakı quberniyasında baş vermiş müsəlman qırğınları haqqında Stalinin ilk vaxtlar dəqiq məlumatı ola bilməməsi də istisna deyildir. Onun istinad etdiyi materiallar bolşevik mətbuatı və Qafqazdan olan qeyri-müsəlman bolşeviklərlə ünsiyyətdən, şəxsən Şaumyanın yazışmalarından (5) əldə etdiyi informasiyadan ibarət idi. Qafqazdakı vəziyyət haqqında Seym üzvü Karçikyanın Tiflisdən verdiyi məlumat əsasında fikir yürüdü. Tiflisdən verilən məlumata görə türk komandanlığının Bakını tutmaq və Bakı rayonunda müsəlmanları xilas etmək üçün türk qoşunlarının göndərilməsini qaçılmaz hesab etdiyi bildirilirdi. Stalin bu məlumatı sənədə əsasən yoxlamaq imkanının olmadığını yazır, amma Bakı bolşevik mətbuatında yazılanları, Şaumyanın məlumatlarını (5) birmənalı etibarlı hesab edir, yoxlamağa lüzum bilmir. Bakı Sovetinin fəaliyyəti haqqında birtərəfli məlumatlara söykəndiyindən böyük yəqinliklə verdiyi proqnoz da özünü doğrultmadı. Türk “xilaskarlarının” Bakıya doğru həqiqətən hərəkət edəcəkləri təqdirdə əhalinin geniş təbəqələri və ilk növbədə, müsəlman fəhlə və kəndliləri tərəfindən güclü müqavimət ilə qarşılanacaqları haqqında Stalinin qənaəti yanlış çıxdı.

Mərkəzi sovet hakimiyyətinin Azərbaycana dair siyasəti 1918-ci ildə Cənubi Qafqaz çərçivəsində Bakı rayonu ilə məhdudlaşmalı olmuşdu. Əslində həmin dövrdə Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətinin aktiv bazası Bakı rayonu ilə hədudlanırdı. Qafqazdan bəhs edərkən təkə coğrafi deyil, siyasət anlamında da iki vektor ayrılırdı: Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) və Şimali Qafqaz. Cənubi Qafqazda seymin 22 aprel tarixli müstəqillik qərarını kəskin tənqid edən Stalin Qafqazlı informatorlarından Karçikyanın və d. məlumatını əsas götürərək ayrı-ayrı bölgələrin seymin qərarına münasibətini təsvir etmişdir. Bu məqalədə iki məqam diqqəti cəlb edir: Tiflis “hökuməti”nin qəsbkarlığına qarşı “bütün Armeniyanın” etiraz etdiyi və “müsəlmanlığın mərkəzi” Bakının bütün Şərqi Zaqafqazıyanı öz ətrafında toplayaraq Sovet Rusiyası ilə əlaqəni saxlamağa səy etdiyi göstərilir. Həmin dövrdə Cənubi

Qafqazda “Armeniya” adlı inzibati-ərazi vahidi olmadığı halda Stalinin belə ifadə tərzli bolşevik liderinin ərazilərin müqəddəratı ilə bağlı baxışlarını və mövqeyini əks etdirir. Digər diqqətəlayiq məqam Bakı “müsəlmanlığın mərkəzi” kimi etiraf etməsi, Lənkəran və Qubadan Yelizavetpola (Gəncəyə) qədər bütün Şərqi Zaqafqazıyanı öz ətrafında birləşdirməsini göstərməsidir. Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olunanda ərazisinin Zaqafqazıyanın şərqini və cənubunu əhatə etməsi “İstiqlaliyyət Aktı”nın birinci bəndində qeyd edilir (1). Cümhuriyyətin təbii paytaxtı olaraq Bakı uğrunda savaşı aparılır. Yəni, hələ Cümhuriyyətin elanından əvvəl Stalin birmənalı olaraq bu ərazilərin Zaqafqazıya müsəlmanlarına məxsusluğunu “Pravda” qəzetinin 23 may tarixli nömrəsindəki məqaləsində göstərmişdir. Bu məqalə dərc olunandan 2 gün sonra Zaqafqazıyanı Rusiyadan ayırmaqda təqsirli bilinən seym artıq buraxılmış olur. Cənubi Qafqazda 3 cümhuriyyət elan olunur, nəticədə Cənubi Qafqaz, sonradan Şimali Qafqaz Sovet Rusiyası üçün itirilmiş ərazilərə çevrilir. Mərkəzi sovet hakimiyyətinin iqtisadi gücü əsasən ucqarların hesabına olduğundan 13-26 aprel tarixində “Sovet hakimiyyətinin növbəti vəzifələri” əsərini yazarkən Lenin bölgələrin sərvətləri, o cümlədən Qafqaz neftinin hesabına Rusiya Sovet respublikasının əlverişli şəraitdə olduğunu vurğulamışdır (2, 36-cı cild, s.204). Mərkəzin ucqarların hesabına rahatlığı bolşevik hakimiyyətinin ilk dövründə güvənli, təminatlı deyildi. Baxmayaraq ki, aprelin 25-də Bakıda Xalq Komissarları Soveti təşkil edilmişdi, düz 3 ay sonra, iyulun 31-də bu qurum süqut etdi. Süqutdan 3 gün öncə, iyulun 28-ində Leninin Bakıdan aldığı teleqram Mərkəz üçün ürəkəçən olmadı: “...dünən xəbər alınmışdır ki, Bakıda ingilis-fransız imperializmi çox effektiv bir maneə keçirməyə müvəffəq olmuşdur”. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin Mətbuat bürosunun göndərdiyi iri həcmli teleqramı geniş tərkibli iclasda oxuyan Lenin “bakılı yoldaşları”nın mövqeyini təqdir etmişdir: “İngilis-fransız imperialistləri ilə hər cür sazişdən qəti surətdə imtina etmək – bakılı yoldaşların atdığı yeganə düzgün addımdır, çünki ingilis-fransız imperialistlərini dəvət etmək müstəqil sosialist hakimiyyətini, - əlaqəsi kəsilmiş bir ərazidə yerləşsə də, - imperialist müharibəsi köləsinə çevirmək deməkdir. Buna görə də, ümumi hadisələr silsiləsində Bakı hadisəsinin nə qədər əhəmiyyəti olduğuna bizim heç bir şübhəmiz yoxdur” (2, c.37, s.7-8).

Leninin Bakı Xalq Komissarları Sovetini “Müstəqil sosialist hakimiyyəti” hesab etməsi nə

faktiki, nə də məntiqi baxımdan doğru deyildir. Bakı Xalq Komissarları Soveti rəsmi bəyannaməsində Mərkəzi sovet hakimiyyəti qarşısında cavabdeh olacağını, ümumrusiya Xalq Komissarları Sovetinin bütün dekret və sərəncamlarını yerli şəraitə uyğun həyata keçirəcəyini, ümumrusiya mərkəzi hakimiyyəti ilə möhkəm əlaqə yaradacağını göstərirdi (3, s.371).

Bu şərtlər daxilində nə dərəcədə “müstəqil sosialist hakimiyyəti” olmağın əskikliyinə “əlaqəsi kəsilmiş bir ərazidə” yerləşməsi ilə izah etmək məntiqsiz görünsə də, bu ifadədə Lenin ağırlığı “müstəqilliyə” deyil, “sosialist hakimiyyəti”nə yönəlmişdir. Sovet Rusiyası ilə “əlaqəsi kəsilmiş bir ərazidə yerləşsə də” “sosialist hakimiyyəti” olduğunu vurğulayır. Bu amili nəzərə alaraq Bakı Xalq Komissarları Soveti də “ümumrusiya mərkəzi hakimiyyəti ilə möhkəm əlaqə yaratmaq”ı əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Yəni, bu hakimiyyətin “müstəqilliyi” Rusiyanın bolşevik hakimiyyətindən deyildi. Leninin ifadə etdiyi “müstəqillik” “imperialist müharibəsi köləsi” olmamaq, imperialist dövlətləri ilə sazişə girməmək anlamında idi. Konkret zaman kəsiyində isə Qafqazda Sovet Rusiyasının qalıb-qalmamaq müqəddəratı həll olunurdu. Bu baxımdan Leninin “Bakı hadisəsinin nə qədər əhəmiyyəti olduğuna” önəm verməsi təbii idi. Bəhs etdiyi bu məsələlərin yer aldığı nitqinin planında 2 bənddə “Bakı” adının qeyd olunması da bu əhəmiyyətdən irəli gəlir: ikinci bənddə daşnakların ingilislərlə iş birliyini nəzərdə tutaraq “Bakı (daşnaklar+ingilislər), səkkizinci bənddə “Mübarizə nəyin üstündədir? Meydana nə qoyulmuşdur?” başlığının alt bəndlərinin biri “Bakı” kimi qeyd olunmuşdur (2, c.37 s.571-572).

Mərkəzi sovet hakimiyyəti üçün “Bakı cəbhəsi”nin aktuallığını saxlaması “Bakı məsələsi”nin beynəlxalq məzmun aldığı dövrlə məhdudlaşmır. Bakı uğrunda aparılan diplomatik və hərbi mübarizə Rusiya sovet hökuməti üçün uğursuzluqla nəticələnsə də, bu rayon Sovet Rusiyasının nəzərində ərazisinin bir parçası olaraq qalmağa idi. Bu nəzərlə yeridilən siyasətin nəticəsi olaraq Sovet Rusiyası 1920-ci ildə Azərbaycana hərbi müdaxilə edib, müstəqil dövləti süquta uğrattı və gələcəkdə federasiya modelində öz nəzarəti altına aldı.

Açar sözlər: *Qafqaz, milli məsələ, federasiya, muxtariyyət, bolşeviklər, Azərbaycan, sovet hakimiyyəti.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı, 2014*
2. *Lenin V.İ., Əsərlərinin tam külliyyatı, Moskva, 1982-1983*
3. *Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Bakı, 1960, 676s.*
4. *Сталин И.В., Сочинения, Москва, 1946*
5. *Ст. Шаумян. Письма. 1896-1918. Ереван, 1959, 235с.*

Фирдовсия Ахмедова
Заведующая кафедрой Истории
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской
Республики,
доктор философии по истории, доцент

Судьба Азербайджана в проекте федерализма советского руководства РЕЗЮМЕ

Народы, которые надеялись на идеи самоопределения народов на основе противоречивой платформы, столкнулись с вооруженным сопротивлением большевиков, когда они действовали в порядке осуществления этого права. Резня, понесенная азербайджанским народом весной 1918 года, была также актом двойного содержания большевистской политики по национальным вопросам.

Когда большевики захватили власть, им пришлось применить федеральное правление. Говоря о переходной роли федерализма, Сталин на примере создания Российской Федеративной республики рассматривал модель будущего СССР. Лидер большевиков, который обвинил в принуждении царского унитаризма, обеспечил по форме добровольное, а по сути – вынужденное единство российских народов. Сталинский социалистический унитаризм был основан за счет вторжения советской армии.

Центральное советское правительство в 1918 году было вынуждено ограничить свою политику на Южном Кавказе по отношению к Азербайджану только в районе города Баку. В то же время фактически активная база политики Советской России на Южном Кавказе была ограничена с Баку. Хотя дипломатическая и военная борьба за Баку была провалом для российского правительства, этот район в глазах Советской России оставался частью ее

территории. В результате политики, проводимой с этой точки зрения, Советская Россия в 1920 году вторглась в Азербайджан, разрушив независимое государство, впоследствии взяла под контроль республику в рамках модели федерализма.

Ключевые слова: *Кавказ, национальный вопрос, федерация, автономия, большевики, Азербайджан, советская власть.*

Firdovsiyya Ahmadova
Head of the Department of History
the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Philosophy in History,
Associate Professor

The fate of Azerbaijan within the federalism idea of the Soviet leadership

SUMMARY

Nations, who hoped for ideas of self-determination of peoples on the basis of a contradictory platform faced armed resistance of the Bolsheviks when they're trying the exercise of this right. The massacre carried out against the Azerbaijani people in the spring of 1918, was also an act of being double standard of Bolshevik policy on national issues.

When the Bolsheviks came into power, they had to apply federal rules. Speaking about the transitional role of federalism, Stalin, considered the model of the future of the USSR on the sample of the creation of the Russian Federative Republic. The leader of the Bolsheviks, who accused of coercion of tsarist unitarism, ensured the form of voluntary base, but actually forced unity of the Russian peoples. Stalinist socialist unitarism was founded with the help of the invasions of the Soviet army.

The Central Soviet government's policy towards Azerbaijan in 1918 was limited to the Baku region in the South Caucasus. At the same time the active policy base of Soviet Russia in the South Caucasus was limited to Baku. Although the diplomatic and military struggle for Baku was a failure for the Russian government, this territory in the eyes of Soviet Russia remained part of its territory. As a result of the policy pursued by this theory, Soviet Russia invaded Azerbaijan in 1920, destroyed an independent state and subsequently took control under the federation model.

Key words: *Caucasus, national question, federation, autonomy, Bolsheviks, Azerbaijan, Soviet power.*

DƏRBƏND ƏHALİSİNİN XX ƏSRDƏ SAY DİNAMİKASI VƏ ETNİK TƏRKİBİ

ASƏF HACIYEV
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: Asafhajiye@rambler.ru

Azərbaycanın və dünyanın qədim şəhərlərindən olan Dərbəndin XX əsr tarixinin, xüsusilə də onun demoqrafik tarixinin daha dərinəndən araşdırılması milli tarix elmimiz qarşısında duran ən mühüm və vacib məsələlərdəndir. Belə ki, Dərbənd şəhəri 1806-cı ildə Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsinin nəticəsi olaraq 1813-cü ildə bağlanmış “Gülüstan” sülh müqaviləsi ilə Dərbəndin işğalı təsdiq edildi) təəssüf ki, bəzi Rusiya tarixçiləri Dərbənd şəhərini ümumazərbaycan kontekstindən çıxararaq onu özünü küləşdirməyə cəhd göstərirlər. Buna görə də bu gün Dərbənd şəhərinin XX əsr demoqrafik tarixinin real gerçəkliklərinin ortaya çıxarılmasına çox böyük ehtiyac vardır və respublika rəhbərliyi tərəfindən irəli sürülmüş vahid azərbaycançılıq ideologiyası konsepsiyası bu ideyanı bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birinci dərəcəli amalına dövlət səviyyəsində dəstək verir. Biz əvvəlki məqalələrimizdə XVIII əsrin sonu və XIX əsrlərdə Dərbənd şəhəri əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibi barədə ətraflı məlumat verdikimiz üçün bu dəfə Dərbənd şəhəri əhalisinin XX əsrdə say dinamikası və etnik tərkibi barədə məlumatları araşdırmaya cəlb edəcəyik. Əvvəlcə Dərbənd şəhəri əhalisinin 1900-1920-ci illər arasında olan say dinamikası, yəni Sovet Hakimiyyəti dövrünədək olan məlumatları diqqətə çatdırmaq daha məqsədəuyğun olardı. Belə ki, Qubernator icmalına görə 1900-cü ildə Dərbənddə 18.555 nəfər, Dağıstan vilayətinin 1901-ci ilə aid yaddaş kitabçası və ünvan təqvimində verilmiş materiallara görə, həmin ildə Dərbənddə rus ordusunda xidmət edən 590 kişi və 120 qadın əsgər də daxil olmaqla -18.775 nəfər (Dağıstan vilayətinin

yaddaş kitabçası və ünvan təqvimini), 1902-ci ildə - 18.958 nəfər, 1903-cü ildə - 20.983 nəfər, 1904-cü ildə - 21.515 nəfər, 1905-ci ildə - 23.230 nəfər, 1906-cı ildə - 29.777 nəfər, 1907-ci ildə - 30.761 nəfər, 1908-ci ildə - 35.415 nəfər, 1909-cu ildə - 33.167 nəfər, 1910-cu ildə - 32.871 nəfər, 1911-ci ildə - 32.716 nəfər (Dağıstan vilayətinin icmallarına görə), 1912-ci ildə - 33.152 nəfər, 1913-cü ildə - 33.554 nəfər, 1915-ci ildə - 33.540 nəfər (A.N.Kajlayevə görə), 1917-ci ildə - 31.100 nəfər (Narodı Daqestana), 1920-ci ildə isə -20.102 nəfər (Dərbənd şəhər siyahıyaalınmasına görə) hər iki cinsdən olan əhali yaşayırdı (cədvəl 1).

Dərbənd əhalisinin sayı (1900-1920-ci illər)

Cədvəl 1

№	İllər	İstinad edilən mənbə	Əhalinin sayı	Kişi	Qadın
1	1900	Qubernator icmalı	18.555	11.045	7.510
2	1901	Dağıstan vilayətinin yaddaş kitabı	18.775	11.109	7.666
3	1902	Dağıstan vilayətinin icmalı	18.958	11.174	7.784
4	1903	Dağıstan vilayətinin icmalı	20.983	12.340	8.643
5	1904	Dağıstan vilayətinin icmalı	21.515	12.737	8.778
6	1905	Dağıstan vilayətinin icmalı	23.230	13.680	9.550
7	1906	Dağıstan vilayətinin icmalı	29.777	19.502	10.275
8	1907	Dağıstan vilayətinin icmalı	30.761	20.024	10.737
9	1908	Dağıstan vilayətinin icmalı	35.415	24.544	10.871
10	1909	Dağıstan vilayətinin icmalı	33.167	22.052	11.115
11	1910	Dağıstan vilayətinin icmalı	32.871	21.785	11.086
12	1911	Dağıstan vilayətinin icmalı	32.716	21.572	11.144
13	1912	Kajlayev A.N.	33.152	21.918	11.234
14	1913	Kajlayev A.N.	33.554	22.133	11.421
15	1915	Kajlayev A.N.	33.540	22.135	11.405
16	1917	Narodı Daqestana	31.100	-	-
17	1920	Dərbənd şəhər siyahıyaalması	20.102	-	-

Bu məlumatlardan aydın olur ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı XX əsrin əvvəllərində, yəni 1900-cü ildən 1908-ci ilə kimi artaraq 18.555 nəfərdən - 35.415 nəfərə çatmışdır. Bu dövrdə Dərbənd şəhər əhalisinin sürətlə artmasının əsas səbəbi - 1898-ci ildə Petrovsk-Dərbənd dəmir yolu, 1899-cu ilin avqustunda isə Dərbənd-Bakı dəmir yolu tikintisinin başa çatdırılması ilə birbaşa bağlı idi. 1900-cü ildə Dərbənd-Bakı dəmir yolunun işə salınması və Petrovsk-Biləcəri xəttinin Ümumrusiya dəmir yoluna qoşulmasının Dərbənd kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə də üzümçülüğün, balıq sənayesinin sürətli inkişafına təkan verməsi əhalinin artımına əsaslı təsir göstərmişdir. A.N.Kajlayev 1915-ci ildə Dərbənd şəhərində 33.540 nəfər əhalinin yaşadığını qeyd edirdi. 1917-ci ildə isə digər statistik məlumata görə, Dərbənd şəhər əhalisinin sayı 1915-ci ilə nisbətən azalaraq 31.100 nəfərə enmişdir. 1920-ci ildə isə Dərbənd şəhərində keçirilmiş siyahıyaalmaya görə, əhalinin sayı hətta 20.102 nəfərə qədər azalmışdır. 1917-ci ildən sonra Dərbənd şəhər əhalisinin kəskin şəkildə azalması bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə Rusiyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi, Dərbənddə tüğyan edən yoluxucu xəstəliklər və 1920-1921-ci illərdə qeydə alınmış quraqlıq nəticəsində yaranmış aclıq əhali arasında kütləvi ölüm hallarına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, bolşevik terroru nəticəsində kütləvi qırğınlar və qırmızı terror təqibindən yaxa qurtarmaq üçün əhalinin imtiyazlı təbəqələrinin başqa ölkələrə, xüsusilə də Türkiyəyə köçməsi əhalinin azalmasının başlıca səbəblərindən idi.

Xatırlatmaq yaxşı olardı ki, Dərbənd şəhəri Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra 1806-1860-cı illərdə Rusiya imperiyası tərkibində Azərbaycanın ərazi vahidi kimi mövcud olmuşdur. Belə ki, 1806-1840-cı illərdə Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Dərbənd şəhərində də komendant (hərbi - xalq sistemi) idarə üsulu tətbiq edilmişdir. 10 aprel 1840-cı il qanunu ilə yaradılmış Dərbənd qəzası Xəzər vilayətinin tərkibinə qatılmış, 14 dekabr 1846-cı il islahatı nəticəsində isə Dərbənd qəzası Dərbənd quberniyasının inzibati - ərazi vahidi olmuşdur. Yalnız 1860-cı ildə Dərbənd şəhəri tarixi Azərbaycan torpaqlarından qopardılaraq yeni

yaradılmış Dağıstan vilayətinə daxil edilmişdir.

1923-cü ildə keçirilmiş Ümumrusiya şəhər siyahıyaalınması zamanı Dərbənd şəhər əhalisinin sayı 1920-ci illə müqayisədə 1.243 nəfər (və ya 6,2%) azalaraq 18.859 nəfər təşkil etmişdir. 1926-cı ildə SSRİ-də keçirilmiş Ümumittifaq siyahıyaalınmaya görə isə Dərbənd şəhəri əhalisinin sayının nisbətən artdığını şahidi oluruq (cədvəl 2).

Dərbənd əhalisinin sayı (1923-1926-ci illər)

Cədvəl 2

№	İllər	İstinad edilən mənbə	Əhalinin sayı	Kişi	Qadın	Ev və ya ailənin sayı
1	1923	Dərbənd şəhər siyahıyaalınması	18.859	9.262	9.597	4.180
2	1926	Ümumittifaq siyahıyaalınması	23.097	11.617	11.480	-

Belə ki, 1926-cı il Ümumittifaq siyahıyaalınmasına görə, Dərbənd şəhərinin əhalisi 23.097 nəfər təşkil edirdi. 1923-cü illə müqayisədə 1926-cı ildə əhalinin sayı 4.238 nəfər (və ya 22,5%) artmışdır. Əhalinin artmasının başlıca səbəblərindən biri məhz bu dövrdə Rusiyada yaranmış nisbi sakitliklə əlaqədar idi.

Bolşevik işğalından sonra Dərbənd Dağıstan Muxtar Respublikasının tərkibinə daxil edilərək Dərbənd dairəsinə çevrilmişdi. Dərbənd dairəsi inzibati baxımdan 17 kənd sovetinə bölünmüş və kənd sovetlərinin tərkibində 77 xırda inzibati ərazi vahidləri yaradılmışdı. 1926-cı ildə SSRİ-də keçirilmiş əhalinin ilk Ümumittifaq siyahıyaalma materillərində Dərbənd dairəsi əhalisinin inzibati-ərazi vahidləri üzrə paylanması haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl Dərbənd dairəsi əhalisinin inzibati vahidlər üzrə say bölgüsü haqqında əyani təsəvvür yaradır (cədvəl 3).

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1926-cı ildə Dərbənd dairəsinə daxil olan Dərbənd şəhəri, 17 kənd soveti və bu sovetliklərə daxil olan inzibati ərazi vahidlərində 7.807 təsərrüfat və hər iki cinsdən olan 43.576 nəfər qeydə

alınmışdı. Qeydə alınan 7.807 təsərrüfatın 2.382-si Dərbənd şəhərinin bilavasitə özünə,

Dərbənd əhalisinin inzibati vahidlər üzrə sayı (1926-cı il)

Cədvəl 3

Şəh.sov. Kəndsov. №	Yaşayış məntəqələri №	Yaşayış məntəqələrinin rəsmi adı	Yaşayış məntəqələrinin növu	Təsərrüfatların sayı	Əhalinin sayı: hər iki cins
1	2	3	4	5	6
1	-	Dərbənd	Şəhər	2382	23.097
2	-	Bilici kənd soveti	-	528	1407
	1	Bilici	Kənd	124	439
	2	Ərəblər	Kənd	29	91
	3	Bilici	Dəmir yol stan.	66	168
	4	Bilici №6	Balıq vətəgəsi	9	9
	5	Budka №202	Dəmir yol kaz.	10	20
	6	Budka №211	Dəmir yol kaz.	5	8
	7	Mollakənd	Kənd	18	79
	8	Molla Xəlil	Kənd	29	87
	9	Nügədi	Kənd	76	278
	10	Rubas №3	Balıq vətəgəsi	23	34
	11	Rubas №4	Balıq vətəgəsi	66	107
	12	Rubas №5	Balıq vətəgəsi	30	37
3	-	Berikey kənd soveti	-	504	1321
	14	Berikey	Kənd	227	922
	15	Berikey	Kiçik stansiya	29	57
	16	Berikey	Neft mədəni	10	21
	17	Berikey №1	Balıq vətəgəsi	53	64
	18	Berikey №2	Balıq vətəgəsi	80	85
	19	Berikey №3	Balıq vətəgəsi	81	139
	20	Berikey №4	Balıq vətəgəsi	24	33
4	-	Vəlikənd soveti	-	588	2044
	21	Vəlikənd	Kənd	270	1292
	22	Volkovo	Xutor	3	5
	23	Qecux	Sovxoz	96	118
	24	Krasny Trud	Xutor	38	99
	25	Məmməd Qala	Dəmir yol st.	39	78
	26	Məmməd Qala	Kənd	48	154
	27	Mixaylovka	Sovxoz	44	62
	28	Selik	Kənd	50	236

1	2	3	4	5	6
5	-	Qumeydin kənd soveti	-	140	637
	29	Qumeydin	Kənd	140	637
6	-	Darvaq kənd soveti	-	242	1223
	30	Darvaq	Kənd	242	1223
7	-	Dəliçoban kənd soveti	-	251	738
	31	Dəliçoban	Kənd	108	485
	32	Oqni	Dəmir yol st.	41	84
	33	Pervomayskiy №1	Balıq vətəgəsi	26	29
	34	Pervomayskiy №2	Balıq vətəgəsi	20	33
	35	Pervomayskiy №3	Balıq vətəgəsi	41	78
	36	Pervomayskiy №4	Balıq vətəgəsi	7	16
	37	Pervomayskiy №5	Balıq vətəgəsi	8	13
8	-	Calqan kənd soveti	-	89	442
	38	Calqan	Kənd	89	442
9	-	Cemi kənd soveti	-	265	1139
	39	Cemikənd	Kənd	167	750
	40	Dəmir yol budkası 973 verst.	Budka	15	23
	41	Mamay kənd	Xutor	18	68
	42	Ulutərəkəmə	Kənd	65	298
10	-	Zidyan kənd soveti	-	316	1670
	43	Zidyan	Kənd	107	574
	44	Bilgədi	Kənd	33	162
	45	Bilgədi Qazmalar	Qəsəbə	34	176
	46	Zidyan Qazmalar	Qəsəbə	56	332
	47	Kemax	Kənd	86	426
11	-	Qayakənd kənd soveti	-	909	2735
	48	Qaya Kənd	Kənd	570	2166
	49	Qaya Kənd	Dəmir yol st.	126	246
	50	Neft mədəni	Mədən	8	18
	51	Papas	Dəmir yol st.	52	85
	52	Balıq vətəgəsi №1,2,3	Balıq vətəgəsi	83	128
	53	Balıq vətəgəsi №4	Balıq vətəgəsi	70	92

1	2	3	4	5	6
12	-	Qullar kənd soveti	-	246	840
	54	Qullar	Kənd	39	167
	55	Əqləbi	Kənd	64	246
	56	Ərəblinski	Kiçik stansiya	15	39
	57	Ərəblinski	Dəmir yol st.	24	34
	58	Ərəblinski 1015 ver	Dəmir yol budka	2	4
	59	Ərəblinski 1017 ver	Dəmir yol budka	6	7
	60	Ərəblinski 1005 ver	Dəmir yol budka	3	8
	61	Ərəblinski 1007 ver	Dəmir yol budka	5	11
	62	Hacı Yataq	Xutor	2	6
	63	Ərəblinski bağı	Bağ	1	1
	64	Mərdanov bağı	Bağ	2	2
	65	Xoşmənzil	Kənd	82	312
	66	Xozayan	Xutor	1	3
13	-	Marağa kənd soveti	-	415	1941
	67	Marağa	Kənd	415	1941
14	-	Mitaği kənd soveti	-	298	1364
	68	Mitaği	Kənd	120	551
	69	Yuxarı Mitaği	Xutor	40	186
	70	Aşağı Mitaği	Xutor	17	90
	71	Sabnova	Kənd	121	537
15	-	Muqatır kənd soveti	-	189	880
	72	Muqatır	Kənd	189	880
16	-	Padar kənd soveti	-	86	365
	73	Padar	Kənd	86	365
17	-	Rukel kənd soveti	-	220	1111
	74	Rukel	Kənd	218	1109
	75	Duz gölü	Xutor	2	2
18	-	Tatlar kənd soveti	-	139	622
	76	Tatlar	Kənd	93	440
	77	Qaradağlı	Kənd	46	182
19		Dairə üzrə cəmi	-	7807	43.576

5.425-i isə Dərbənd dairəsindəki inzibati vahidlərə aid idi. Əhalinin say baxımından yerləşməsinə gəldikdə isə, qeydə alınmış 43.576 nəfərin 23.097-si Dərbənd şəhərinin, qalan 20.479-u isə şəhər ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin payına düşürdü.

Bundan sonra Dərbənd əhalisinin sayı barədə məlumatları 1939, 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illərdə keçirilmiş Ümumittifaq əhali siyahıyaalmalarından əldə edirik. Belə ki, bu illərdə keçirilmiş siyahıyaalmalarda Dərbənd şəhərinin əhalisi 1939-cu ildə - 34.052 nəfər, 1959-cu ildə - 47.318 nəfər, 1970-ci ildə - 57.192 nəfər, 1979-cu ildə - 67.422 nəfər, 1989-cu ildə isə - 77.851 nəfər təşkil etmişdir (cədvəl 4).

Dərbənd əhalisinin sayı (1939-1989-cu illər)

Cədvəl 4

№	İllər	İstinad edilən mənbə	Əhalinin sayı	Ev və ya ailənin sayı
1	1939	Ümumittifaq əhali siyahıyaalınması	34.052	-
2	1959	Ümumittifaq əhali siyahıyaalınması	47.318	-
3	1970	Ümumittifaq əhali siyahıyaalınması	57.192	-
4	1979	Ümumittifaq əhali siyahıyaalınması	67.422	-
5	1989	Ümumittifaq əhali siyahıyaalınması	77.851	-

Qeyd etmək lazımdır ki, 1939-cu il əhali siyahıyaalınmasından iyirmi il sonra növbəti əhali siyahıyaalınması 1959-cu ildə baş tutub. Bu siyahıyaalınmanın 20 il sonra keçirilməsi çox güman ki, Böyük Vətən Müharibəsi ilə bağlı olub. Cədvəldən həmçinin Dərbənd əhalisinin sayının iyirmi il ərzində çox az - cəmi 13 min nəfər artdığını görürük. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, əhalinin sayının azlığı müharibədə insan itkisi ilə əlaqədar olub.

XX əsrin əvvəllərinə aid Dağıstan vilayəti qubernatorlarının illik hesabatları və onlara əlavə olunan icmallarda əhalinin etnik tərkibi haqqında xüsusi məlumat verilmədiyi üçün 1897-1926-cı illər arasında Dərbənd şəhəri əhalisinin tərkibindəki dəyişiklikləri tam dəqiqliyi ilə izləmək mümkün deyildir. Həmin sənədlərdə verilmiş Dərbənd şəhəri əhalisinin dini mənsubiyyətinə görə, tərkibi erməni və yəhudilərin sayını müəyyənləşdirməyə imkan verdiyi halda, digər etnosların sayını dəqiqləşdirmək mümkün deyildir. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibini yalnız 1926-cı il

Ümumittifaq siyahıyaalınması materialları əsasında izləmək məcburiyyətində qaldıq (cədvəl 5).

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1926-cı il)

Cədvəl 5

Etnoslar	Əhal. ümumi sayı	Kişi	Qadın	Əhal.ümumi faizi
Bütün əhali sayı	23.097	11.617	11.480	100%
Azərbaycanlı	7.831	3.842	3.989	33,9 %
Avar	51	46	5	0,22 %
Erməni	812	424	388	3,5 %
Gürcü	80	56	24	0,34 %
Dağ yəhudiləri	6.597	3.152	3.445	28,5 %
Dargin	16	16	0	0,06 %
Yəhudi	148	74	74	0,64 %
Kumık	53	50	3	0,22 %
Lak	34	29	5	0,14 %
Ləzgi	868	502	366	3,75 %
Alman	48	22	26	0,20 %
Fars	432	263	169	1,87 %
Rus	5.499	2.730	2.769	23,8 %
Tatar	74	42	32	0,32 %
Ukraynalı	83	59	24	0,35 %

Cədvəldən göründüyü kimi, 1897-ci ilə müqayisədə 1926-cı ildə Dərbənd şəhərində azərbaycanlıların sayı 9.767 nəfərdən 7.831 nəfərə qədər, yəni 1.936 nəfər azalmışdı. Bunun müqabilində şəhər əhalisinin tərkibində ermənilərin, xüsusilə də rusların və yəhudilərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdı. Belə ki, 1897-ci ilə nisbətən 1926-cı ildə Dərbənd şəhərində ermənilərin sayı 621 nəfərdən 812 nəfərə (191 nəfər artım), yəhudilərin sayı 2.181 nəfərdən 6.745 nəfərə (4.564 nəfər və ya iki dəfədən çox artım), rusların sayı isə 1.092 nəfərdən 5.499 nəfərə (4.407 nəfər və ya dörd dəfə artım) qədər yüksəlmişdi. Təhlillər göstərir ki, Dərbənd şəhəri əhalisinin türk-Azərbaycan simasının itirilməsi, sıxışdırılması prosesinin ən qızgın mərhələsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etmişdir. 1806-1926-cı illərdə həyata keçirilən müstəmləkəçilik, böyük millətçilik, ruslaşdırma, “proletar beynəlmilətçiliyi” siyasəti nəhayət ki, XX əsrin ilk rübündə öz nəticəsini vermişdi. XVIII əsrin sonunda başdan-başa türk yurdu olan Dərbənddə artıq 1926-cı ildə əhalinin yalnız üçdə bir hissəsi

türk-Azərbaycan əhalisindən ibarət idi.

Dərbənd əhalisinin 1939-1989-cu illər üzrə etnik tərkibi araşdırılarkən 1939-cu ildə 34.052 nəfər əhalinin 11.211 nəfərini ruslar, 8.734 nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil edir. Bu ildə rusların sayı azərbaycanlıların sayından 2.477 nəfər çox olub. 1989-cu ildə isə azərbaycanlıların sayı 21.600 nəfər olduğu halda, rusların sayı 7.644 nəfərə qədər azalıb (cədvəl 6).

Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi (1939-1989-cu illər)

Cədvəl 6

№	Etnoslar	İllər	1939	1959	1970	1979	1989
	Bütün əhali		34.052	47.318	57.192	67.422	77.851
1	Azərbaycanlı		8.734	11.190	14.381	17.875	21.600
2	Rus		11.211	12.310	11.284	10.404	7.644
3	Ləzgi		1.678	4.589	6.477	11.013	16.993
4	Tabasaran		152	1.522	3.296	6.183	8.776
5	Dargin		769	1.591	2.340	2.835	3.242
6	Dağ yəhudiləri		-	11.399	9.195	3.547	2.427
7	Yəhudi		-	-	-	7.886	4.540
8	Rutul		-	8	8	236	392
9	Ağul		-	30	62	492	1.147
10	Ermoni		-	-	1.540	1.728	1.482
11	Tatar		-	-	-	179	165
12	Tat		-	385	944	1.485	6.152
13	Kumık		275	-	539	829	441
14	Lak		120	-	361	526	451
15	Saxur		-	-	2	8	18
16	Çeçen		28	-	25	111	34
17	Avar		182	-	721	772	271
18	Noqay		-	-	37	35	49
19	Ukraynalı		784	-	544	487	723
20	Və başqaları		10.084	4.373	5.436	791	1.304

Cədvəldən aydın olur ki, 1939 və 1959-cu illərdə Dərbənddə ermənilər haqqında məlumat olmadığı halda 1970-ci ildə onların sayı 1.540 nəfər göstərilir. Digər tərəfdən Dağ yəhudiləri ilə bağlı məlumat verilərək 1959-cu ildə onların sayının 11.399 nəfər olduğu qeyd edilir. 1989-cu ildə onların sayının 2.427 nəfərə qədər azaldığının şahidi oluruq. Yəhudilərin isə 1939, 1959 və 1970-ci il siyahıyaalmalarında sayları barədə heç bir məlumat olmadığı halda 1979-cu il siyahıyaalınmasında onların sayının 7.886 nəfər olduğu göstərilir. Çox güman ki, burada dağ yəhudiləri ilə yəhudilərin sayları birlikdə qeyd edilib.

Beləliklə, Dərbənd şəhəri əhalisinin XX əsr say

dinamikası və etnik tərkibi araşdırılarkən məlum olur ki, şəhərdə azərbaycanlılardan başqa rusların, ləzgilərin, dağ yəhudilərinin sayları çoxluq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Наси́ев А.А. Дəрбəнд əhalisi XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi- demografik tədqiqat). Bakı, Turxan NPB, 2017, 244 s.*

2. *Всероссийская городская перепись 1923 г. Данные о населении. ГКУ ЦГА РД. Фонд, р-22, опись 23, дело 1 а, л.10.*

3. *Всесоюзная перепись населения 1989 года. Численность городского населения РСФСР, городских поселений и городских районов по полу. 1989 г.*

4. *Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие городов Дагестанской АССР. Махачкала: Даг. кн. изд., 1971, 331 с.*

5. *Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала: Даг. кн. изд., 1972, 164 с.*

6. *Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года по Дагестанской АССР. Вып. 1-й. Список населенных мест Дагестанской АССР. Махачкала: Изд. Дагстатуправления, 1927 г.*

7. *Народы Дагестана. Отв. Ред: Арутюнов С. А. Османов А.И., Сергеева Г.А. М.: Наука, 2002.*

8. *Обзор Дагестанской области за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчету военного губернатора. Темир-Хан-Шура, 1900*

9. *Обзор Дагестанской области за 1902 год. Темир-Хан-Шура, 1903.*

10. *Обзор Дагестанской области за 1903 год. Темир-Хан-Шура, 1904.*

11. *Обзор Дагестанской области за 1904 год. Темир-Хан-Шура, 1905.*

12. *Обзор Дагестанской области за 1905 год. Темир-Хан-Шура, 1907.*

13. *Обзор Дагестанской области за 1906 год. Темир-Хан-Шура, 1908.*

14. *Обзор Дагестанской области за 1907 год. Темир-Хан-Шура, 1909.*

15. *Обзор Дагестанской области за 1908 год. Темир-Хан-Шура, 1909.*

16. *Обзор Дагестанской области за 1909 год. Темир-Хан-Шура, 1910.*

17. *Обзор Дагестанской области за 1911 год. Темир-Хан-Шура, 1912.*

18. *Памятная книжка и адресь – календарь Дагестанской области на 1901 года. Темир-Хан-Шура, 1901.*

19. *Сведения о численности населения ДАССР по данным Всесоюзной переписи населения 1939 года. ЦГА ДАССР. Фонд, р-22, опись 22, дело 83а, л.4.*

20. *Статистическое Управления Дагестанской АССР, Отдел переписи населения. Таблицы и итоги переписи населения 1959, 1970, 1979 года. ЦГА РД. Фонд, р-22, опись 70, дело 2.*

Açar sözlər: *Dərbənd, əhali, say dinamikası, etnik tərkib, siyahıyaalma.*

Динамика численности и этнический состав населения Дербента в XX веке

Из источников становится видно, что в 1900 году при численности населения города Дербента 18 555 человек в 1920 году это число составляло 20 102 человека. Согласно Всероссийской городской переписи населения 1923 года, численность населения города Дербент по сравнению с 1920 годом уменьшилась на 1 243 человека и составляла 18 859 человек. Согласно Всесоюзной переписи населения, проведенной в 1926 году в СССР, численность населения города Дербента сравнительно увеличилась и составила 23 097 человек. По сравнению с 1923 годом число населения в 1926 году увеличилось на 4 238 человек. Указывается, что в 1939 году население города Дербент составляло 34 052 человек, 1959 г. – 47 318, 1970 г. – 57 192, 1979 г. – 67 422, а в 1989 году – 77 851 человек. Исследования этнического состава населения города Дербент, выявили, что в 1926 году число азербайджанцев сократилось с 9 767 человек до 7 831, то есть уменьшилось на 1 936 человек. В последующие годы число азербайджанцев в 1939 году составляло 8 734 человек, 1959 г. – 11 190, 1970 г. – 14 381, 1979 г. – 17 875, а в 1989

году – 21 600 человек.

Ключевые слова: *Дербент, население, динамика численности, этнический состав, перепись*

Quantitative dynamics and ethnic composition of Darband population in the 20th century

Per the existing sources, while in 1900 the population of Darband was 18555 people, in 1920 this figure was 20102. According to the all-Russia city population census conducted in 1923, the population of Darband had decreased by 1243 as compared with 1920 and equaled to 18859. Based on the all-union census conducted in USSR in 1926, the population of Darband had relatively increased to be 23097. In comparison with 1923, the population had increased by 4238 in 1926. The population of Darband was recorded to be 34052 in 1939, 47318 in 1959, 57192 in 1970, 67422 in 1979 and 77851 in 1989.

When researching the ethnic composition of Darband population it should be mentioned that, the number of Azerbaijanis in the city had decreased from 9767 to 7831, that is by 1936 people. In the following years, the number of Azerbaijanis was 8734 in 1939, 11190 in 1959, 14381 in 1970, 17875 in 1979 and 21600 in 1989.

Key words: *Darband, population, quantitative dynamics, ethnic composition, census.*

1993-2003-cü İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ HƏYATINDA ŞƏKİ ŞƏHƏRİNİN YERİ

ELCİN VƏLİYEV

AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun dissertantı

E-mail: elcin-veliyev-1985@mail.ru

Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu olan Ümummilli lider Heydər Əliyev 1990-cı illərin əvvəllərində siyasi təlatüm və fırtınalardan parçalanmaq, məhv olmaq, tarix səhnəsindən silinmək astanasına gəlib çıxmış Azərbaycanı faciə və fəlakətlərə düçar olmaqdan, müəyyən çevrələrin ölkəmiz və dövlətçiliyimiz üçün yazdığı mənhus ssenariləri yaşamaqdan xilas etdi. Faktiki olaraq dağıntılar üzərində Azərbaycan dövlətini qurmuş Ümummilli lider dövlətçiliyimizin təməl prinsiplərini ərsəyə gətirdi, onun strateji inkişaf vektorlarını müəyyənləşdirdi. Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlər respublikanın daxili həyatının müxtəlif sahələrində, eləcə də mədəni həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Təbii ki, mədəni sahədə yaşanan dəyişikliklər öz məzmun və önəminə görə sonrakı dövrlərin hərtərəfli tərəqqisi ilə müqayisədə fundamentallığı ilə seçilmirdi; sözügedən illərdə ən əsas vəzifə tüğyan edən fəlakətli böhranın qarşısını almaq, müxtəlif sferalarda, o cümlədən mədəni həyatda vəziyyəti sabitləşdirmək, gələcək tərəqqinin maddi və ruhi-mənəvi özlülərini yaratmaq çıxış edirdi. Baş verən irəliləyişlər də məhz bu prizmadan təhli olunmalı və dəyərləndirilməlidir.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın mədəni həyatında xüsusi çəkisi olmuş şəhərlərdən biri də Şəki idi. Təqdim olunan məqalədə 1993-2003-cü illərdə Şəki şəhərinin respublikamızın mədəni həyatında rolu məsələsi araşdırılır.

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1993-cü illərin ortalarına doğru Şəkinin mədəni həyatı həmin onilliyin əvvəllərində yaşanan aşınma və tənəzzüldən təcridən çıxmaqda idi. Bu da hər şeydən əvvəl ölkə miqyasında olduğu kimi, Şəkiddə də şəhər icra hakimiyyəti tərəfindən mədəniyyətə, mədəni məqsədlərə ayrılan vəsaitin ildən-ilə artımı

ilə bağlı idi. Araşdırılan illərdə Şəki mədəniyyət şöbəsi nəzdində 175 şəbəkə, o cümlədən 8 şəhər mədəniyyət evi, 2 şəhər klubu, 17 kənd mədəniyyət evi, 34 kənd klubu, 4 avtoklub olmaqla 74 klub müəssisəsi, 21-i şəhər, 66-ı kənd kitabxanası olmaqla, 87 kitabxana, 4 yeddiillik uşaq musiqi məktəbi, 1 uşaq incəsənət məktəbi, 5 muzey, 1 dövlət rəsm qalereyası, 1 dövlət tarix-memarlıq qoruğu, 2 mədəniyyət və istirahət parkı fəaliyyət göstərmişdi. Mədəniyyət müəssisələrində 1199 nəfər işləyirdi [1, 63-64].

Bu illərdə Şəkinin alim-ziyalılarından olan görkəmli xadimlərin yubileylərinin keçirilməsi şəhərin mədəni həyatında mühüm yer tuturdu. Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısı N.L.Əhmədovun 8 yanvar 1994-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi, türkoloq-ədəbiyyatşünas, tənqidçi alim Aydın Məmmədovun 50 illik yubileyinin keçirilməsi qərara alınmışdı. Sərəncama əsasən, icra başçısının humanitar məsələlər üzrə müavini F.Məmmədovun sədrliyi ilə 11 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmışdı və yanvarın 16-da S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram teatrında A.Məmmədovun 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdi [2, 68-69].

Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının 29 may 1995-ci il tarixli digər sərəncamı ilə tanınmış Azərbaycan ədibi Bəxtiyar Vahabzadənin 70 illik yubileyinin keçirilməsi qərara alınmış və bununla bağlı təşkilati işlərin görülməsi məqsədi ilə Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının müavini Fikrət Məmmədovun sədrliyi ilə təşkilat komitəsi yaradılmışdı [6, 184].

Tədqiq olunan dövrdə Şəkiddə Məhəmməd Füzulinin və M.Ə.Rəsulzadənin də yubiley tədbirlərinin keçirilməsini də şəhərin mədəni həyatında baş vermiş mühüm əhəmiyyətli hadisələrdən hesab etmək olar.

Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.Ə. Rəsulzadənin anadan olmasının 110 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 8 yanvar 1994-cü il tarixli sərəncamı ilə Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Nəzir Əhmədovun sədrliyi ilə 11 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmışdı. Yubiley tədbirləri isə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram teatrında keçirilmişdi [2, 68-69].

Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının 18 aprel 1994-cü il tarixli sərəncamı Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Nəzir Əhmədovun sədrliyi ilə 11 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmışdı [3, 257].

Bəlli olduğu kimi, 1995-ci il faşizm üzərində qələbənin 50 illiyi ilə əlamətdar olmuşdu. “1941-1945-ci illər müharibəsində Hitler faşizmi üzərində qələbənin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Respublika prezidentinin fərmanına müvafiq olaraq, Şəki şəhərində də təntənəli yubiley tədbirləri keçirilmişdi. Bu məqsədlə icra hakimiyyəti başçısının 11 fevral 1995-ci il tarixli sərəncamı ilə Təşkilat Komitəsi yaradılmışdı. Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının “1941-1945-ci illər müharibəsində Hitler faşizmi üzərində qələbənin 50 illiyinin Şəkidə qeyd edilməsinin yekunları haqqında” 16 may 1995-ci il tarixli sərəncamında şəhərdə bayram tədbirlərinin keçirilməsi barədə deyilirdi: “Tədbirlər planına uyğun olaraq qələbənin 50 illiyinə geniş hazırlıq görülmüş, bayram ərəfəsində idarə, müəssisə, kolxoz və sovxozlarda, maarif və mədəniyyət müəssisələrində veteranlarla görüşlər keçirilmiş, müharibədə həlak olanların xatirəsinə ucaldılmış abidələr ətrafında abadlıq işləri aparılmış, idman yarışları keçirilmiş, klublarda, kitabxanalarda və mədəniyyət evlərində sərgilər nümayiş etdirilmişdir. Qələbənin 50 illiyi ərəfəsində müharibədə həlak olmuş şəkililərin xatirəsinə ucaldılmış dağüstü abidədə yenidənqurma işləri aparılmışdır. “Şəki” qəzetində, yerli radio verilişlərində “Qələbə-50” rubrikası altında yazılar dərc olunmuş, verilişlər getmişdir. Bilik maarifçilik cəmiyyəti tərəfindən vərəqə buraxılmışdır” [5, 404-405].

1999-cu ildə Şəki xan sarayı Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında imzalanan müqaviləyə əsasən, “Mədəni irsin qorunması” layihəsi çərçivəsində saray təmir və bərpa olunmuşdu. Sarayın özülü möhkəmləndirilib, taxta döşəmə dəyişdirilmişdi [20, 8].

2001-ci ildə Şəki şəhərinin mədəni həyatında baş vermiş mühüm hadisələrdən “Şəki” qəzetinin 80 [13, 190-191] və “Zirvə” xalq instrumental ansamblının 30 illik yubileylərinin [14, 102-103] keçirilməsini qeyd etmək olar.

2002-ci ildə mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya və din məsələlərinə ümumən 1046742 min manat xərclənmişdir. 2003-cü ilin şəhər büdcəsindən isə bu məqsədlər üçün 1327901 min manat vəsait ayrılmışdı [1, 63-64].

Bəhs olunan dövrdə Şəkidə teatr işinin yenidən qurulması istiqamətində çox böyük işlər görülmüşdü. 1975-ci ildən dövlət statusu verilmiş S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrı Kuba, Çexoslovakiya, Rusiya, Gürcüstan, Özbəkistan, Türkmənistan kimi ölkələrdə qastrol səfərlərində olmuşdur. 1999-cu ildə kollektivin 10 əməkdaşına “Qızıl Dərviş” qran-pri mükafatı, Qəmər Məmmədovaya əməkdar artist, rəssam Q.Məmmədova isə Azərbaycan Respublikasının “Əməkdar rəssamı” fəxri adları verilmişdir. Həmin ildə Dövlət Dram teatrının binası əsaslı şəkildə yenidən qurulmuş, orada müasir aparaturlar quraşdırılmışdı. Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısının 22 may 2003-cü il tarixli sərəncamı ilə Şəkidə peşəkar teatrın 125 illiyinin qeyd edilməsi qərara alınmışdı. Bu məqsədlə 9 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmışdır [17, 55-56].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev 2002-ci ildə Şəkiyə səfəri zamanı noyabrın 9-da Şəki Olimpiya İdman Kompleksinin açılışı mərasimində çıxış edərkən Şəkinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı yerini qiymətləndirərək, demişdir: “Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən, yəni insan məskənlərindən biridir. Şəkinin çox zəngin tarixi var... Şəkidə yaşayan insanlar əsrlər boyu buranı qurub yaradıblar. Ona görə də Şəkidə tarixi-memarlıq abidələri, bizim milli mədəniyyətimizi əks etdirən gözəl abidələr yaranıb, bu günə qədər gəlib çatıbdır” [18, 249-250].

2003-cü ilin sentyabr ayında 2001-ci ilin may ayından Azərbaycan-Norveç birgə “Kiş” layihəsi üzrə bərpa işlərinə başlanmış Kiş məbədinin açılışı olmuşdu. Layihə Norveç hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilmiş və məşhur alim Tur Heyerdalın dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Tarixi-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən qorunan məbədin qarşısında alimin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün məbədin qarşısında onun büstü ucaldılmışdır [19, 2].

Müstəqilliyin ilk illərindən Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində də ciddi islahatlar

həyata keçirilmişdir. 1994-1995-ci tədris ilində Şəki şəhərində 22, kəndlərdə 65 olmaqla ümumilikdə 87 gündüz ümumtəhsil orta məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Şəhər məktəblərindən 1-i ibtidai, 1-i əsas, 20-i orta məktəb, o cümlədən 1 lisey, 1 internat idi. Gündüz ümumtəhsil məktəblərində 12488 şagird təhsil alırdı [4, 50]. 1998-1999-cu dərslər ilində Şəkidə 91 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 61-i orta, 23-ü əsas, 7-i isə ibtidai məktəb idi [9, 5].

1999-cu ilin məlumatlarına görə Şəki rayonu üzrə 6506 nəfər ali təhsilli qeydə alınmaqla, onlardan 3720 (57,2 %) nəfər şəhər əhalisinin payına düşürdü. Həmin ildə rayon üzrə qeydə alınmış 13131 nəfərlik orta ixtisas təhsillilərin 7016 nəfəri Şəki şəhər əhalisinin payına düşürdü. Həmin ildə yalnız peşə təhsillilərin sayına görə də kənd əhali şəhər əhalisini üstələyirdi. Belə ki, 1999-cu ildə peşə təhsili alanların sayı şəhərdə 1253 nəfər təşkil edirdisə, kənddə bu rəqəm 2752 nəfərə bərabər idi. Rayonda həmin il üçün qeydə alınmış 18142 nəfərlik ibtidai təhsil alanların 6878 nəfəri (37,9 %) şəhər əhalisinin payına düşürdü [20, 37-38].

2000-2001-ci dərslər ilində Şəkidə fəaliyyət göstərən 96 gündüz ümumtəhsil məktəbindən 66-ı orta, 24-ü əsas, 6-ı isə ibtidai məktəb idi. Onlardan 91 məktəbdə dərslər Azərbaycan, 4-də Azərbaycan və rus dillərində keçilirdi. Şəhər orta ümumtəhsil internat məktəbinin nəzdində əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün 9 sinif təşkil edilmiş və burada 57 nəfər təhsillə əhatə edilmişdi [12, 150].

2001-2002-ci dərslər ilində Şəkidə 97 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 68-i orta, 24-ü əsas, 6-ı isə ibtidai məktəb idi. Bu tədris müəssisələrindən 93-də dərslər Azərbaycan, 4-də Azərbaycan və rus dillərində keçilirdi. Şəhər orta ümumtəhsil internat məktəbinin nəzdində əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün 9 sinif təşkil edilmiş və burada 54 nəfər təhsillə əhatə edilmişdi [15, 24].

2002-2003-cü dərslər ilində Şəkidə mövcud gündüz ümumtəhsil məktəblərinin sayı 100-ə çatmışdı, onlardan 68-i orta, 26-ı əsas, 6-ı isə ibtidai məktəb idi. 91 məktəbdə dərslər Azərbaycan, 4-də Azərbaycan və rus dillərində keçilirdi. Şəhər orta ümumtəhsil internat məktəbinin nəzdində əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün 9 sinif təşkil edilmiş və burada 55 nəfər təhsil alırdı [16, 18].

2001-ci ildə Şəkidə Azərbaycan müəllimlər İnstitutunun filialı, 5 orta ixtisas və 2 peşə məktəbi fəaliyyət göstərmişdi [22]. 2002-ci ildə Şəki şəhərinin büdcəsindən təhsil xərclərinə 16765588

min manat xərclənmişdi. 2003-cü ildə isə bu məqsəd üçün 20343943 min manatın sərf olunması nəzərdə tutulmuşdu [15, 55-57].

1996-2000-ci illərdə sosial-mədəni məqsədlər üçün Şəki şəhər büdcəsindən ayrılmış vəsaitin artım dinamikasını göstərən aşağıdakı cədvələ diqqət edək [8, 77; 7, 4; 10, 110; 11, 4].

İllər	Sosial-mədəni məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitin ümumi həcmi, min manat	Maarif üçün ayrılmış vəsait, min manat	Mədəniyyət, incəsənət və kütləvi informasiya tədbirləri üçün ayrılmış vəsait, min manat	Səhiyyə üçün ayrılmış vəsait, min manat
1996	9685563	6206252	725746	2587613
1997	14374682	10906154	639351	2567517
1999	20035673	16023739	818000	2912104
2000	22273700	17494094	1024055	3377250

Yuxarıda gətirilən rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, şəhər büdcəsindən sosial-mədəni yönümlü xərclər üçün ayrılan vəsait bəhs etdiyimiz illərdə dayanıqlı artım nümayiş etdirmişdi. Statistik bilgilərdən aydın olur ki, sözügedən xərclər ümumən 2,3 dəfə, o cümlədən maarif üçün ayrılmış vəsait 2,82 dəfə, mədəniyyət, incəsənət və kütləvi informasiya tədbirləri üçün vəsait 1,4 dəfə, səhiyyə üçün ayrılmış vəsait 1,3 dəfə artmışdı.

Gətirilən faktlar 1990-cı illərin sonlarına doğru Şəki şəhərinin və rayonunun artıq böhranı geridə qoyduğunu və dayanıqlı artım trayektoriyasına çıxdığını göstərir. Belə ki, 1990-cı illərin ikinci yarısı – 2000-ci illərin əvvəlləri Şəki şəhərinin mədəni həyatında mühüm hadisələrlə zəngin dövr oldu. Statistik rəqəmlər bölgənin təcridcən böhranı dəf etməsindən və müəyyən irəliləyişdən xəbər verirdi. Doğrudur, bu irəliləyiş kəmiyyət və keyfiyyət baxımından miqyaslı olmasa da, artıq əvvəlki dövrün dağıdıcı tənəzzülü ilə müqayisədə müsbət hal hesab edilə bilər. Heydər Əliyevin dövlətçiliyimizin möhkəm təməllərinin qurulması strategiyasına uyğun olaraq, Şəkidə həmin illərdə hakimiyyət strukturları möhkəmlənmiş, vacib islahatların gerçəkləşməsinə başlanılmışdı. Məhz atılan ardıcıl və düşünülmüş addımlar Şəkidə artıq 2000-ci illərin əvvəllərinə doğru yeni ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi situasiyanın yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Açar sözlər: Şəki şəhəri, mədəni inkişaf, mədəni irs, teatr, incəsənət, memarlıq abidəsi.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şəki filialı (ARDA Şəki filialı), f. 41, s. 1, iş 394.*

2. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 165.*

3. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 180.*

4. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 195.*

5. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 217.*

6. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 219.*

7. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 255.*

8. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 282.*

9. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 319.*

10. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 322.*

11. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 343.*

12. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 366.*

13. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 379.*

14. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 381.*

15. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 384.*

16. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 405.*

17. *ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 421.*

18. Əliyev Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir. 42-ci kitab. Bakı, Azər nəşr, 2012.*

19. *Qədim və müasir Şəki Latviya Prezidentini heyran etmişdir. "Azərbaycan" qəzeti, 13 avqust 2009-cu il.*

20. Məmmədova A.Ə., Paşayeva U.M. *Müstəqillik illərində Şəki rayon əhalisinin təhsil səviyyəsi (1999-cu il – 2009-cu il siyahıyaalma materialları əsasında). // Dünya aqzərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu). V buraxılış. Bakı, 2017, s. 30-50.*

21. *Şəki turizm mərkəzinə çevrilir. "Mədəniyyət" qəzeti, 9 iyul 2010-cu il.*

22. *XXI əsrin ilk quruculuq ilində. Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Ə.İ. Məmmədovun "Şəki şəhər icra hakimiyyətinin 2001-ci ildə fəaliyyəti haqqında" məruzəsi. "Şəki" qəzeti, 30 fevral 2002-ci il.*

Место города Шеки в культурной жизни Азербайджана в 1993-2003 годах РЕЗЮМЕ

В представленной статье на основе главным образом данных архивных документов исследуется роль города Шеки в культурной жизни Азербайджана в 1993-2003 годах. В ходе исследования был сделан вывод, что вторая половина 1990-х – начало 2000-х годов являлся насыщенным на значимые события периодом в культурной жизни города Шеки. Статистические данные свидетельствовали о постепенном преодолении означенным городом последствий системного кризиса и о

существенных подвижках. В целом социально-культурные статьи расхода выросли 2,3 раза, в том числе средства на образования – 2,82 раза, на культурные и информационные мероприятия – 1,4 раза, на здравоохранение – 1,3 раза. Именно благодаря последовательным и подуманным шагам Общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева в разных сферах общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни страны ситуация в Шеки к началу 2000-х годов стабилизировалась, город вступил на новую полосу своего развития.

Ключевые слова: *город Шеки, культурная жизнь, театр, искусство, архитектурные памятники*

Place of the city of Sheki in the cultural life of Azerbaijan in 1993-2003 SUMMARY

In the presented article, based on archival materials, the role of the city of Sheki in the cultural life of Azerbaijan in 1993-2003 is investigated. During the study, it was concluded that the second half of the 1990s - the beginning of the 2000s was a period full of significant events in the cultural life of the city of Sheki. Statistical data testified to the gradual overcoming by the designated city of the consequences of the systemic crisis and significant progress. Statistics showed that the consequences of the systemic crisis were gradually being overcome and that significant progress was being made. In General, social and cultural expenditure items increased 2.3 times, including funds for education-2.82 times, for cultural and informational events-1.4 times, for health care-1.3 times. It was thanks to the consistent and thoughtful steps of the National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev in various spheres of socio-political, socio-economic and cultural life of the country that the situation in Sheki was stabilized by the beginning of the 2000s, and the city entered a new phase of its development.

Key words: *Sheki city, cultural life, theater, art, architectural monuments.*

NATO-DA METODOLOJİ İNNOVASIYANIN ZƏMİNİ

HƏMİDƏ ƏHMƏDOVA

BDU, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası, doktorant

E-mail: t_hemide@live.com

NATO-nun yeni kursunun tarixi-siyasi zəmininin müəyyən edilməsi üçün ümumiyyətlə tarixi proseslərin gedişatının qanunauyğunluqlarını öyrənmək, tarixin məntiqinə müraciət etmək lazımdır. Çünki tarixi prosesləri dərk etmək elmi yanaşma metodunun düzgünlüyü üzərində qurulur.

Dünyada cərəyan edən proseslər müəyyən dövrlərdə təkrarlanır və tarixin təkrarlanması prosesi müəlliflər tərəfindən artıq mövzu halında öyrənilən ümumi bir qayda olsa da, bu dövriyyə nəticəsində tarixin aktorlarının yeri dəyişə bilər. Bir zaman məhəlli, regional və qlobal təsir imkanları olan qüvvələr, dövlət və təşkilatlar öz yerini başqalarına verə bilərlər. Belə bir şəraitdə yeni dövlət və təşkilatlar yaranır, köhnələr ya tarix səhnəsini tərk edir, ya da ki fəaliyyətlərində dəyişiklik etməyə məcbur olurlar. Belə ki, bu, onların yeni dünya qaydasına müvafiq olaraq mövcud qalmaları üçün zəruri amillərdəndir. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanda da yeni dünya nizamı və milli ideya məsələləri öz əksini konseptual elmi araşdırmalarda tapmışdır ki, onlardan biri də akademik R.Mehdiyevə aiddir. Burada müəllifin təqdim ediləcək təsbiti NATO-nun inkişafı daxil olmaqla ümumi qaydaları ehtiva edir: “Hər bir konkret tarixi dövrdə ictimai və siyasi proseslər onlara ayrıca istiqamət verən xüsusi dünyagörüşü nümunələri çərçivəsində cərəyan edir və reallaşır. Keçmişin dəf edildiyi və ömrünü başa vurduğu təbii prosesdən fərqli olaraq, tarixi prosesdə keçmişin bu və ya digər cəhətləri hazırkı dövrdə yaşamaqda davam edir. İkili təbiətə malik olan ictimai-tarixi proses bir tərəfdən təkamül, inkişaf və köhnənin inkarı, keçmişlə əlaqənin qırılmasına və yeninin yaranmasına cəhddirsə, digər tərəfdən varislik prinsipinə əsaslanaraq, hələ

də yaşamaq iqtidarında olan cəhətlərin qorunub saxlanması və gələcəyə ötürülməsidir”. (2, s.3) Beləliklə, NATO da 1990-cı illərdən başlayaraq özünün fəaliyyətinin yeni dövrünə daxil oldu. Bunun bir qədər tərkibləri ilə birlikdə təhlil edilməsi problemin araşdırılmasına kömək edə bilər. Bunun üçün ilk təsbit ediləcək məsələ NATO-nun təşkilatı xarakterinin təsbit edilməsidir. Bir sıra müəlliflərə görə, NATO qurulduğu günlərdə hansı məqsədlərə xidmət etməli idisə, soyuq müharibə dövründə buna xidmət etdi və quruluş fəlsəfəsinin əsaslarını yerinə gətirdi. (4, s.1) NATO-nun fundamental və daimi məqsədi siyasi və hərbi yollarla bütün üzvlərinin azadlıq və təhlükəsizliyini qorumaqdır. Bu gün İttifaq nə olacağı gözlənilməz bir dünyadakı təməl sabitlik mənbəyidir. NATO üzvü ölkələr fərdi azadlıq, demokratiya, insan hüquqları və qanunun aliliyi prinsipləriylə bağlı misli olmayan bir dəyərlər birliyi meydana gətirirlər. İttifaq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinə və Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qoruma mövzusunda prioritetli məsuliyyətini təsdiq edən Vaşinqton sazişinə bağlıdır. Avropa və Amerika arasındakı siyasi və hərbi bağlar 1949-cu ildə İttifaqın təsis edilməsində yaradılmışdır; transatlantik əlaqə hər zamanki kimi güclüdür və Avro-Atlantika sülh və təhlükəsizliyinin qorunması baxımından əhəmiyyətli olmağa davam edir. Atlantik okeanının iki tərəfindəki NATO üzvlərinin təhlükəsizliyi bölünə bilməz. Həmrəylik, ortaq məqsəd və məsuliyyətlərin ədalətlə bölüşdürülməsi əsaslarına söykənərək təhlükəsizliyi müdafiə etməyə davam edir.

1980-ci illərin sonuna doğru dünya daha bir dəyişikliklər dövrünə qədəm qoydu və bunun

təzahürləri dünyanı bürüdü. Sosialist blokunun tənəzzülü başladı və bu blokun əsas aktoru olan SSRİ daxili və xarici səbəblər ucbatından dağıldı. SSRİ-nin süqutunun daxili və xarici səbəbləri aşağıdakılar idi.

SSRİ real bəşəri inkişafı təmin edəcək iqtisadi sistemə malik deyildi. Sosialist quruluşu fərdin maddi maraq prinsiplərini nəzərə almırdı. Bu isə özlüyündə fərdin iqtisadi fəaliyyətdə məhsuldarlıq dərəcəsini və eləcə də sistemə qarşı səmimiyyətini ortadan qaldırırdı. Kölgə iqtisadiyyatı, rüşvət, korrupsiya, avtoritar rejimin mövcudluğu, saxta məhsul siyahıları SSRİ büdcəsinin real ifadəsi ilə nominal forması arasında fərqliliklərə səbəb olurdu.

Büdcənin dolmaması silahlanma yarışında SSRİ-nin ABŞ və Qərb qarşısında davam gətirə bilməyəcəyini göstərirdi. Digər bir problem isə insanların daxili istehlak tələbatlarının get-gedə ödənilə bilməməsi idi. Artıq dövlət insan həyatının sosial qarantı olmaqdan çıxır, bu isə yeniliklərin olması üçün zəmin rolunu oynayır. M.Qorbaçov yenidənqurma siyasətini elan etsə də, bu, artıq dünyasını dəyişməkdə olan insanı xatırladan SSRİ dövlətini xilas edə bilməzdi.

SSRİ-də milli siyasətin düzgün qurulmaması və eləcə də həyata keçirilərkən onun belə yanlış reallaşdırılması ölkənin süqutuna səbəb olan amillərdən idi. Bunun başlıca nümunələrindən biri də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mərkəzin tutduğu mövqe idi. Mərkəzin birtərəfli şəkildə erməniləri dəstəkləməsi, 1990-cı ilin yanvarında Bakının mərkəzində qətlə törətməsi onun aqibətinə az təsir etmədi. Bütün bunların məntiqi nəticəsi olaraq, 1991-ci ildə SSRİ süqut etdi. SSRİ-nin süqutunun qarşısını almaq, ölkə həyatının bütün sahələri üzərində dövlət nəzarətini gücləndirmək məqsədilə mühafizəkar baxışlı bir qrup yüksək vəzifəli dövlət xadimi, tarixə "avqust qiyamı" kimi daxil olmuş dövlət çevrilişinə cəhd etdi. Eyni zamanda, sovet rəhbərliyi adından verilmiş bəyanatda avqustun 19-dan başlayaraq 6 ay müddətinə SSRİ-nin ayrı-ayrı yerlərində fəvqəladə vəziyyət elan olunduğu və bunu həyata keçirmək üçün Fəvqəladə Vəziyyət üzrə Dövlət Komitəsinin yaradıldığı bildirildi. (7, s.18-20) Lakin bu cəhd belə SSRİ-nin süqu-

tunun qarşısını ala bilmədi və dağılmasını daha da sürətləndirdi. Dekabrın 8-də SSRİ-ni təşkil etmiş Rusiya, Ukrayna və Belarusiya SSRİ-nin parçalanmasını istədiklərini bildirdilər və Müstəqil Slavyan dövlətləri birliyinin təsis edilməsi barədə müqavilə imzaladılar. Daha sonra keçmiş müttəfiq respublikalardan 9-u da bu quruma qoşularaq Müstəqil Dövlətlər Birliyini (MDB) yaratdılar. Dekabr ayının 25-də Mixail Qorbaçov istefa verdi və Kreml üzərindən SSRİ-nin qırmızı bayrağı endirildi. Beləliklə, 69 il mövcud olmuş SSRİ dağıldı və keçmiş sovet məkanında 15 müstəqil respublika - Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Gürcüstan, Estoniya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Moldova, Özbəkistan, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna dövlətləri yaradıldı.

Akademik R.Mehdiyev SSRİ-nin süqutundan sonra yaranan problemlərin böyük bir qismini isə böyük dövlətlərin öz xarici siyasətlərini qurarkən bəşəri meyarları nəzərə almaması ilə əlaqələndirir. O qeyd edir ki, SSRİ-nin dağılmasından sonrakı keçid dövrü çərçivəsində böyük dövlətlərin uzağı görməyən mövqe tutması beynəlxalq koordinatlar sistemində yeni böhranın yaranmasına səbəb oldu. Nəticədə beynəlxalq hüquqa riayət edilməsi sahəsində vakuüm vəziyyəti yarandı, bunun ardınca beynəlxalq münasibətlər kompleksində dağıdıcı meyllər gücləndi. (1, s.2)

Artıq dünya yeni siyasi reallıqla qarşılaşmışdı. SSRİ dağılmışdı. Bundan başqa, geosiyasi mənzərəni dəyişən başqa bir amil də Almaniyanın birləşdirilməsi oldu. Almaniyanın birləşdirilməsi SSRİ-nin artıq özünün tarixi təsir dairələrindən çəkildiyini göstərirdi. 1990-cı ildə Almaniyanın birləşməsi baş vermişdir. Bu proses də NATO-nun siyasi sərhədlərinin genişləndirilməsi demək idi. Almaniyanın birləşdirilməsi 1990-cı illərin ən mühüm geosiyasi hadisələrindən biri olaraq tarixə keçmişdir.

Artıq NATO-ya qarşı antiblok olan Varşava Müqaviləsi Təşkilatı da yox idi. Bu müqavilə NATO-nun yaradılmasına SSRİ-nin cavabı idi. Müqavilənin şərtlərinə görə müqaviləyə qoşulan ölkələr beynəlxalq münasibətlərdə güc nümayiş etdirmək və tətbiq etməkdən çəkinmək və müqaviləyə qoşulan ölkələrdən hər hansı birinə hərbi hücum olacağı təqdirdə ona bütün

mümkün vasitələrlə, o cümlədən hərbi qüvvə ilə dərhal yardım etmək öhdəliyini götürüdürlər. Sosialist dövlətləri arasında münasibətlərin möhkəmlənməsində 1955-ci ilin mayında yaradılmış Varşava müqaviləsi təşkilatı mühüm mərhələ oldu. Buraya Yuqoslaviyadan başqa, Aropanın bütün sosialist ölkələri daxil oldular. SSRİ-nin dağılması təbii olaraq bu təşkilatın dağılması və NATO-ya qarşı hərbi ittifaqın ortadan qalxması demək idi.

NATO Qərb ölkələrinin və xüsusilə ABŞ-ın maraqlarının ifadəçisi olduğu üçün dünyanın digər bölgələrində də gedən proseslərə müdaxilə edə biləcək hüquqi və siyasi, həmçinin mexanizm əsaslarına malik idi. Bilirik ki, bu dövrdə Yaxın və Orta Şərqdə də bir sıra proseslər gedirdi ki, belə bölgələrdən biri də Əfqanıstan idi. Əfqanıstanda Talibanın hakimiyyətə gəlməsi bölgədəki siyasətə birbaşa təsir edirdi. Çünki Talibanın təmsil etdiyi siyasi və ideoloji dəyərlər sistemi ilə NATO, onun bölgəsəl maraqları və Qərb dəyərləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Taliban, Kabildəki rəhbərliyi boyunca 1998-ci ilə qədər 15.000 insan sərhəddən Pakistana keçmiş, 180.000 insan ölkənin şimal və şərq bölgələrinə miqrasiya etmək məcburiyyətində qalmışdır. (11, s.22) 1998-ci ildə ölkənin 90%-nin idarəsini ələ keçirməsiylə birlikdə müxaliflərə söz haqqı tanımayan bir idarəetmə şəkli tətbiq etmişdir. Əfqanıstanda 1994-2001-ci illər arasında Talibanın təsirində olduğu dövrdə ölkə səviyyəsində reallaşan qarşıdurmalar nəticəsində baş verən və qeydə düşən kütləvi ölüm və itkilər olduqca yüksəkdir.

11 sentyabr hücumlarından dərhal sonra ABŞ Taliban rejimini devirən Əfqanıstanda terrorçuluğa qarşı əməliyyat - Azadlığa Dəstək Əməliyyatına başladı. 11 sentyabr hücumları ümumiyyətlə tarixin gedişini dəyişdi. 2001-ci il sentyabrın 11-i səhər terrorçuların qaçırdığı iki sərnişin təyyarəsi Nyu-Yorkdakı Dünya Ticarət Mərkəzinin əkiz qüllələrinə çırpılaraq onları yerlə-yeksan etmiş, daha bir təyyarə Vaşinqtonda ABŞ Müdafiə Nazirliyinin (Pentaqonun) binasına çırpılmış, terrorçuların qaçırdığı bir təyyarə isə Pensilvaniya ştatında yerə düşərək partlamışdı. Bir sıra Qərb müəllifləri bu terror aktını qloballaşma prosesi ilə bağlayırlar. (10, s.54) Terrorçuların ABŞ-a olan hücumunu

“XXI əsrin ilk müharibəsi” kimi xarakterizə edən ABŞ prezidenti Corc Buş 2001-ci il sentyabrın 20-də Konqresin hər iki palatasının birgə iclasında çıxış edərək terrorizmə qarşı qlobal müharibənin başlanmasının zərurəti haqqında fikirlərini bəyan etdi. Məqsəd perspektiv qlobal müharibədə ABŞ ictimaiyyətinin və dünya birliyinin geniş yardımına nail olmaq idi. “Radikal terrorçular şəbəkəsi və onları müdafiə edən hər bir hökumət bizim düşmənimizdir” – fikirləri də C.Buşa məxsusdur. (3, s.184)

Bundan sonra, Əl-Qaidə 11 sentyabr 2001-ci il ABŞ-da meydana gələn hücumların ardından dünyanın ən əhəmiyyətli və adı ən çox danışılan terror təşkilatına çevrilmişdir. Təşkilat konkret bir mərkəzi olmayan və dünyanın hər yanında üzvləri olan çoxmillətli bir quruluşa malikdir. 1979-cu ildə Sovetlər İttifaqının Əfqanıstanı işğal etməsindən sonra başlayan Əfqan cihadına dəstək vermək məqsədiylə fərqli ölkələrdən gələn döyüşçülər arasında əlaqələndirilməni təmin etmək və yardımları təşkil etmək məqsədi ilə 1988-ci ildə qurulan Əl-Qaidə, məşhur bir terrorist şəbəkə meydana gətirməkdən çox ilk vaxtlarda texniki, həmçinin özü ilə eyni fikirləri bölüşən qruplara maliyyə və ideoloji dəstək təmin edən bir beynəlxalq şəbəkə kimi ortaya çıxmışdır. (6, s.21) Əl-Qaidənin Taliban ilə əlaqələri və Usamə bin Ladinin Əfqanıstanda olması ehtimallarından çıxış edərək NATO qüvvələrinin bu ölkədə əməliyyatlarına start verildi. Ümumiyyətlə, Sovet qoşunları Əfqanıstanı tərk edəndən sonra vətənə qayıdan Bin Laden 1991-ci ildə hakimiyyət əleyhinə fəaliyyətdə günahlandırılaraq ölkədən çıxarılmış və Sudana yollanmışdır. Bu ölkədə müsəlmanları cihada ruhlandırmaq üçün təlim mərkəzləri yaradan Bin Laden ABŞ və digər Qərb ölkələrinə qarşı cihada açıq çağırışlar etmişdir. 1996-cı ildə Sudandan da qovulan “Əl-Qaidə” lideri Əfqanıstanda qərar tutmuş, həmin il onun təşkilatçılığı ilə Səudiyyə Ərəbistanında 19 ABŞ hərbiçisi öldürülmüşdür. 1998-ci ildə Keniya və Tanzaniyadakı ABŞ səfirlikləri partladılmışdır. (12, s.195)

Əfqan təhlükəsizlik qüvvələrinin təkbaşına ölkənin sabitliyini təmin edə bilməyəcəyi narahatlığı artırırdı. Bununla əlaqədar olaraq,

təhlükəsizlik qüvvələrinin təsis edilməsi və təliminə kömək edə biləcək qüvvənin BMT tərəfindən təsdiq olunması tələbi ilə çıxış edən Bonn Konfransı 2001-ci ilin dekabr ayında təşkil edildi. 20 dekabr 2001-ci ildə qəbul olunmuş BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1386 nömrəli qətnaməsi Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Dəstək Qüvvələrinin (ISAF) yaradılmasını və onların Kabil və ətraf bölgələrdə yerləşdirilməsini təmin etmişdir. ISAF və Əfqan milli hökumətinin sələfi olan Əfqan Keçid Hakimiyyəti 2002-ci ilin yanvar ayında ISAF-ın vəzifələrini təfsilatı ilə müəyyən edən Hərbi Texniki Sazişi razılaşdırdılar.

Bütün bunlar NATO-nun fəaliyyəti üçün tarixi və siyasi zəminləri dəyişirdi. Bununla da, NATO yeni reallıqlara uyğun bir şəkildə fəaliyyət göstərə bilmək üçün ən yüksək səviyyədə qərarların qəbul edilməsi mərhələsinə qədəm qoydu. Soyuq müharibə dövründə NATO-nun rolu və məqsədi açıq şəkildə Sovet İttifaqının törətdiyi təhdidin mövcudluğu ilə müəyyən olunurdu. 1990-cı illərin əvvəllərində Varşava Paktı buraxıldı və Sovet İttifaqı dağıldı. Ənənəvi düşmənlərinin yox olması ilə əlaqədar bəzi şərhçilər, NATO-ya olan ehtiyacın da aradan qalxdığına və gələcək müdafiə xərclərinin və silahlı qüvvələrə qoyulan sərmayənin də əsaslı şəkildə azalacağına inanırdılar.

Ortaya çıxan yeni vəziyyətə və şərtlərə uyğunlaşmanın təmin edilməsi məsələsində NATO-nun 7-8 noyabr 1991-ci ildə Roma toplantısı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu toplantının yekun sənədində göstərilir ki, Avropanın hərbi qarşিদurmanın təhdidi altında olmadığı səbəbindən müxtəlif bölgələrdəki ortaya çıxan şərait İttifaqın yeni vəzifələrinin müəyyən edilməsi zərurətini ifadə edir. Buna görə “Yeni Strateji Konsepsiya” qəbul edilmişdir. Yekun sənədində təhlükəsizliyin siyasi, iqtisadi, ictimai və ekoloji mövzularla çox yaxın əlaqədə olduğu” ifadə edilmiş, “İttifaqın ənənəvi məqsədlərinə siyasi yollarla çatılması zərurəti” dilə gətirilmiş və “dialog, əməkdaşlıq və ortaq bir müdafiə gücünün qorunmasının böhranların sülh yolu ilə həllini mümkün edəcəyi” bəyan edilmişdir. (5, s.258)

NATO-da hərbi və siyasi baxımdan ciddi dəyişikliklər yaşanmış, təşkilatı ənənəvi təhdidlərlə

birlikdə terror və digər bəzi təhdidlərə qarşı tədbir ala biləcək şəkildə gətirmək əsas vəzifələrdən birinə çevrilmişdir. Təşkilatın yeni şərtlərə uyğun metodları ilk olaraq “Şimali Atlantika Dəyişmə Prosesində” adlı London bəyannaməsində (1990) açıqlanmış, daha sonra “Sülh və əməkdaşlığa dair” Roma bəyannaməsində (1991), “Yeni Strateji Konsepsiya” (1991) və “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı (1994) sənədlərində, Madrid (1997), Vaşinqton (1999), Praqa (2002), İstanbul (2004), Riqa (2006), Buxarest (2008) zirvələrinin sənədlərində və digər sənədlərdə yer almışdır. London zirvəsində Varşava Paktı ölkələrinə əməkdaşlıq əlini uzadan NATO, bu ölkələrin hamısını təşkilat ilə əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlayışı inkişaf etdirməyə dəvət etmişdir. Təbii ki, atılan bu addımlar yeni müstəqil ölkələrin dərhal təşkilata üzv olacaqları mənasını vermirdi. NATO üzvlüyü çox mərhələli və kompleks prosesdir. Lakin hərbi-siyasi təşkilat olan NATO bütün dünyada, eyni zamanda köhnə Sovet coğrafiyasında anlaşılmazlıqların həlli prosesində aktiv rol oynamaq istəyirdi. Yeni şərtlər NATO üçün sülh və sabitliyin təmin edilməsi yolunda köhnə rəqiblərilə, Aralıq dənizi ölkələri və digər Avropa ölkələrilə dialoq, qarşılıqlı güvən və əməkdaşlığı təməl alan yeni strukturların qurulması yolunda imkanlar açırdı. (9, s.20)

NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi məsələsi ən çox Rusiyayı narahat edirdi. Rusiya 1990-cı illərin əvvəllərində iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli zəifləsə də, onun NATO ilə rəqabət aparaçaq rıçaqları tam əlindən çıxmamışdı. Eyni zamanda, bir sıra tarixi təsir dairəsi olan bölgələrə də NATO-nu buraxmaq fikrində deyildi. Soyuq müharibədən sonra Rusiya və İttifaqın bir-birlərinə qarşı duyduqları etibarsızlıq uzun bir müddət davam etmişdir. Hərçənd ki, 1991-1993-cü illər arasında Rusiyanın izlədiyi Qərbyönlü siyasətin təsiriylə dövrün Rusiya dövlət başçısı Boris Yeltsin ölkəsini ikitərəfli danışıqlarda NATO ölkələrindən İttifaqa tam üzv olaraq qəbul etmələrini istəmiş, NATO ölkələri isə Rusiyanın İttifaqa üzvlüyə hazır olmadığı səbəbilə onun bu tələbini rədd etmişdir. 1994-cü il 22 oktyabrda NATO-nun növbəti sessiyası keçirildi. Sessiyanın yekunları, iştirakçı tərəflərin maraqları kimi əvvəlcədən bəlli idi və

artıq həll olunmuş məsələlərin və mövqelərin rəsmiləşdirilməsini xatırladırdı.

NATO üzvlüyünə ən real namizədlər bura ən çox can atanlar, yəni Polşa, Çexoslovakiya və Macarıstanın mövqeləri Almaniyaya tərəfindən çox qızgın müdafiə olundu. Sessiya ərəfəsində AFR Rumıniya Respublikası ilə hərbi əməkdaşlığa dair saziş imzaladı və Danimarka ilə, Polşa ilə birlikdə hərbi sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsini nəzərdə tutan üçtərəfli saziş imzalamağa hazır olduğunu bildirdi. AFR-Rumıniya sazişi alman hərbi mütəxəssislərinin rumın zabit və əsgərlərinə təlim keçmələrini nəzərdə tuturdu. Sessiya “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramını buna alternativ variant olmadığı üçün ilk oxunuş və müzakirədə bəyəndiyini bildirdi. 1995-ci ilin mayın 31-də NATO iştirakçıları olan ölkələrin xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilən NATO Şurasının Nordveyndə baş tutmuş görüşündə Rusiya Federasiyasının Xarici işlər naziri A.Kozirev öz ölkəsinin “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulduğunu bəyan etmişdi. (8, s.2) O bildirmişdi ki, Vaşinqton NATO-nun genişlənməsində israrlıdır və Rusiya bu işdə ona heç bir maneçilik törədə bilməyəcək. Rusiyanın növbəti Xarici işlər naziri Yevgeni Primakovun belə bir ifadəsi həmin şəraiti açıq ifadə edirdi ki, bizim Şimali Atlantika Alyansının genişlənməsinə veto qoymaq hüququmuz və ixtiyarımız yoxdur, lakin biz öz milli maraqlarımızı ciddi-cəhdlə qorumalı və öz təhlükəsizliyimiz haqqında ciddi düşünməliyik.

Bütövlükdə, 1996-cı ildə baş vermiş hadisələr Rusiya ilə Qərb ölkələri arasında münasibətlərin xeyli pisləşdiyini, gərginlik dərəcəsinin artdığını sübut edirdi. Belə xoşagəlməz gərginlik vəziyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə ABŞ hökuməti 1997-ci ilin əvvəllərində bir sıra fəal addımlar atdı. O cümlədən, ABŞ-ın yeni Dövlət katibi Madlen Olbrayt Moskvada Y.Primakovla bir sıra məsləhətləşmələr apardı. Bundan əlavə, NATO-nun Baş katibi Xavyer Solananın Moskvaya gəlməsi də münasibətlərin yaxşılaşdırılması niyyətlərinin güclənməsindən xəbər verirdi. Hər iki nüfuzlu Qərb diplomatı Moskvaya NATO-Rusiya sazişinin hazırlanması sahəsində işləri sürətləndirməyi təklif etdi və onların fikrincə, bu saziş bir növ NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi

siyasətini müəyyən qədər kompensasiya etmiş olardı. Eyni zamanda “16+1” formulası əsasında Brüssel şəhərində Rusiya Federasiyası və NATO arasında daimi əlaqə yaradılmasını təmin etmək də təklif edilmişdi və bunun reallaşması Rusiyaya NATO çərçivəsi daxilində Avropa Təhlükəsizliyi nüvə strategiyasının planlaşdırılması, sülhməramlı qüvvələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan bütün məsələlərin müzakirəsində iştirak etmək hüququ vermiş olurdu. 1997-ci ilin yanvar-aprel aylarında aparılmış danışıqlardan belə qənaətə gəlmişdilər ki, danışıqların uzun müddət davam etməsinə baxmayaraq, hər hansı bir irəliləyişə nail olmaq baş tutmamışdı. Danışıqların məhz belə nəticəsiz keçməsi ilk növbədə Kremlin mövqeləri ilə əlaqədar idi və Moskva NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi siyasətinin tam əleyhinə olub bu məsələdə heç bir kompromisə getmək niyyətində deyildi.

Beləliklə, 1990-cı illərin əvvəllərində NATO ilə bağlı vəziyyət aşağıdakı şəkildə dinamika almışdır:

- NATO fəaliyyəti üçün artıq yeni tarixi-siyasi zəminlər yaranmağa başlamışdı və innovasiyanı şərtləndirən səbəblər vardı. SSRİ-nin və sosialist blokunun dağılması öndə duran səbəblərdən idi. Buna baxmayaraq, NATO yeni vəziyyətə uyğunlaşa bildi və öz üzərinə bir sıra yeni vəzifələr götürdü ki, bu vəzifələr onun strateji proqramlarında öz əksini tapdı.

- NATO təşkilatının təkqütblü dünyada proseslərin gedişatına müdaxilə etməsi idarə olunmaz və idarə olunması çətin olan halların çoxalmasının qarşısını aldı.

- NATO-nun yeni vəzifələrinin icra edilməsi zamanı təşkilatın üzv olmayan dövlətlərlə əməkdaşlığının və eləcə də tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinin əsası qoyuldu.

- Keçmiş sosialist məkanı ilə inteqrasiya proseslərinə mane ola biləcək amillər, xüsusilə Rusiya ilə münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində siyasi və hərbi dəyərləndirilmələrin nəticəsi olaraq ümumi xətt müəyyən edildi.

- NATO öz fəaliyyətini digər Avropa məkanını əhatə edən universal təşkilatlarla əlaqələndirməyə başladı.

- Təşkilatın Mərkəzi Asiya, eləcə də Yaxın

Şərqdəki proseslərə təsiri bir qədər də gücləndi.

- Eyni zamanda, təşkilatın fəaliyyətinə çətinlik törədə biləcək amillərin də az olmaması bir daha təsdiqini tapdı. Bəzi məsələlərdə təşkilat daxilində üzvlərin fərqli fikirlərə malik olması bir sıra məsələlərə təsirsiz ötüşmədi.

Açar sözlər: NATO, innovasiya, SSRİ, yeni kurs, strateji konsepsiya.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mehdiyev R. *Avropa strukturlarının deqradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycanın münasibətdə ikili standartlar siyasəti Dünyaya nizamından "nizamsızlığa" doğru*. <http://azertag.az/store/files/file/RAMIZ%20MEHDİYEY.pdf> 96 s.

2. Mehdiyev R. *Yeni dünya nizamı və milli ideya*. Bakı, 2016, 280 s.

3. Nəsirov E.X. *11 sentyabr hadisələri və cavab təhdidləri*. // *Dirçəliş-XXI əsr*, 112-113/2007, iyun-iyul. S.184-197

4. Kibarəoğlu Mustafa. *NATO'nun kurulmasının temel səbəpləri*. // *2023 Dergisi Söyləşi Nisan 2004*, s.1-10

5. Murat Gül. *Kuruluşundan 21. Yüzyıla: 1990'larda NATO'da devamlılıq və dönüşüm*. // *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt/Volume: 10, Say/Issue: 1, Yıl/Year: 2015*, s.247-265

6. Richard Whelan, *El-Kaidecilik İslam'a Tehdit Dünyaya'ya Tehdit*, (çev. Hüseyin Bağcı, Bayram Sınkaya ve Pınar Arıkan), Ankara, Platin Yayınları, 2006, 78 s.

7. *Август-91*. М.: Политиздат, 1991, 272 с.

8. Арбатов Алексей. *Империя или великая держава?* // *Журн. "Новоевремя"*, 1992, № 49, с.1-3

9. Ахмедова Гамида. *Историко-политические основы нового курса НАТО в 90-х гг. XX века*. *Мультидисциплинарный научный журнал «Архивариус» сборник научных публикаций. XIX международная научно-практическая конференция «Наука в современном мире»*. 20 апреля 2017 г. Киев. 1 часть. С. 17-21.

10. Michael Mann. *Globalization and September 11* // *New Left Review*. L., 2001. № 12. p. 51-72

11. *Physicians For Human Rights, The Taliban's War On Women: A Health and Human Rights Crisis in Afghanistan, A Report By Physicians For Human Rights*, Boston: 1998, 132 p.

12. Wright Lawrence. *The Looming Tower: Al-Qaeda and the road to 9/11*. — New York: Knopf, 2006, 540 p.

Основа методологических инноваций в НАТО РЕЗЮМЕ

Деятельность НАТО с 90-х гг. минувшего века приобрела новую историко-политическую основу. Анализ этой основы вместе с несколькими компонентами может помочь исследовать проблему. Статья посвящена анализу историко-политической ситуации накануне принятия нового курса НАТО в 90-е гг. XX века. С этой поры НАТО, с целью осуществления своей деятельности в соответствии с новыми стандартами, вступила в новый этап принятия решений на высшем уровне. Вопросы наподобие этого были проанализированы в статье.

Ключевые слова: НАТО, инновация, СССР, новый курс, стратегическая концепция.

The basis of methodological innovation in NATO SUMMARY

NATO has initiated a new historical and political base to carry out an action since the 1990s. Analyzing this base together with its components can help investigate the problem. The article deals with the analysis of the historical and political situation on the eve of the adoption of NATO's new course in the 1990s. NATO has already initiated the phase to make sound decisions for being able to keep pace with new requirements. The issues mentioned above have been discussed in the article.

Keywords: NATO, innovation, the USSR, a new course, a strategic concept.

İLHAM ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ TAP VƏ TANAP LAYİHƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

ÜLKƏR MƏMMƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

"Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının müəlliməsi

E-mail: ulkar_m23@hotmail.com

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan məhz ümum-milliləşdirən Heydər Əliyevin neft strategiyasının tətbiqi nəticəsində Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malik olan ölkə statusunu qazanmışdır. Neft və qaz yataqlarının zənginliyi sayəsində yaradılan potensiallardan əlavə, Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin qurulması, Böyük İpək yolunun bərpası ölkəmizi bölgənin lider dövlətinə çevirmişdir. Azərbaycan bir daha dünyanın neft mərkəzlərindən biri olmuş, Asiya-Qafqaz-Avropa nəqliyyat marşrutlarının, həmçinin boru kəmərləri sistemlərinin "birləşdirici arteriyasına" dönmüşdür.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi ilə yanaşı, Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin başçılığı ilə qaz ixracat siyasəti ilə əlaqədar strateji məqsədlər müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Azərbaycan hazırda bölgədə beynəlxalq satış mərkəzlərinə (Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan) qaz ixrac edən tək ölkədir. Bu səbəbdən də Avropa Birliyi tərəfindən "Cənub" qaz dəhlizinin "təminedicisi və iştirakçısı" olaraq qəbul edilməkdədir. Bu strategiya istiqamətində Azərbaycan uzun bir müddətdə AB üçün strateji təbii qaz ixrac edən ölkə olmağı hədəfləyir.

Bu dövrdə Azərbaycan dəqiq xammal ixracatçısı olaraq Türkiyə-Avropa sərhədində tək satıcı rolunu kifayətlənmək istəmir. Qaz strateji bir məhsuldu və bu məhsul düzgün istifadə edildiyi təqdirdə SOCAR və Azərbaycan əhəmiyyətli bir geostrateji mövqeyə çata bilər. Bu durum SOCAR-ı gələcək 20 ildə qaz firmaları və Avropanın təməl quruluşuna bağlanmaqdan, nəticədə isə iqtisadi və siyasi idarə altına düşməyə məruz qalmaqdan qorumaqdır.

Möhtərəm prezident İlham Əliyev 2010-cu ilin fevralında Münhendə keçirilən Dünya Təhlükəsizlik

Konfransdakı nitqində Avropanın ET-nin bərpasında ölkəmizin rolu və Nabucco transmilli qaz proqramının perspektivi ilə əlaqədar bildirmişdir ki, bizim ixrac üçün böyük həcmdə təbii qazımız var və gələcəkdə də olacaq. Ölkəmizdə minimal qaz resursları hazırda 2 trilyon m³ dir, ancaq bu rəqəm 5 trilyon m³ də ola bilər. Prezident konfransda qeyd etmişdir ki, ölkəmiz istehlakçılar, hasilatçılar arasında müqavilələrə aid bütün mühüm məsələlərin həllini, 20 milyard dollar xarici sərmayələrin yeni mərhələsinin başlanmasını gözləyir [1, s.16].

"Şahdəniz-2" layihəsinin işlənməsi, onun çərçivəsində faktiki olaraq "Nabucco"-nun seçilmiş hesab olunan TANAP və TAP kimi proqramların mühüm maliyyə ağırlığını və liderliyini öhdəsinə götürən ölkəmizin milli iradəsi göstərdi ki, belə transmilli proqramlar tək cəddi səy gerçəkləşə bilər. Ölkə başçısının Münhen konfransında danışdığı II faza üzrə emal ediləcək "Şahdəniz" qazının emalı, paylaşdırılması və ixracı üzrə tələb edilən zəmanət və əminlik məsələsi yer kürəsinin aparıcı neft-qaz müəssisələri və əksər Avropa ölkələri ilə aparılan mütəmadi danışıqlardan sonra 2013-cü ilin 17 dekabr tarixində paytaxt Bakıda bağlanan "Şahdəniz-2" müqaviləsi ilə qazanıldı. Bu layihə kontekstində istehsal ediləcək təbii qazın paylaşdırılması və eksportu üzrə tərəfdəş ölkələr və müəssisələr özlərinin yekun nəticələrini qəbul etdilər.

"Şahdəniz-2" layihəsi Azərbaycan və Gürcüstanda Cənubi Qafqaz boru kəmərinin böyüdülməsinə servis etməklə Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin inşası ilə bağlı planların gerçəkləşməsinə stimül verəcək və artıq öz xeyrini dayandırmış Nabucco proqramına alternativ olaraq Avropaya təzə qaz dəhlizi açacaq. "Şahdəniz-2" layihəsinə yol açan mühüm marşrutlardan biri də 2007-ci il noyabr ayının 18-də fəaliyyət göstərən

Türkiyə-Yunanıstan qaz kəməri hesab olunur. Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasi xətt hesabına bu marşrutun açılması Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında ET sektorunda əməkdaşlıq imkanlarını böyütməklə yanaşı, Xəzər hövzəsinin qaz ehtiyatları tranzitinin müasir istiqamətini yaradıb.

Türkiyənin Xəzər dənizi və Azərbaycandan hasil edilən qazın Avropaya ixracına və bu dövlətin özündə satılma qiymətlərinə tərəfdaşları qane etməyən bitərəfi tarif və qiymət qoyması bu layihənin işə düşməsinə bir qədər yubatsa da, 2011-ci ildə mütəmadi olaraq ikitərəfli və çoxtərəfli müzakirələrdən sonra, nəhayət ki, Türkiyə Azərbaycanla ortaq fikrə gəlmişdir. Yunanıstan Avropa İttifaqının nümayəndəsi olaraq, enerji sektorunda ölkəmizlə əməkdaşlıq edir və az miqdarda olsa da ölkəmizin ixrac olunan qazını alır. 2013-cü ildə “Şahdəniz-2” transmilli qaz layihəsi kontekstində bu əməkdaşlığa Albaniya, Böyük Britaniya, Xorvatiya və digər Avropa ölkələri də qoşuldu.

Ona görə ki, bu məsələ ET-nin təminatı nöqtəyindən nəzərdən ilk növbədə Avropa dövlətlərinin geoiqtisadi maraqlarına cavab verir. “Cənub” dəhlizi kontekstində çəkiləcək qaz ixracı kəmərinin Yunanıstandan İtaliya, Albaniya, Monteneqro sərhədlərinə qədər olması haqqında sənəd imzalanmışdır. “Şahdəniz-2” proyektinə şərait yaradan və dövlət başçısı İlham Əliyevin AR-nın transmilli qaz eksportu siyasətinin uğurlu addımlarından biri sayılan hadisə isə 2011-ci ildə nəzərə çarpmışdır. Həmin il 24 oktyabrda İzmirdə AR və Türkiyə hökumətləri arasında uzun müddətdən bəri danışılan Xəzər hövzəsinin “Şahdəniz” yatağının II faza layihəsi üzrə emal olunan yataqlardan bir neçə il sonra dövrlərlə, təxminən illik gücü 50 milyard m³ çatacaq ölkəmizin qazının növbəti dövrlərdə daha təhlükəsiz, əlverişli yolla, razılaşdırılmış sərbəst tranzit tələbləri ilə Türkiyəyə və onun ərazisi hesabına bilavasitə Avropa satış mərkəzlərinə çıxarılmasını tələb edən “Nümayəndə Protokolu” imzalanmışdır. Protokola görə Azərbaycan qazı: 1. Türkiyənin kəmərlərindən; 2. Planlaşdırılan “Cənub” dəhlizinin imkanlarından; 3. iki ölkənin birgə təşəbbüsü ilə, yenidən yaradılacaq Konsorsium hesabına salınacaq başqa kəmərlər vasitəsilə Avropa bazarlarına ixrac olunacaq.

Cənubi Qafqaz Boru Xətti layihəsinin

genişlənməsiylə, Azərbaycan potensial qaz həcminə qaynağından son istifadəçiyə qədər nəzarət edərək mənfəətlərini qorumuş olacaq. Ancaq bu nizamlama qaz ixracını yayma hədəfində olan bir ölkəni təmin etməyəcək. SOCAR-ın belə bir addım atmasının iki səbəbi var. Birincisi, infrastrukturun 2017-ci ildən sonra “Şahdəniz” qazını daşıya bilməsi və 2025-ci ildən sonra yeni kəşf ediləcək yataqlardan çıxan qazla birgə Azərbaycanın qaz emalının hər il 50 milyard kub metrə çıxması hədəfidir. Bunların reallaşması halında, olduqca böyük tutumda qaz nəqli SOCAR-ın Türkiyə ərazilərində dəyərlər zəncirinin alt cərgələrdəki mənfəətlərini gələcəkdə qoruya bilməsi üçün yuxarıda bəhs edilən strategiyanın inkişaf etdirilməsi ciddi zəruriyyət olmuşdur.

2011-ci il 17 noyabrda Trans Anadolu Boru Xəttinin reallaşdırılmasının bəyan edilməsi “Cənub” qaz dəhlizində qaçılmaz bir oyunu dəyişdirmiş olmuşdur. Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərində yerdəyişmənin ardından boru xətti SCP-nin təkmilləşdirilməsi yoluyla Türkiyə ərazisindən keçən Şərqi Nabukkonu dəyişdirəcək. Trans Anadolu Boru Xətti ilk olaraq 2011-ci ildə Türkiyə-Azərbaycan müzakirələri əsnasında “birdən nəzərdə olmuş” və 2011-ci ilin 25 oktyabr tarixində hökumətlərarası razılaşması ilə “əlavə bir maddə” ilə zəmanət altına alınmışdır [1, s.16].

TANAP ilə Türkiyə bazarına 6 milyard kub metr qaz eksportu şərtinin mətnə daxil olunması SOCAR baxımından əhəmiyyətli idi. 6 milyard kub metr qaz olmadan TANAP-ın həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Çünki 56 düym və 31 milyard kub metr tutumlu boru xətti yalnız 10 milyard kub metrlik bir başlanğıc həcmi ilə iqtisadi baxımdan uyğun olmayacaq. Bu səbəbdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənmiş olan 2011-ci il 25 oktyabr tarixli hökumətlərarası razılaşmanın “tranzit” başlıqlı qismi və həmin vaxtda imzalanan BOTAŞ-SOCAR Tranzit Qaz Razılaşması qeyri-rəsmi mənada TANAP layihəsi üçün “tətbiq oluna bilməz” hökmündədir.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Türkiyə hökumətinin müdafiə etdiyi TANAP layihəsi İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən də ciddi şəkildə dəstəklənməkdədir. Əlavə olaraq, TANAP İngiltərə, ABŞ, AB və hətta Trans Adriatik Boru Xətti ilə Nabukko konsorsiumları tərəfindən də dəstəklənməkdədir. BP isə fərqli yanaşmalardan ötəri həm TANAP, eyni zamanda

BOTAŞ şəbəkəsini dəstəkləməkdədir.

TANAP-a qərar verilməsi və tikintiyə başlanması ilə bağlı zaman intervalında diqqət çəkən dörd mərhələ var. Bu dörd mərhələ aşağıda göstərilənlərdir:

I mərhələ - ön razılaşma: Xəzər dənizinin Azərbaycan olan qismində iştirak edən “Şahdəniz” yatağından II mərhələ olaraq götürüləcək təbii qazın Türkiyə tərəfindən satın alınması, eyni zamanda da Avropa satış mərkəzlərinə Türkiyə üzərindən tranzit olaraq nəqlini nəzərdə tutan Hökumətlərarası Razılaşma Azərbaycan və Türkiyə arasında 2011-ci il 25 oktyabr tarixində İzmirdə imzalandı.

İzmir-Aliqada Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti - SOCAR ilə TURCAS Enerji AŞ tərəfindən tikiləcək “Ulduz” Neftayırma zavodunun təməlqoyma mərasimində Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Ərdoğan və ölkə Prezidentimiz İlham Əliyevin də iştirakıyla reallaşdırılan toplantıda imzalanan bu razılaşmada Azərbaycan təbii qazının Avropaya tranzit daşınmasında iki fərqli alternativ diqqətə alınmışdır. Sözü gedən alternativlərdən biri Türkiyənin milli təbii qaz sistemi, digər alternativ isə əlavə bir boru xəttinin tikilməsi olmuşdur.

II mərhələ - bu layihənin ictimaiyyətə ilk elanı: Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Xətti bir layihə olaraq ilk dəfə 17 noyabr 2011-ci ildə İstanbulda təşkil edilən Üçüncü Qaradəniz Enerji və İqtisadiyyat Forumunda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR tərəfindən ictimaiyyətə açıqlanmışdır. SOCAR prezidenti tərəfindən edilən açıqlamada Azərbaycanın zəngin təbii qaz ehtiyatının uzun müddətdə Türkiyə və Avropa bazarlarına nəql edilməklə Türkiyənin şərq sərhədindən başlayıb qərb sərhədinə qədər uzanan Trans Anadolu Boru Xətti layihəsi ilə əlaqədar işlərin başladığını göstərmişdir [2].

III mərhələ - razılaşma: edilən ön razılaşmadan təxminən 2 ay sonra Türkiyə Cümhuriyyəti Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə Azərbaycan Sənaye və Enerji Nazirliyi arasında “Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Xətti” emalı ilə əlaqədar razılaşma müqaviləsi 2011-ci il 26 dekabr tarixində Ankarada imzalandı.

İmzalanan razılaşma ilə “Trans Anadolu” adı verilən sözü gedən boru xəttinə istiqamətli işlərin intensiv başlanılması və iki ölkə tərəfindən müəyyən edilən müəssisələrin ortaq bir konsorsium təsis etmələri mövzusunda razılaşma təmin edildi.

Boru xəttinin inşası ilə bağlı təşkil ediləcək kon-

sorsium daxilində Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR və Türkiyənin Boru Xətləri ilə Neft Daşım Şirkəti – BOTAŞ ilə Türkiyə Neftləri Ortaqlığı – TPAO-nun ilk ortaqlar olaraq iştirak etməsi qərarlaşdırılmışdır. Razılaşma müddəti içərisində digər beynəlxalq neft və təbii qaz şirkətlərinin də konsorsiuma daxil ola biləcəkləri diqqətə alınmışdır. Beləcə imzalanan razılaşma ilə 26 oktyabr 2011-ci il tarixli razılaşma daha konkret hala gətirilmiş oldu.

IV mərhələ - son razılaşma: Azərbaycanın “Şahdəniz-2” təbii qazının Türkiyə və Avropaya ixracı üçün yeni bir xəttin “Trans Anadolu” adı altında inşası məqsədilə Türkiyə və Azərbaycan arasında tarixi əməkdaşlığa istiqamətli olaraq 27 iyun 2012-ci ildə İstanbulda edilən üç razılaşma ilə addım atılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan tərəfindən bu layihənin həyata keçirilməsinə inam yaradan ən əsas amillərdən biri kimi İlham Əliyev şəxsiyyətini göstərmək olar. Çünki onun regionda və dünyadakı getdikcə artan nüfuzu və eləcə də rəhbərlik etdiyi Azərbaycan dövlətinin regionda lider dövlətə çevrilərək, yüksək sürətlə inkişaf etməsi belə bir strateji layihənin müvəffəqiyyətlə icra olunacağına təminat yaratmışdır.

TANAP boru xətti Azərbaycan təbii qazının Gürcüstandan keçərək Türkiyə üzərindən satılmasını və nəqlini nəzərdə tutmaqdadır. Giriş nöqtəsi Türkiyə sərhədində Türkgözü olan xəttin Türkiyədəxili çıxış nöqtələri Eskişehir və Trakya bölgəsi olacaq. Xəttin Türkiyədən Avropaya çıxış nöqtələri isə Yunanıstan və ya Bolqarıstan sərhədləri olacaq. Yeni xəttin Avropaya çıxışı ilə bağlı yol hələ tam olaraq qərarlaşdırılmamışdır. Onun bir qolunun Yunanıstana, digər qolunun isə Bolqarıstana çatması düşünülməkdədir.

Trans Anadolu Təbii Qaz Boru Xətti layihəsinin sərmayə xərcinin təxminən 7 milyard dollar olacağı təxmin edilməkdədir. İllik istehsalının 31 milyard kub metrə qədər çatması planlaşdırılan bu layihənin ilk mərhələsinin altı il içində tamamlanması hədəflənməkdədir.

TANAP üçün yaradılan konsorsiumda Azərbaycandan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti – SOCAR ilə Türkiyədən BOTAŞ və TPAO ilk ortaqlar olaraq iştirak etməkdədir. TANAP Konsorsiumunda Türkiyəni BOTAŞ və TPAO şirkətləri 20 % paya, Azərbaycanın SOCAR şirkəti isə 68 % paya malikdir [3, s. 36-37].

“Şahdəniz-2” təbii qazının Avropa bazarlarına nəqli ilə bağlı dörd fərqli alternativ layihə gündəmə gətirilmişdi. Bu layihələr “Böyük Nabukko”, “Trans-Adriatik”, Türkiyə-Yunanistan-İtaliya və Cənub Şərqi Avropa layihələri idi. Avropa Birliyi və ABŞ tərəfindən dəstək verilən layihə isə Böyük Nabukko layihəsi idi.

TANAP-la bağlı Türkiyə və Azərbaycan arasında olan son razılaşmanın ardından Nabukko Konsorsiumu Böyük Nabukkonu Nabukko Qərb layihəsi olaraq revizə etmək məcburiyyətində qaldı. 3440 kilometr nəzərdə tutulan Böyük Nabukkonun Türkiyə hissəsinin TANAP-a çevrilməsiylə, Nabukko Qərb layihəsi qısalmış oldu. Nabukko Qərb Təbii Qaz Boru Xəttinin nəzərdə tutulan uzunluğu isə 1300 kilometrdir. Nabukko Konsorsiumunun TANAP-a müsbət baxışı və Avropa bazarlarına “Şahdəniz-2” təbii qazının ixracı məqsədilə TANAP-a əlavə olaraq təklif etdiyi Nabukko Qərb layihəsi də Azərbaycan tərəfindən qəbul edilmiş oldu.

Azərbaycan baxımından isə ölkənin sahib olduğu təbii qaz ehtiyatlarının yeni bazarlara ixracında böyük iqtisadi qazanclar gözlənilir. TANAP-dakı hissənin 68 faizinin Azərbaycana aid olduğu son vəziyyətə görə Azərbaycan təbii qazını Türkiyə ərazisindən özü daşımış kimi olacaq. Çünki Azərbaycan təbii qazın Avropa bazarlarına nəqlindən əldə ediləcək gəliri də əldə etmək istəyirdi. Beləcə Azərbaycanın uzun illər Böyük Nabukkoya müsbət baxmamasının önündəki iqtisadi maneələrdən biri də aradan qalxmış oldu. Yəni, Azərbaycan “Şahdəniz-2” təbii qazının Avropa bazarlarına həm satışından, həm də nəqlindən gəlir əldə edəcək [4, s.36].

Bu layihənin reallaşdırılması ilə bağlı işlər Azərbaycanda olduğu kimi qardaş Türkiyədə də yeni məşğulluq imkanlarının meydana gəlməsi baxımından əhəmiyyət daşımaqdadır. Azərbaycan və Türkiyə əməkdaşlığı ilə böyük bir neftayırma zavodunun layihəsinin təməli atılmışdır. İki böyük layihə diqqətə alındığında SOCAR olaraq Türkiyəyə Azərbaycanın edəcəyi sərmayə miqdarı 17 milyard dollara çatacaq. Beləcə, Türkiyə sənayesinə sərmayə qoyan ən böyük ölkə Azərbaycan, ən böyük şirkət də SOCAR olacaq. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətlərinin ardından, TANAP və Petkimdə neftayırma zavodu layihəsi ilə bağlı Türkiyə ilə etdiyi razılaşmalarla Azərbaycan özüylə birlikdə qardaş Türkiyənin bölgədə həm enerji

dəhlizi, həm də enerji əsası olmasına, iqtisadi və geostrateji baxımdan güclənməsinə kömək edəcək.

Müxtəlif iqtisadi aspektlərdən əhəmiyyət kəsb edən bu layihə reallaşdırılarkən həmin xəttədən gələcək təbii qazın bir qismi (6-10 milyard kub metr) Türkiyə bazarında qalacaq, əhəmiyyətli bir qismi (10-25 milyard kub metr) isə Avropa ölkələrinə satılacaq.

Böyük Nabukko layihəsinin TANAP və Nabukko Qərb olaraq iki hissəyə ayrılmasının iqtisadi səbəblərindən başqa, bəzi geostrateji və geoiqtisadi nəticələri də müzakirə mövzudur. TANAP başda Türkiyə və Azərbaycan olmaqla bölgə ölkələri və Avropa ölkələri baxımından çox böyük geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyətə malikdir. Böyük Nabukkoya Avropa Birliyi və ABŞ dəstək verdiyi halda, Rusiya həmişə buna qarşı çıxmışdır. Bu isə xəttin təməl tədarükçüsü Azərbaycan üçün idarə olunması çətin bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Sanki iki atəş arasında qalan Azərbaycanın Türkiyə ilə əməkdaşlığa gedərək TANAP-ı gündəmə gətirməsi və bu layihə ilə bağlı razılaşmaların imzalanması həm Qərbin, həm də Türkiyənin ərazisində Qərbin strateji üstünlüyə sahib olmasını istəməyən Rusiyanın Azərbaycan üzərindəki təzyiqini artırmışdır [5, s.225].

Qərbə “bəli” deməklə Avropanın tələblərini qarşılımış olan Azərbaycanın TANAP çərçivəsində Türkiyə ərazisindən təbii qazın nəqlinə Nabukko Konsorsiumunu daxil etməyərək boru xəttini daha çox öz əlində tutacaq olmasıyla Rusiyaya təskinlik vermişdir. Lakin nə Avropa Birliyi “Şahdəniz” təbii qazının öz bazarlarına ixracı mövzusunda Türkiyə ərazisində söz sahibi ola bilmişdir, nə də Rusiya “Şahdəniz” təbii qazının Avropa bazarlarına Türkiyə üzərindən nəqlinə mane ola bilmişdir. Bu səbəbdən Böyük Nabukkonun TANAP və Nabukko Qərb olaraq iki layihəyə çevrilməsi həm Avropa Birliyi və ABŞ-ın, həm də Rusiyanın hədəflərinə tam olaraq çatmasına imkan verməmişdir. Əksinə, layihələrin reallaşacağı vəziyyətində Türkiyə və Azərbaycan sözü gedən ixracda daha üstün mövqeyə gəlmiş olacaq. Trans Anadolu Boru Xətti gələcəkdə Türkmənistan qazının Türkiyə və Avropaya nəqlinə istiqamətli alternativ bir xətt olma xüsusiyyətini də potensial olaraq daşımaqdadır. Bu səbəbdən, geostrateji baxımdan düşünüldüyündə zamanla Xəzər hövzəsi təbii qazının, hətta Orta Şərq ölkələrində çıxarılacaq təbii qazın da Qərb bazarlarına ixracında

Türkiyə ilə birlikdə Azərbaycanın da söz sahibi olması kimi bir vəziyyət ortaya çıxacaq [6, s.11].

Nabukko Qərb Boru Xətti ilə Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin az qala hamısının təbii qaz ehtiyacının qarşılınması hədəflənməkdədir. “Şahdəniz” yatağındakı təbii qaz potensialı 1,2 trilyon kub metr, Azərbaycanın sahib olduğu digər ehtiyatlardakı təbii qaz potensialı isə təxminən 2,6 milyon kub metrdir. “Şahdəniz” yatağının və ola biləcək digər təbii qaz yataqlarının potensialı da diqqətə alındığında Azərbaycanın 2020-2025-ci illər arasında təbii qaz istehsalının 50 milyard kub metrə çatacağı təxmin edilməkdədir. Bu təxminlər Nabukko Qərb vasitəsiylə Avropa bazarlarına daha çox miqdarda təbii qazın ixracı üçün Azərbaycanı əhəmiyyətli bir təbii qaz tədarükçüsü mövqeyinə gətirməkdədir.

Əslində, yuxarıda Azərbaycanın “Şahdəniz-2” təbii qazının nəqlinin həm iqtisadi, həm də geostrateji baxımdan öz ölkəsinin mənfəətləri istiqamətində Nabukko yerinə TANAP olaraq reallaşmasında nə qədər yararlı olduğunu görmək heç də çətin deyil.

Əgər bölgə enerji ehtiyatlarının istehsal və beynəlxalq bazarlara nəqlində ən güclü faktorun Rusiya olduğu qəbul edilərsə, deməli, dövrün iqtisadi və geostrateji nəticələri də fərqli olmaqdadır. Xəzər hövzəsi və Orta Asiya enerji ehtiyatlarının istehsalını və daha çox beynəlxalq bazarlara nəqlini öz ölkəsinin ərazisindən keçəcək boru xəttləri ilə nəzarət etməyi strateji hədəfləri arasında ön sıraya yerləşdirən Rusiya sözügedən strateji hədəfləri istiqamətində qarşı olduğu Böyük Nabukko layihəsinin reallaşmaması üçün böyük səy göstərmiş və bölgədə aktiv bir siyasət aparmışdır.

Rusiyanın apardığı Böyük Nabukko əleyhinə siyasət istiqamətində bölgədə təbii qaz tədarükçüsü mövqeyində Azərbaycanın Qazaxıstan və Türkmənistanla bağladığı müqavilələr Böyük Nabukkoya tədarük mövzusunda narahatlıqları artırmışdır. Əldə edilən razılaşmaların da verdiyi güclə Rusiya daha sonra Ukraynanı kənarda qoyacaq şəkildə Qara dəniz altından keçərək Bolqarıstan, Macarıstan, Serbiya və Slovakiya üzərindən Qərbi Avropaya təbii qaz daşımaq üzrə “Cənub Axını” adlı Təbii Qaz Boru Xətti layihəsini tikmək üzrə hərəkətə keçmişdir. “Cənub Axını” Xəttinin 900 kilometrlik hissəsi Türkiyənin Qara dənizdəki iqtisadi bölgəsindən keçməkdədir. “Cənub Axını”nın

Türkiyənin Qara dənizdəki iqtisadi bölgəsindən keçməsi üçün Türkiyə ilə razılaşan Rusiya “Şahdəniz-2” təbii qazının yalnız Azərbaycan və Türkiyə ortaqlığı ilə Türkiyənin qərb sərhədinə qədər çatdırılması ilə razılaşmışdır [129].

Bundan sonra isə Rusiya tərəfindən Nabukko və TANAP “Cənub Axını” üçün rəqib kimi nəzərdən keçirilmir. “Şahdəniz-2” təbii qazının Türkiyə üzərindən ixracına maneə ola bilməyəcəyini anlayan Rusiya, bir tərəfdən “Cənub Axını” üçün Türkiyəni razı salmış, digər tərəfdən də “Şahdəniz” qazının Türkiyə ərazilərindən nəqli ilə bağlı boru xətti mövzusunda Rusiyanın strateji hədəfləri istiqamətində Türkiyə ərazisində Qərbin söz sahibi olmasını önləyən Böyük Nabukko Xəttinin təxminən 70 faizini kənarda qoyan TANAP-a mane olmayacaq.

Layihənin yalnız Türkiyə və Azərbaycanın maliyyə və texniki imkanlarıyla icra ediləcəyi onu xüsusi olaraq Türkiyə-Azərbaycan üçün reallaşdırılacaq layihə mövqeyinə gətirmişdir. TANAP Türkiyə və Azərbaycanın enerji nəqli mövzusunda Avropa bazarına birlikdə çıxması mənasına da gəlməkdədir.[7]

TANAP əvvəlki Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru xətlərinə əlavə olaraq Xəzər hövzəsi enerji qaynaqlarının Qərb bazarına çatdırılmasında Türkiyənin əhəmiyyətli bir alternativ enerji dəhlizi olması ilə bağlı mövqeyini gücləndirmişdir.

Göstərilən bütün bu həyata keçirilmiş və həyata keçiriləcək olan layihələrin əsasında uzaqgörənliklə aparılan və incə nüanslarına qədər dəqiq düşünülmüş siyasət dayanır. Bu siyasətin isə müəllifi təməli Azərbaycanın ümummilliyə lideri, dahi siyasətçi Heydər Əliyev hesabına qoyulan siyasi kursun davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevdir. Məhz onun prezidentliyi dövründə ölkəmizdə bütün sahələrdə aparılan islahatlar, innovativ layihələr, tədbirlər nəticəsində Azərbaycan regionun lider dövlətinə çevrilərək, dünyada da öz sözünü demiş dövlətlərdən biri olmuşdur. Artıq regionda müəyyən bir iqtisadi layihənin gerçəkləşməsi Azərbaycansız mümkün hesab edilmir. Azərbaycan hələ 25 il bundan əvvəl təcavüzkar Ermənistan dövləti tərəfindən müharibəyə cəlb edilərsə də, ərazisinin 20%-dən çoxu hələ də tapdaq altında qalsa da, bu elan edilməmiş müharibə hələ də davam etsə də - bütün bunlar Azərbaycan dövlətinin sürətli və dayanıqlı inkişafının qarşısını ala bilməmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, İlham Əliyev, prezident, beynəlxalq layihələr, Əsrin müqaviləsi, Şahdəniz layihəsi, TAP və TANAP.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Burcu Gültekin. Azərbaycan-Türkiyə İlişkilerinde Bir Adım: Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) Hazar Raporu Ekim-Aralık 2012 Hazar Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayını, №1, s.16*
2. *I.M.Hüseynova "Liderlik missiyası". Strateji təhlil say 6, Strateji Araştırmalar Mərkəzi, 2013*
3. *Yaqubova A. Azərbaycanın neft diplomatiyası: əfsanələr gerçəkləşir. Bakı: Azərnaşr, 2004, 162 s.*
4. *Gulmira Rzayeva TANAP – Hazar Gazını Avropa'ya Taşıyan Atılım Projesi Hazar Raporu Ekim-Aralık 2012 Hazar Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayını No 1, s.36*
5. *Suleymanov Elchin and Aras Osman Nuri. The Importance of Azerbaijan's Energy Revenues in Its Exports Volume and the Effects on the National Economy (October 12, 2012). International Conference on Eurasian Economies 11-13 October 2012 – Almaty, KAZAKHSTAN, p. 225-232*
6. *Azərbaycan Devlet Statistik Kurumu Verileri 2016, Azərbaycan Regemlerle 2016, s.11*
7. *Strateji əməkdaşlığın qlobal əsəri: TANAP / <http://www.qafsam.org/page/411/az>*

РЕЗЮМЕ

Важность проектов TAP и TANAP во внешней политике Ильхама Алиева

По мнению экспертов, после того, как трансконтинентальные газопроводы TANAP и TAP в Южном коридоре в Баку стали реальностью, стало возможным, что Азербайджан станет экспортером газа в 2009 году, имея около одного миллиона баррелей нефти в день. На основе всех этих проектов, которые реализуются, политика является предсказуемой и продуманной. Автором этой политики является Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, основатель политического курса, установленного общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, великим политиком. Именно во время его президентства Азербайджан стал одним из ведущих государств региона в результате реформ, инновационных проектов и мероприятий, проводимых во всех сферах.

Уже невозможно реализовать конкретный экономический проект в регионе без Азербайджана. В последние годы Ильхам Алиев сыграл ключевую роль в достижении успешных результатов во всех областях развития. Благодаря своей политике, в том числе посредством спорта, культуры и туризма, Азербайджан получил всемирное признание и приобрел репутации не только на сфере нефть, но и спорт, и культуру.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, президент, международные проекты, Контракт века, проект Шах Дениз, ТАП И ТАНАП.*

SUMMARY

Importance of TAP and TANAP projects in Ilham Aliyev's foreign policy

According to experts, the possibility of Azerbaijan becoming an exporter of gas in 2009, with about one million barrels of oil per day, has become a reality after the TANAP and TAP transcontinental gas pipelines laying in the Southern Corridor in Baku. On the basis of all these projects that are being implemented and will implemented, the policy is foreseeable and well-thought-out policy. The author of this policy is the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, the founder of the political course set by Heydar Aliyev, the national leader of Azerbaijan, a great politician. It was during his presidency that Azerbaijan became one of the leading states in the region as a result of reforms, innovative projects and activities carried out in all spheres. It is no longer possible to implement a specific economic project in the region without Azerbaijan. In recent years, Ilham Aliyev has played a key role in achieving successful results in all areas of development. Because of its policy, including through sport, culture and tourism, Azerbaijan has become better known in the world and has gained a great reputation not only as an oil country, but also as a country of sport and culture.

Keywords: *Haydar Aliyev, Ilham Aliyev, president, international projects, Contract of the century, Shah Deniz Project, TAP and TANAP.*

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB RAYONLARININ ƏHALİSİNİN YAŞ TƏRKİBİ: UZUNÖMÜRLÜLÜK GÖSTƏRİCİLƏRİ (əhali siyahıyaalma materiallarına əsasən)

SƏİDƏ QULİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya
ETL-nin böyük elmi işçisi, dosent

E-mail: seidequliyeva@gmail.com

Giriş

Azərbaycan hər zaman uzunömürlü insanların Vətəni olmuşdur və burada uzunömürlü, ahıl insanlara hər zaman hörmət edilmişdir. Bu səbəbdən də, cəmiyyətin idarə edilməsi və adət-ənənələrdə ağsaqqal və ağbirçəklərə aid bir çox xüsusiyyətə rast gəlirik. Bununla yanaşı, Azərbaycan əhalisinin yaş strukturu proqressivdir¹ - yəni 14 yaşına qədər olan əhalinin sayı yaşlı nəsilədən çoxdur və artım yüksəkdir.

Azərbaycanlıların yaşadıkları müxtəlif siyasi, mədəni, sosial-iqtisadi hadisələr müzakirə edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar tarixi-demoqrafik proseslərlə müşayiət olunur. Belə ki, baş verən siyasi, iqtisadi və sosial problemlər əhalinin demoqrafik quruluşuna, yaş tərkibinə, məşğulluq vəziyyətinə təsir etmişdir. Sadalanan bütün proseslər - xalqın yaşadığı siyasi, hərbi, sosial-iqtisadi gərginliklər əhalinin ömürünün uzunluğuna təsir etmişdir. Və yaş qruplarının cəmiyyətdə baş verən hansı proseslərlə qarşılaşdığını nəzərə alsaq, müxtəlif dövrlərdə - 1917-1920, 1937-1945 və 1989-1994-cü illər hadisələrinin gərginliyini yaşayan əhalinin uzunömürlük göstəricilərini müqayisə edərək müəyyən nəticələr əldə edə bilirik. Maraqlıdır ki, nisbətən daha sabit dövrlərdə Azərbaycanda uzunömürlü əhalinin sayı çox olmuşdur. Səhiyyə və məişət xidmətinin yüksəlməsi, müxtəlif xəstəliklərin və təbii fəlakətlərin qarşısının alınması nəticəsində ölüm hallarının azalması bütün əhalinin uzunömürlülüyünün artmasına səbəb olması məlum məsələdir. Azərbaycan ərazisində bu proses sovet dövründə başlayır. Xüsusilə, II dünya müharibəsindən sonra dövlət buna xüsusi əhəmiyyət verir.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev XX əsrin 80-ci illərdə respublikada əhalinin

uzunömürlülüyünü artıran şəraiti və səhiyyənin rolunu müqayisəli şəkildə belə qiymətləndirmişdi: *“İnsan ömrünün uzunluğu sosial tərəqqinin mühüm sübutudur. İnqilabdan əvvəlki Azərbaycanda ömür müddəti cəmi 27 il idi, indi isə 70 ildən çoxdur. Respublika əhalisinin hər milyon nəfəri hesabı ilə 100 yaşından yuxarı 260 nəfərdən çox adam qeydə alınmışdır. Bu, dünyada ən yüksək göstəricilərdən biridir.*

İndi 21 mindən çox həkim zəhmətkeşlərin cansağlığı keşiyində durur. ... respublika əhalisinin hər 10 min nəfərinə 34 həkim düşür ki, bu da ən çox inkişaf etmiş kapitalist ölkələrindən xeyli artıqdır.” [10, 52]

Lakin XX əsrin sonunda dünyada baş verən proseslərin Azərbaycana təsirləri, xüsusilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti təqribən 43 il sonra yenidən cəmiyyətdə gərginliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Və biz bu proseslərin azərbaycanlıların ömürünün uzunluğuna necə təsir etdiyini araşdıracağıq. Uzunömürlü insanların sayı necə dəyişmişdir?

XIX əsr ingilis alimi Uilyam Tomsonun (Lord Kelvin) bir fikri var: əgər verdiyiniz məlumat ölçüb və rəqəmlərlə ifadə edə bilərsinizsə, deməli, siz bu barədə nəşə bilirsiniz. Yox, əgər siz ölçə və rəqəmlə ifadə edə bilmirsinizsə, sizin biliyiniz kifayət deyildir [16, 8]. Yəni, əgər verdiyiniz məlumat ölçü təsəvvürü yaratmırsa, deməli heç nə deməmişsiz. Bu səbəbdən də, rəqəmlərlə ölçü əldə etmək, uzunömürlülük barədə təsəvvür yaratmaq üçün tədqiqat 1989, 1999 və 2009-cu il əhali siyahıyaalma materialları və müxtəlif statistik göstəricilərə əsasən aparılmışdır. Mövzunun tədqiqi Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarının əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi üçün elmi əhəmiyyətə malikdir.

Konfransa təqdim etdiyimiz mövzu seçiminin aktuallığı və səbəbi barədə bunları bildirdikdən sonra tədqiqatın metodikası barədə məlumat vermək istərdik. Məlumdur ki, məqsəddən asılı olaraq əhalinin yaş qrupları fərqli qruplaşdırılır, müxtəlif kontingentlər müəyyən edilir. Siyahıyaalma materiallarında da yaş qrupları fərqli verilir və bu səbəbdən bütün materialları eyni metodla tədqiqata cəlb etmək çətinlik yaranır. Yaş qrupları arasında olan fərq əsasında əhalinin artım tempini, qocalmasını və hansı tipə aid olmasını müəyyən etmək olur.

Əgər bir regionun əhalisinin uzunömürlülüyünü tədqiq ediriksə, ölçü vahidi müəyyən edilməlidir. Bunun üçün respublika üzrə olan ümumi göstərici əsas götürülür, onunla Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarına aid məlumat müqayisə edilir. Mövzunun tədqiqi üçün Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu seçilmişdir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə təhsil, səhiyyə, iqtisadi və digər sahələrə aid dövlət proqramları və layihələr insan potensialına əsaslanıb həyata keçirilir. Əhalinin yaş tərkibi, orta yaş həddi, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı, uzunömürlülüyü barədə materiallar, həmçinin onların müqayisəli təhlili, gələcək üçün proqnozların verilməsi bir çox səbəbdən maraq kəsb edir və bu istiqamətdə mövzuların tədqiqini aktual edir. Bu tədqiqatda Azərbaycan respublikasına, həmçinin respublikanın şimal-qərb rayonlarına aid yaş tərkibi və uzunömürlülük göstəriciləri təhlil və müqayisə edilir, uzunömürlülük indeksi hesablanaraq rayonlar üzrə nəticələr təhlil edilir.

Əhalinin yaş qrupları. Əhalinin yaş tərkibi, orta yaş həddi, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı, uzunömürlülüyü həm dövlət, həm də hər bir insan üçün maraqlıdır. Müxtəlif məqsədlər üçün əhalinin yaş qrupları müxtəlif qruplaşdırılır, hətta kontingentlər müəyyən edilir. Məsələn, məktəbə qəbul yaşı, hərbi xidmətə çağırış yaşı, nikah yaşı, seçki prosesi üçün seçicilərin yaşı, iqtisadiyyatın təşkili üçün əmək qabiliyyətli əhalinin yaşı və s.. Əhali siyahıyaalma materiallarında 1 illik, 5 illik, əmək qabiliyyətli yaşda olanlar, yaşı əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan əhali barədə məlumatlar verilir. Biz, tədqiqatımızda həmin bu kontingentlərə aid məlumatlardan istifadə edəcəyik.

Sovet dövrü siyahıyaalma materiallarında yaş qrupları bölgüsündə yaşı 70-dən yuxarı olan əhali

bir qrupda verilir. 1989, 1999 və 2009-cu il materiallarında isə 7 qrupda verilir. Yəni, 70, 75, 80, 85, 90, 95, 100 və böyük yaş qrupları. Biz bu qruplara aid əhalinin sayının ümumi əhalinin sayına nisbətini rayonlar üzrə müqayisə edəcəyik [1; 2; 5; 8].

Dövlət orqanları üçün müxtəlif formal yaş qruplarına aid məlumatlar onların işinin təşkili üçün vacibdir. Dövlətlər bir çox proqramları, iqtisadi layihələri insan potensialına - əmək qüvvəsinə əsaslanıb və həmin potensialı nəzərə alaraq təsdiq edirlər, proqnozlar verirlər. Əhali, xüsusilə, iqtisadi aktiv əhali dövlətin əsas gücüdür. Əgər hər hansı səbəbdən əhalinin sayı azalarsa, həmin layihələrin reallaşmasında problem yaranır. Belə halların baş verməməsi üçün demografik siyasətin planlı şəkildə həyata keçirilməsi əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, əhaliyə təhsil və səhiyyə xidmətinin yüksək səviyyədə olmasına diqqət yetirilməlidir. Fərd üçün onun yaşı təhsil alıb əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması və ya öz potensialından istifadə etməyə ömrü çatıb çatmayacağı üçün maraqlıdır.

Maraqlı nüasdır ki, əhalinin əmək qabiliyyətli hesab edilmə yaşı əhalinin uzunömürlülüyü ilə əlaqəlidir. Biz əhalinin uzunömürlülük yaşını müqayisə etdikdə, bu məlumatı geniş təhlil edə bilirik. Bundan əlavə, yaş qrupunda əhalinin hansı yaşdan sonra əmək qabiliyyətli hesab edilmədiyinə də diqqət yetirmək vacibdir.

Bu tədqiqat zamanı istifadə edilən bölgü məhz rəsmi məlumat verən qurum - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin sənədlərində və məlumatlarında əks edilir. Belə ki, komitənin metodoloji izahlarında əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali dövrlər üzrə belə qruplaşdırılır: 1999-cu ilədək kişilər 16-59, qadınlar 16-54 yaşda; 1999-2000-ci illərdə kişilər 15-60, qadınlar 15-55 yaşda; 2001-ci ildən kişilər 15-61, qadınlar 15-56 yaşda; 2010-cu ildə kişilər 15-61,5, qadınlar 15-56,5 yaşda; 2011-ci ildən kişilər 15-62, qadınlar 15-57 yaşda; 2013-cü ildə kişilər 15-62, qadınlar 15-58 yaşda; 2014-cü ildə kişilər 15-62, qadınlar 15-58,5 yaşda; 2015-2016-cı illərdə kişilər 15-62, qadınlar 15-59 yaşda; 2017-ci ildə kişilər 15-62,5, qadınlar 15-59,5 yaşda [9].

Bu qruplaşmanın insanın uzunömürlülüyü

ilə əlaqəsini izləmək üçün həmin illərə aid yaş qruplarının sayına nəzər salmaq lazımdır. Bununla da, dəyişənlər arasında korrelyasiyanı aydın izləyə bilirik.

Müasir dövrdə uzunömürlü insanların sayını əhali siyahıyaalma materialları əsasında əldə edə bilirik. Bu zaman maraqlı nüans onların sayının ümumi əhalinin sayına nisbəti və əhalinin artım tempidir.

Əhalinin artım tempi xüsusi maraq kəsb edir. Çünki dövlət siyasətinə aid bir çox məsələlər bu saya uyğun hesablanır. Artım tempi yüksək olanda əhali gənc hesab edilir. Belə ki, əhalinin qocalması yaş qrupları arasında fərqdən asılıdır. Bunun üçün 0-14 yaşlı əhalinin sayının ümumi əhalinin sayına nisbəti ilə 50-dən yuxarı yaşı olan əhalinin sayının ümumi əhalinin sayına nisbəti müqayisə edilir.

Azərbaycan respublikası üçün 2010-2016-cı illər üçün hesablanmış məlumatda respublika əhalisinin progressiv tipə aid olduğu müəyyən edilmişdir [12, s.2-4].

Əldə edilən statistik materiallar əsasında rayonlardan biri üçün – Oğuz (1991-ci ilə qədər Vartaşen) rayonu üçün müvafiq araşdırmanı apara bilərik.

Cədvəl 1

Oğuz rayonu üçün yaş strukturunun hesablanması

İl	0-14	50 və yuxarı
1931	40,3%	9,9%
1939	53%	9%
1970	53%	9%
1979	39%	13%
1989	33%	18%
2009	24%	17%

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mənbə:

1. Cədvəl 6. Kənd əhalisinin yaş tərkibi. // Всесоюзная перепись населения 1939 гг. Центральное статуправление при Совете Министров АзССР. Фонд 2511. Опис 3, дела 393.

2. Таблица 30. Возрастной состав населения по городам и районам республиканского

подчинения. стр.128-177 // Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР. Том I, часть I, Баку, 1972 г. 210 стр.

3. Возрастной состав постоянного населения по городам и районам Азербайджанской ССР // Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Азербайджанской ССР. РВЦ ЦСУ Азерб. ССР. Том 1, Баку, 1980 г. 232 стр.

4. Azərbaycan Respublikası Əhalinin Siyahıyaalınması. 1989-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi-nin arxivli.

5. Azərbaycan Respublikası Əhalinin siyahıya alınması. 1999-cu il. 12 hissə. I hissə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, Səda, 2000. – 566 s. s.177-331.

6. Azərbaycan Respublikası Əhalinin siyahıyaalınması. 2009-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 23 cildə. I cild. Bakı, “9 sayılı kiçik müəssisə” nəşriyyatı, 2010. – 630 s. s.365

Göründüyü kimi, rayon əhalisi progressiv yaş strukturuna aiddir: 14 yaşına qədər olan əhalinin ümumi əhalinin nisbətində çəkisi (faizi) 50 və yuxarı yaşda olan əhalinin çəkisindən daha çox olmuşdur. Belə struktur əhalinin artım tempini göstərir, yəni rayon əhalisinin sayında hər zaman artım olmuşdur.

Uzunömürlü əhalinin sayı. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti insanın sağlamlığı və uzun ömürlü yaşaması üçün çox münasibdir. Maraqlıdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatında və tarixi mənbələrdə bu barədə kifayət qədər faktlar vardır, lakin say tərkibi barədə məlumatlar əldə etmək, demək olar ki, mümkün deyil.

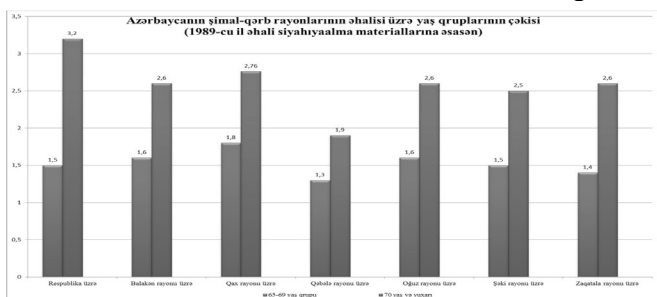
Biz tədqiqata uyğun olaraq, Azərbaycanda və respublikanın şimal-qərb rayonlarında uzunömürlü əhaliyə aid göstəricilər əsasında əhalinin yaş strukturunu hesablamaq bilirik. 20 illik bir dövrü seçdiyimiz üçün ilk olaraq SSRİ-də keçirilən sonuncu əhali siyahıyaalınması materiallarına müraciət edirik. 1989-cu il əhali siyahıyaalma materialları [8] Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsi üçün vacib materiallardır və sonrakı dövrdə baş verən hadisələri aydınlaşdırmaqda yaxşı müqayisə imkanı yaradır.

Həmin materiallar əsasında Azərbaycanın

şimal-qərb rayonlarında uzunömürlü əhalinin sayını respublika üzrə yaşı 65-dən çox olan əhalinin yaş qrupları ilə müqayisə edək.

1989-cu ildə respublika əhalisinin 4,7%-nin yaşı 65-dən yuxarı olmuşdur. Region rayonları Azərbaycanın şimal-qərb rayonları arasında yaşı 65-dən yuxarı olan əhalinin daha çox Qax rayonunda yaşadığı məlum olur: bütün əhalinin 4,56%. Hazırladığımız 1-ci diaqram rayonlar üzrə əhalinin say tərkibini müqayisə etmək üçün aydın mənzərə yaradır:

Diaqram 1

Yaşı 75-dən yuxarı olan əhali isə daha çox Oğuz rayonunda yaşayırdı. Əlavə edək ki, gözəl və səfəli təbiəti olan Oğuz rayonunda 1980-ci ildə 10 nəfərin yaşı 100 və yuxarı olmuşdur (6 nəfəri qadın, 4 nəfəri kişi) [15, s.28-29].

Vartaşen (Oğuz) rayonunda 31.815 nəfərin 11 nəfərinin (3 kişi, 8 qadın), Balakən rayonunda 68.300 nəfərin 37 nəfərinin (1 nəfər şəhərdə), Şəki rayonunun 138.063 nəfərinin 49 nəfərinin, Qax rayonunun 54.163 nəfərinin 23 nəfərinin (1 nəfər şəhərdə), Qəbələ rayonunun 72.862 nəfərinin 26 nəfəri (1 nəfər şəhərdə), Zaqatala rayonunda 92.185 nəfərin 23 nəfərinin yaşı 100-dən yuxarı olmuşdur [8]. Uzunömürlü insanların sayının yaşayış məskənləri üzrə təhlilləri göstərir ki, kənd əhalisi daha uzunömürlüdür.

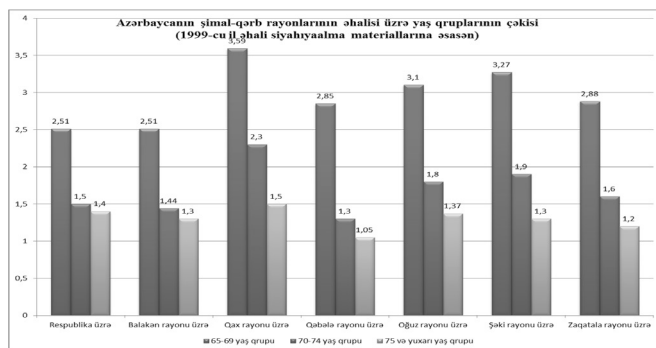
Əldə etdiyimiz materiallarda rayonlar üzrə 70-74 yaş qrupuna aid insanların sayının digər 2 yaş qrupundan kəskin fərqləndiyini görürük. Həmin yaş qrupunda olan əhali 1919-1924-cü il təvəllüdüdür. Ehtimal etmək olar ki, bu qrup əhalinin sayı II dünya müharibəsində iştirak ilə əlaqədar azalmışdır (həmin illərdə 17-22 yaşları var idi).

1999-cu il əhali siyahıyaalma materiallarına [1] əsasən respublika əhalisinin 5,48%-inin yaşı 65-dən yuxarı olmuşdur. Onlardan 1664 nəfərin yaşı 100-dən yuxarı idi (223 nəfəri kişi; 1.441 nəfəri qadın). Respublika üzrə yaşı 100 və yuxarı

olan əhalinin 5,4%-i Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında yaşayırdı. Ümumilikdə, region üzrə uzunömürlülərin sayı ümumrespublika göstəricisindən yüksək olmuşdur (bax, Diaqram 2).

Şəki-Zaqatala regionu üzrə yaşı 65-dən yuxarı olan əhalinin sayını rayonlar üzrə müqayisə etdikdə məlum olur ki, həmin illərdə bu qrupa aid insanlar daha çox Qax, Şəki və Oğuz rayonlarında yaşayırdı: Qaxda bütün əhalinin 7,39%, Şəkiddə 6,47%, Oğuzda 6,27%-inin yaşı 65-dən yuxarı olmuşdur. Balakən və Qəbələ rayonlarında isə 5,2% olmuşdur. Respublika üzrə uzun ömürlü əhalinin sayının Gədəbəy (8,8%), Qusar (7,91%) və Qazax (7,85%) rayonlarında çox olduğunu görürük [1, s.241-329]. Əlbəttə ki, bu xüsusiyyət rayonların səfəli təbiəti, insanların aktiv həyat yaşaması və uzun ömürlülüyün irsi olması ilə izah edilir.

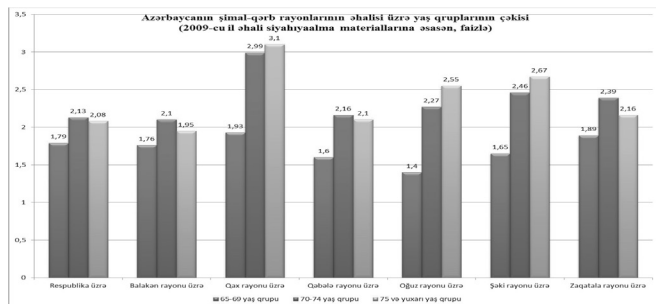
Diaqram 2

1999-cu il məlumatları da kənd əhalisinin daha uzun ömürlü olduğunu təsdiq edir. Uzunömürlü insanların əksəriyyətini qadınlar təşkil etmişdir.

İndi isə 2009-cu ildə Azərbaycanda aparılan sonuncu əhali siyahıyaalma materiallarına [2] əsasən hazırladığımız diaqramda (Diaqram 3) Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan əhalinin çəkisinə nəzər salmaq:

Diaqram 3

Tədqiq edilən məlumatlardan görünür ki, yaşı

65-dən yuxarı olan əhali respublika əhalisinin 6%-i təşkil etmişdir. Hətta 70-74 yaşda olan əhali bütün əhali üzrə 2,135%-i olmuşdur. Region rayonları arasında Balakəndə uzunömürlü insanların sayı və yaşı respublika üzrə ümumi göstəricidən aşağı, digər 5 rayonda isə yuxarı olmuşdur. Bu rayonlar arasında yüksək göstərici isə Qax rayonuna aiddir: yaşı 75-dən yuxarı olan əhali bütün əhalinin 3,1%-i təşkil etmişdir. Regionda 70-74 və 75 və yuxarı yaşda olan əhalinin sayı respublika üzrə orta göstəricidən yüksək olmuşdur. Bu təhlildə isə mütləq həmin 6 rayon arasında da göstəriciləri müqayisə etmək maraqlıdır. Bütünlükdə, yaşı 65-dən yuxarı olan əhali Qax rayonunda çoxluq təşkil edir: bütün əhalinin 8,02%-i. Regionda daha çox uzun ömürlü əhali Şəki (6,7%) və Zaqatalada (6,44%) yaşayırdı [2, 229-385].

Əlavə edək ki, respublikanın rayonlarının ümumi əhalisinə nisbətə 65 və yuxarı yaşda olan əhalinin sayı Gədəbəy (10,3%), Qazax (8,62%) və Qusar (7,94%) rayonlarında daha çoxdur. 100 və yuxarı yaşlı əhali isə daha çox Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Bərdə və Tərtər rayonlarında yaşayırdı [2, 229-385].

20 ilə aid məlumatları müqayisə etdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, həm respublika, həm də Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun əhalisi gəncdir. Bununla yanaşı, cəmiyyətdə gedən proseslərin insanların sağlamlığına və uzunömürlülyünə təsiri məlumdur. XX əsrin sonunda baş verən sosial-siyasi gərginliklərə baxmayaraq, uzunömürlü insanların sayı 1989-cu illə müqayisədə artmışdır. Bu artım həm sabitliyin yaranması, həm də həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

BMT-nin 2017-ci ilə aid hesabatında 60-dan yuxarı yaşlı olan əhalinin çəkisi ümumi əhalinin çəkisində dünya dövlətləri üzrə orta göstərici 13%, Azərbaycan üzrə 10%-dir. Ən yüksək İtaliyadadır – 29% [13, 17-22].

Uzunömürlülük indeksi. Maraqlı digər bir məsələ isə ömrün uzunluğu mövzudur. Bu vəziyyət demoqrafik göstərici olaraq “doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu” anlayışı ilə ifadə edilir.

Dünya üzrə XX əsrin 70-ci illərlə müqayisədə gözlənilən ömür uzunluğu 70,9 ildən (kişilər üçün 66,8 il, qadınlar üçün 74,3 il) 2012-ci ildə 73,9 ilə (kişilər üçün 71,3 il, qadınlar üçün 76,6 il) çatmışdır [3, 108]. Nəzərə almaq lazımdır ki, 90-cı illərdə gözlənilən ömür uzunluğu azalır. Yuxarıda

sadalandığımız səbəblərə görə BMT-nin 2017-ci il hesabatında 1990-1995-ci illər üçün bütün dünya və Azərbaycan üzrə orta uzunömürlülük yaşı 64,6 il, 2000-ci ildə isə gözlənilən ömür uzunluğu ümumilikdə 71,8 il (qadınlarda 75,1 il, kişilərdə 68,6 il), 2005-2010-cu illərdə isə 69,1 il olmuşdur. Vəziyyət sabitləşəndən sonra yenidən – 70 il, 2010-2015-ci illər üçün dünya üzrə 70,8 il, Azərbaycan üzrə 71,6 il olmuşdu [4; 13, 37].

BMT-nin 2007-ci hesabatında Azərbaycanda uzunömürlülük yaşı 70 il müəyyən edilmişdir. Həmin vaxt Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycanda kişilərin yaşı 69, qadınlarkı isə 72 olub. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında 2010-cu ildə Azərbaycanda gözlənilən ömür uzunluğu 73,6 il olmuşdur: qadınlarda 76,3 il, kişilərdə 70,9 il. [4].

Bu materiallar bir daha 90-cı illərdəki gərginliyin və daha sonra yaranan sabitliyin insanın ömrünün uzunluğuna mənfi təsir etdiyini təsdiqləyir. Eyni zamanda, dünya üzrə gözlənilən ömür uzunluğu məlumatlarını müqayisə etdikdə Azərbaycanın uzunömürlü əhalisi olan dövlətlərdən biri olduğu təsdiq edilir.

BMT-nin 2017-ci ilə aid statistikasını təsdiq edir ki, 2000-2005-ci illərlə müqayisədə 2010-2015-ci illərdə insan ömrünün uzunluğu artmış, 67,2 yaşdan 70,8 yaşa qalxmışdı. Bu artım bütün qitələr üçün xarakterikdir, lakin Afrikada səhiyyə xidmətinin artması nəticəsində daha ciddi artım qeydə alınır. Ümumiyyətlə, hesabatda Okeaniya və Şimali Amerikada insanların daha çox uzunömürlü olduğu göstərilir. 2010-2015-ci illərdə qitələr üzrə uzunömürlülük yaşı aşağıdakı kimi olmuşdur:

Afrikada - 60,2 il;

Asiyada - 71,8;

Latin Amerikası və Karib hövzəsində - 74,6 il;

Avropada - 77,2;

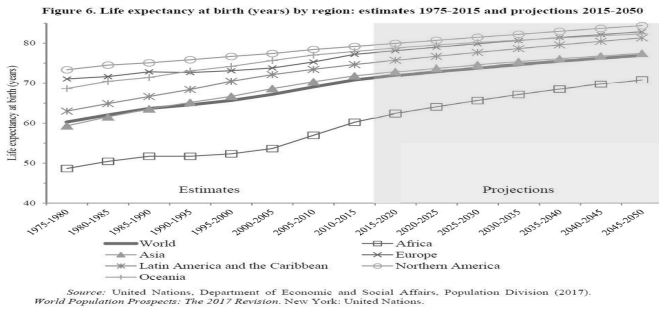
Okeaniyada - 77,9 il;

Şimali Amerikada - 79,2 il [4, 7]

Əlavə edək ki, 2020-ci il üçün Azərbaycan üçün gözlənilən uzunömürlülük yaşı 72,1 (dünya əhalisi üçün 71,9), 2050-ci il üçün 75,7 (dünya əhalisi üçün 76,9) gözlənilir [13, 37].

Qitələr üzrə məlumat təsdiq edir ki, insanın ömrünün uzunluğu bir başa sağlamlıq və səhiyyə xidməti ilə əlaqəlidir. Dövlər üzrə dövlətin səhiyyəyə ayırdığı maliyyə uzunömürlülük ilə korrelyasiya edir.

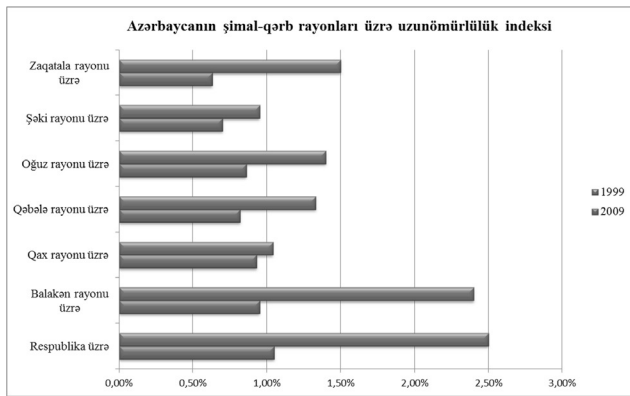
Diaqram 4

Tədqiqat nəticəsində deyə bilərik ki, regionlarda təbii-coğrafi şərait və uzunömürlülüyün genetik olması vacib faktorlardır. Lakin cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi gərginliklər, iqtisadi problemlər insanların səhhətinə mənfi təsir edir. Bütün məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, kəndlərdə yaşayan qadınlar daha çox uzunömürlü olurlar.

Yekunda 1999 və 2009-cu illər üçün uzunömürlülük indeksini rayonlar üzrə hesablayıb respublika göstəricisi ilə müqayisə edərkən (Diaqram 5).

Diaqram 5

Göründüyü kimi, həm respublikada, həm də regionda uzunömürlülük indeksi azalmışdır: yəni respublikada yaşı 65-dən yuxarı olan insanların 1999-cu ildə 2,5%-inin yaşı 90 yaşdan yuxarı idisə, 2009-cu ildə 1,05%-nin yaşı 90-dan yuxarı olmuşdur. Azərbaycanın şimal-qərb rayonları arasında kəskin azalma Balakən və Zaqatala rayonlarında olmuşdur, lakin bu azalma respublika üzrə olan azalma ilə eynidir. Ümumilikdə, materiallar tədqiq etdiyimiz dövrlərdə Qax rayonunda daha çox uzunömürlü əhəlinin yaşadığını təsdiq edir.

Nəticə. Araşdırmanı ümumləşdirərək deyə bilərik ki, bu mövzu çox geniş və uzunmüddətli,

həmçinin kompleks tədqiqat tələb edir. Yəni, burada ancaq tarixi-demoqrafik proseslərin deyil, eyni zamanda digər elm sahələrinə aid bioloji həyata təsir edən sosial, iqtisadi və siyasi, o cümlədən, coğrafi proseslər və səhiyyə xidmətinin vəziyyətinə dair məsələlər də araşdırılmalıdır.

Əlavə edək ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fiziologiya İnstitutu tərəfindən statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanın demoqrafik (uzunömürlülük) xəritəsi hazırlanmışdır. 2018-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında elmi tədqiqatların ümumi hesabatında Fiziologiya İnstitutunun uzunömürlülük fiziologiyası laboratoriyasının aparıcı elmi işçisi Sevinc Hüseynova uzunömürlülüyün Azərbaycan xalqının genində olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, uzunömürlülük üçün qidalanmanın, havanın və suyun xüsusi əhəmiyyəti var. Mütəxəssis uzunömürlülükə bağlı Azərbaycanın şimal-qərbində, cənubunda və Abşeronda tədqiqatlar apardıklarını bildirmiş və qeyd etmişdir ki, aktiv uzunömürlülər - yaşı 100-ü keçənlər daha çox cənub zonasında qeydə alınmışdır. Bu zonada yaşı 100-115 olan insanlara daha çox rast gəlinir. “Bu regionda yaşayan uzunömürlülər aktiv həyat tərzini keçirənlərdir. Onların çox az hissəsində yüksək təzyiq var. Azərbaycanın şimal-qərbində isə yaşı 100-ü ötən yaşlılar yoxdur. Bu zonadakı uzunömürlülər 100 yaşadək yaşayırlar. Onlar arasında passiv olanlar, bu və ya digər xəstəlikdən əziyyət çəkənlər çoxdur” [4].

Yaş qruplarına diqqətlə fikir verdikdə, bir daha əmin oluruq ki, həm II dünya müharibəsi, həm də 90-cı illərdə cəmiyyətdə yaranan gərginlik orta yaşlı nəsə daha çox təsir etmişdir. Bu səbəbdən də, 1989-cu ildə 70-74 yaş qrupunda olan insanların sayı 1999-cu ildə daha da azalmışdı. Təhlillər zamanı respublika üzrə uzunömürlü əhəlinin sayının artmasında bir neçə xüsusiyyəti mütləq qeyd etmək vacibdir.

1) Təəssüf ki, bu cəhət sabitliyin yaranması, səhiyyə xidmətinin yüksəlməsi və uzunömürlülüyün artması ilə əlaqəli deyildir. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti zamanı həyata keçirilən soyqırım siyasəti və müharibə 90-cı illərdə orta yaşlı insanların sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də, Xocalı, Qubadlı, Xocavənd, Kəlbəcər rayonlarında həmin yaş qrupunda olan əhəlinin sayının digər rayonlardan yüksək olduğunu

görürük. Bunun səbəbi isə təbii proseslər deyil, məhz müharibə olmuşdur.

2) Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, şəhərlərdə məişət şəraiti və tibbi xidmətin daha yaxşı olmasına baxmayaraq, kəndlərdə insanlar daha sağlam yaşayırlar. Ümumilikdə, Kiçik Qafqaz dağları və Böyük Qafqaz dağları ərazilərinin təbii şəraiti və iqlimi burada yaşayan insanların uzunömürlülüyünə fərqli təsir etmişdir. Faktlar uzunömürlü insanların daha çox Kiçik Qafqaz dağları ərazisində yaşadığını təsdiq edir. Tədqiqatın yekununda dünyada yeganə olan “Uzunömürlülər” muzeyini qeyd etmək vacibdir. Belə ki, Lerik uzun ömürlü insanların sayına görə fərqlənən bir ərazi olmuşdur.

Bunlarla yanaşı, tədqiqatın yekunu olaraq deyə bilərik ki, Şəki-Zaqatala regionu üzrə uzunömürlü insanların sayı respublika üzrə göstəricidən yüksək olmuşdur. 1989-cu ildə 65-69 yaş qrupunda olan əhəlinin sayı 20 il sonra ümumi əhəlinin sayına nisbətində artır. Bu fakt bir daha müharibənin hansı yaş qrupuna təsir etdiyini təsdiq edir: müharibədə əsas itkilər gənc nəsil və orta yaşlı əhəli arasında olmuşdur.

Bizlər tarixi, siyasi, tarixi-demoqrafik prosesləri təhlil edərək müəyyən nəticələr əldə edirik. Biz mövzunun aktuallığını və kompleks yanaşma tələb etdiyini nəzərə alaraq bir regiona aid materialları tədqiq etməyi münasib etdik və araşdırma apardıq. Lakin bu sahədə kompleks tədqiqatlar vacibdir.

İstinad:

1. Əhəlinin progressiv yaş strukturu (əhəlinin progressiv tipi) — əhəlinin yaş strukturunda 0-14 yaşda əhəlinin ümumi əhəliyə nisbətən xüsusi çəkisi (faizlə) 50 və yuxarı yaşda əhəlinin ümumi əhəliyə nisbətən xüsusi çəkisindən (faizlə) böyükdürsə, bu zaman əhəlinin sayca artması təmin edilmişdir. [12, s.2].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Əhəlinin siyahıya alınması. 1999-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 12 hissə. I hissə. Bakı, Səda, 2000. – 566 s.

2. Azərbaycan Respublikası Əhəlinin siyahıya alınması. 2009-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 23 cildə. I cild. Bakı, “9 sayılı kiçik müəssisə” nəşriyyatı, 2010. – 630 s.

3. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri” “Demographic indicators of Azerbaijan” Statistik məcmuə/2013. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2013. – 492 s.

4. Azərbaycanın demoqrafik reallığı–uzunömürlülük // <http://mediainfo.az/kivdf/13111>. Müraciət tarixi: 25.09.2018

5. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2015. – 836 səh., s.301

6. Azərbaycanın uzunömürlülük xəritəsi hazırlandı // <https://oxu.az/society/220243> Müraciət tarixi: 25.09.2018

7. Cədvəl 6. Kənd əhəlisinin yaş tərkibi. // Всесоюзная перепись населения 1939 гг. Центральное статуправление при Совете Министров АЗССР. Фонд 2511. Опис 3, дела 393.

8. Əhəlinin cins və yaş tərkibi. Azərbaycan Respublikası Əhəlinin Siyahıya alınması. 1989-cu il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi–nin arxiv.

9. Əhəlinin sayı və iqtisadi fəal əhəli. Metodoloji izahlar// <http://www.stat.gov.az/source/labour/>. Müraciət tarixi: 25.09.2018

10. Əliyev H.Ə. Azərbaycan SSR. – Bakı, Azər nəşr, 1983. – 189 s.

11. İnsan inkişafı. Tədris vəsaiti // http://www.az.undp.org/content/azerbaijan/az/home/library/human_development/HDtextbook.html Müraciət tarixi: 15.09.2018

12. Rəhimova S. Əhəlinin demoqrafik göstəricilərinin statistik tədqiqi. s.4. // Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi. <http://www.etsim.az/upload/File/documents/02-2017/documents-20-file.pdf>. Müraciət tarixi: 15.09.2018

13. World Population Prospects The 2017. Revision. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). United Nations, New York, United Nations, 2017. – 46 s. // https://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/WPP2017_Key Findings.pdf. Müraciət tarixi: 02.10.2018

14. Возрастной состав постоянного населения по городам и районам Азербайджанской ССР // Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по

Азербайджанской ССР. РВЦ ЦСУ Азерб. ССР. Том 1, Баку, 1980 г. 232 стр.

15. *Исмаилов И.. Район 15-и национальностей (Варташенский район Азерб. ССР). Баку, Общество «Знание», 1981. - 36 стр.*

16. *Миронов, Б.Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях /Б.Н.Миронов.- Ленинград:Наука, 1991 г.-168с.*

17. *Таблица 30. Возрастной состав населения по городам и районам республиканского подчинения. стр.128-177. // Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР. Центральное статистическое управление при Совете Министров Азербайджанской ССР. Том I, часть I, Баку, 1972 г. 210 стр.*

Açar sözlər: *uzunömürlülük, yaş tərkibi, kənd əhalisi, şəhər əhalisi, əmək qabiliyyətli əhali, Şəki, Qəbələ, Balakən, Zaqatala, Qax, Oğuz.*

XÜLASƏ

Dövlət proqramları və layihələr insan potensialına əsaslanıb həyata keçirilir. Dövlət orqanları üçün müxtəlif formal yaş qruplarına aid məlumatlar onların işinin təşkili üçün vacibdir. Müxtəlif dövrlərə aid əhalinin yaş tərkibi, orta yaş həddi, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı, uzunömürlülüüyü barədə materiallar, həmçinin onların müqayisəli təhlili, gələcək üçün proqnozların verilməsi bir çox səbəbdən maraq kəsb edir və bu istiqamətdə mövzuların tədqiqini aktual edir.

Məqsəddən asılı olaraq əhalinin yaş qrupları fərqli qruplaşdırılır, müxtəlif kontingentlər müəyyənləşdirilir. Siyahıyaalma materiallarında da yaş qrupları fərqli verilir və bu səbəbdən bütün materialları eyni metodla tədqiqata cəlb etmək çətinlik yaranır. Yaş qrupları arasında olan fərq əsasında əhalinin artım tempini, qocalmasını və hansı tipə aid olmasını müəyyən etmək olur.

XX əsrdə respublikada baş verən siyasi, iqtisadi və sosial problemlər əhalinin demografik quruluşuna, yaş tərkibinə, məşğulluq vəziyyətinə təsir edib. Bu tədqiqatda Azərbaycan respublikasına, həmçinin respublikanın şimal-qərb rayonlarına aid yaş tərkibi və uzunömürlülük göstəriciləri təhlil və müqayisə edilir, uzunömürlülük indeksi hesablanaraq rayonlar üzrə nəticələr

təhlil edilir. Tədqiqat 1989, 1999 və 2009-cu il əhali siyahıyaalma materialları və müxtəlif statistik göstəricilərə əsasən aparılıb. Mövzunun tədqiqi Azərbaycan əhalisinin demografik vəziyyətinin öyrənilməsi üçün elmi əhəmiyyətə malikdir.

AGE CONTENT OF THE POPULATION OF NORTH-WESTERN REGIONS OF AZERBAIJAN: LONGEVITY INDICATORS (according to the materials of public census)

Saida Quliyeva

**Associative professor, Baku State University
RESUME**

Government programs and projects are based on human potential. Information on various formal age groups for government bodies is crucial for the organization of their work. The age structure of the population of different periods, the average age, the number of people with long life expectancy, as well as their comparative analysis, forecasts for the future are of interest for many reasons, and the relevance of research in this area is relevant.

Depending on the purpose, the age groups of the population are grouped in different ways, various unforeseen circumstances come to light. Census materials are also given to different age groups, and therefore it is difficult to use all materials in the same method. Based on the difference in age groups, you can determine the growth rate of the population, aging and type. The political, economic and social problems in the country in the twentieth century influenced the demographic structure, age, and level of employment.

This study analyzes and compares the age composition and longevity indicators of the Republic of Azerbaijan, as well as the north-western regions of the republic, the results of the regions are analyzed on the basis of the longevity index. The survey was conducted in 1989, 1999 and 2009 based on census data and various statistical indicators. The study of the subject is of scientific importance for the study of the demographic status of the population of Azerbaijan.

Keywords: *longevity, age structure, rural population, urban population, able-bodied population, Shaki, Gabala, Balakan, Zagatala, Gakh, Oguz.*

AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA MƏSƏLƏSİ (XX ƏSRİN SONU)

GÜLNARƏ SƏDRƏDDİNOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası nəzdində "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demografiya ETL-nin elmi işçisi

E-mail: ayxan.sadraddinov@mail.ru

XX əsrin sonunda Azərbaycanda baş verən miqrasiya axınları ilk növbədə baş verən siyasi dəyişikliklərin təsiri ilə formalaşmışdır. SSRİ-nin süqutu və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi kimi mühüm tarixi hadisələr ölkənin demografiyasının istiqamətini müəyyənləşdirdi. Məqalədə, Azərbaycan hökumətinin miqrasiyanı nizama salmaq üçün atdığı addımlardan da bəhs edilir.

XX əsrin sonunda beynəlxalq münasibətlərin təsiri altında miqrasiya axınları özünü daha kəskin göstərməyə başlamışdır. Miqrasiyanın müstəqil sahə kimi öyrənilməsi də bu dövrdə güclənmişdir. XX əsrdən başlayan Beynəlxalq qloballaşma prosesinin başlaması xüsusilə miqrasiyanın strukturuna, diasporların formalaşmasına, səbəb və istiqmətlərinə paralel şəkildə təsir edirdi. XX əsrin sonuna gəldikdə artıq dünya ictimaiyyətinin həyatında müşahidə edilən xarakterik meyllərdən biri məhz əhalinin kütləvi miqrasiyası olmuşdu. Azərbaycanlı diasporun xaricdə təşkilati cəhətdən formalaşması 1993-2003-cü illər Heydər Əliyevin prezidentliyi dövrünə təsadüf edir.

Əhalinin beynəlxalq miqrasiyası (min nəfər)

İllər	Ölkəyə daimi yaşamaq üçün gələnlər	Ölkədən daimi yaşamaq üçün gedənlər	Miqrasiya artımı (azalması)	o cümlədən:	
				şəhər yerlərində	kənd yerlərində
1970	-2,8	25,2	-28,0
1975	-13,3	18,9	-32,2
1980	-22,8	5,5	-28,3
1985	-36,3	0,4	-36,7
1990	84,3	137,9	-53,6	-52,7	-0,9
1991	66,3	106,4	-40,1	-39,4	-0,7
1992	35,7	49,9	-14,2	-13,8	-0,4
1993	16,3	28,5	-12,2	-11,9	-0,3
1994	8,6	19,6	-11,0	-10,8	-0,2
1995	6,2	16,0	-9,8	-9,5	-0,3
1996	5,8	13,2	-7,4	-7,2	-0,2
1997	7,5	15,7	-8,2	-8,1	-0,1
1998	5,4	10,5	-5,1	-5,0	-0,1
1999	4,8	9,1	-4,3	-3,5	-0,8
2000	4,4	9,9	-5,5	-5,0	-0,5

1990-ci ilə qədər miqrasiya haqqında məlumatlar SSRİ Dövlət Statistika Komitəsində işlənirdi.

Ümumi şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda iki cür: daxili və xarici miqrasiya axınları mövcuddur. Məcburi miqrasiya və sosial-iqtisadi miqrasiya daxili miqrasiyanın formalarına daxildir. Məcburi miqrasiyanın əsas subyektini Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Dağlıq Qarabağı və ona bitişik olan digər ətraf rayonları tərk etmiş məcburi köçkünlər təşkil edir. Qaçqınlar, sığınacaq axtaran şəxslər, əməkçi miqrantlar, qeyri-qanuni miqrantlar və s.kimi miqrant kateqoriyaları xarici miqrasiyanın subyektini təşkil edir.

XX əsrin sonunda Azərbaycanda miqrasiya məsələsini tədqiq edərkən ilk növbədə qeyd etməliyik ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra baş verən bir çox yeniliklər kimi miqrant və emiqrantların sayı və mövcud olma səbəbləri də kəskin dəyişmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə (1991-ci ildən bu günədək) baş verən miqrasiya proseslərini mahiyyətə 3 mərhələyə bölmək olar. (10, s.27)

1990-1995-ci illəri əhatə edən 1-ci mərhələ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi səbəbindən etnik xarakter daşıyan məcburi miqrasiya dövrü kimi təsvir oluna bilər. Miqrasiyanın bu forması "zoraki miqrasiya" adlanıb, "qaçqın" və "məcburi köçkün" anlayışlarını özündə ehtiva edir. Milliyətə rusların, yəhudilərin və digər milli azlıqların Azərbaycandan emiqrasiyasının baş verdiyi bu mərhələ daimi miqrasiya prosesləri ilə xarakterizə olunur.

1996-2000-ci illəri əhatə edən və iqtisadi amillərin (işsizlik və əmək haqlarının aşağı olması) təsiri altında formalaşan 2-ci mərhələdə çoxlu sayda azərbaycanlı miqrant iş tapmaq məqsədilə qonşu ölkələrə üz tutmuşdur.

2001-ci ildən bu günədək davam edən miqrasiyanın 3-cü mərhələsi emiqrasiya axınlarının stabilləşməsi ilə səciyyələnir. (4, s.14)

MDB-yə daxil olan ölkələrdə azərbaycanlıların

məskunlaşması və say dinamikası istiqamətində aparılan tədqiqatlara əsasən, 1999-cu ildə Belorusda azərbaycanlıların sayı 6,3 mn nəfər və ya 0,006%, Qazaxıstan Respublikasında 78,300 min nəfər təşkil etmişdir. (6, s.35)

Ermənistan SSR-i əhalisinin milli tərkibi (seçmə)

Milli tərkib	1959	1970	1989
Bütün əhali	1.763.048	2.491.873	3.304.776
erməni	1.551.610	2.208.327	3.083.616
Azərbaycanlı	107.748	148.189	84.860
Rus	56.477	66.108	51.555

SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğumuz dövrdə ayrı-ayrı xalq və millətlərə münasibətdə tarixin müxtəlif dövrlərində tətbiq edilən repressiyalar, onların tam və ya qismən deportasiyaya məruz qoyulması, iqtisadi resursların bölüşdürülməsində ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, milli regionların inkişaf etdirilməsinə ögey münasibət Azərbaycan əhalisinin sosial tərkibinə təsir göstərirdi. Bu qarışıqlıq içərisində ermənilər öz planlarını gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. 1961-ci ildə alınan qərarla xaricdə yaşayan ermənilər Ermənistana köçürülməyə başladı. ABŞ, Misir, İran, Kipr, Türkiyə, Uruqvay və Argentinadakı 7 min erməni 1962-1965-ci illəri arasında Ermənistana gəldi, xüsusilə sənaye şəhərlərinə yerləşdirildi. Yerli türklərin sürətlə azaldılması siyasətinə başlandı. Ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiaları M. Qorbaçovun Kommunist Partiyası İcraiyyə Komitəsinin I Katibi seçilməsindən (1985) sonra daha da alovlandı. Siyahıyaalma materialından göründüyü kimi Ermənistan SSR-də ermənilərdən sonra sayca ən çox azərbaycanlılar idi. Lakin 1959-cu il ilə müqayisədə 1989-cu ildə azərbaycanlıların sayı 22.888 nəfər azalmasını müşahidə edirik.

Hələ 1988-ci ildən başlayan və 1992-ci ildə davam edən ermənilərin planlı şəkildə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmiş, bir milyon nəfərədək soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün olmuş, o cümlədən tarixən həmin ərazidə yaşamış 250 min azərbaycanlı öz doğma yurdlarından zorla qovularaq Azərbaycana pənah gətirmişdir. 1988-ci ilin fevral ayından etibarən ermənilər müxtəlif zorakılıqlarla azərbaycanlıları köçməyə məcbur edirdilər. 1988-ci il noyabrın ortalarında Azərbaycana artıq 80.000 qaçqın gəlir. 1991-ci ildə son azərbaycanlı kəndi Nüvədinin boşalması ilə Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndi və digər yaşayış məntəqələri

boşaldılması başa çatdırıldı. (11, s.219)

Respublikanın Ermənistanla həmsərhəd olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının, Ağstafa, Qazax, Tovuz, Ağcabədi, Gədəbəy, Goranboy və Tərtər rayonlarının sərhədyanı yaşayış məntəqələrindən 100 min nəfərədək azərbaycanlı da hərbi təcavüzə məruz qaldıqlarına görə öz daimi yaşayış yerlərini məcburən tərk etmişlər. Bunlardan 700 min nəfərədək azərbaycanlı Ermənistanla və ya Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan yaşayış məntəqələrindəki öz daimi yaşayış yerindən məhrum olaraq məcburi köçkün düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600 - dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır. Beləliklə, statistik sənədlər və əldə olunan materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, XX əsr ərzində təqribən 1 milyon 500 min azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından məcburi surətdə deportasiya edilmişdir. Azərbaycanda, həmçinin İran İslam Respublikasından, Rusiyadan, Əfqanıstandan, İraq Respublikasından olan 11 min nəfərədək qaçqın statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslər də vardır. (3)

Prezident Heydər Əliyevin 1997-cu il 18 dekabr tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərmanına əsasən, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi üçün dövlət komissiyası yaradılmışdır.

Bununla bağlı prof. Ş.Muradov özünün 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, perspektivlər” adlı kitabında yazır: “Ermənistandan qaçqın düşmüş rusların və kürdlərin əsas hissəsi sonradan Rusiyaya və digər MDB dövlətlərinə getməsi nəticəsində 1992-ci ildə Azərbaycanda zorakılıqla qovulmuş 196846 nəfər qaçqın qeydə alınmışdır.” (8, s.456)

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin sərəncamına əsasən, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Statistik mənbələrə əsaslanan məlumata əsasən bildirməliyik ki, 1989-cu il Ümumittifaq siyahıy alınmasına görə RSFSR-də 147.021.869 nəfər yaşayırdı. Onlardan 119.865.945 nəfərini ruslar təşkil edirdi. 1989-cu ildə Azərbaycan SSR-dən RSFSR-ə 50.526 miqrant getmişdir. Onlardan 221.500 nəfəri kişi, 114.389 nəfəri qadın idi. Azərbaycanlıların əsas hissəsi Şimali Qafqaz və Mərkəzi iqtisadi rayonlarında qeydə alınmışdır.

Daha sonra, SSRİ-nin dağılması və ermənilər tərəfindən həyata keçirilən qırğınlar Rusiya ilə Azərbaycan arasındakı miqrasiya axınına təsirsiz ötüşə bilməzdi. Ölkəmizə gələn miqrantların tərkibində Rusiyadan gələnlərin xüsusi çəkisi xeyli yüksəlirdi. Belə ki, əgər 1991-1995-ci illərdə bu göstərici 41,5% təşkil edirdisə, 1996-2000-ci illərdə 53,0% -ə bərabər olmuşdu. Şəhər əhalisi miqrasiyada daha fəal iştirak edirdi. Yəni ölkədən gedən və gələnlərin əksəriyyəti şəhər əhalisidir. Məsələn, 1990-cı ildə 53,6 min nəfər miqrasiya saldosunun 52,7 min nəfəri şəhər əhalisinin payına düşdüyü halda, yalnız 0,9 min nəfəri kənd yaşayış məskənlərində yaşayanlar idilər. (2, s.449)

Eyni zamanda, 1990-cı ildə Orta Asiyadan didərgin salınmış 50 min nəfərədək Ahısxa (məshəti) türkü də Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır. Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 17 iyun 1958-ci il tarixli 19.03 sayılı qanun layihəsindən: Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qarşısına qoyulmuş vəzifəyə əsasən 1958-1960-cı illərdə Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Özbəkistandan köçürülmüş SSRİ vətəndaşların, milliyətcə azərbaycanlı olan insanların məskunlaşması haqqında bu qanun SSRİ Nazirlər Sovetində aidiyyəti orqan və təşkilatlarda müzakirə olunmuşdur. (1, s.177)

Miqrasiya proseslərinə nəzarət edilməsi dünya ölkələrinin ictimai-siyasi sabitliyinin qorunmasında böyük rol oynayır. Çünki, miqrasiyanın nəticələri münaqişələrin mənbəyi kimi pozitiv və neqativ xarakter daşıya bilər. Ona görə də əhali miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin və ictimai təşkilatların səylərinin birləşdirilməsini tələb edir. Belə ki, SSRİ dağıldıqdan sonra MDB ölkələrinin kütləvi miqrasiya problemi ilə rastlaşması həmin ölkələrdə miqrasiyanın hüquqi tənzimlənməsinə dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi gücləndirildi. 1993-cü ildə MDB ölkələri rəhbəri tərəfindən “Qaçqınlara və köçkünlərə yardım haqqında” saziş imzalanmışdır.

Müstəqilliyinin ilk illərində ölkəmizdən emiqrant axını müəyyən dərəcədə siyasi, milli və etnik xarakter daşıyırdı. Lakin 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra əmək miqrantlarının ölkəmizə axını prosesini sürətləndirmişdir. Respublikamızda idarəetmədə müasir texnologiyaların tətbiqi zərurəti ilə bağlı yüksək ixtisaslı əcnəbi mütəxəssislərin əmək bazarındakı mövqeyinin möhkəmlənmiş və miqrasiya proseslərinin idarə olunması üzrə yeni strukturlar formalaşdırılmışdır. Beləliklə, sonrakı illərdə

emiqrasiyanın başlıca səbəbini iqtisadi motivlər təşkil etmişdir.

XX əsrin sonunda Azərbaycanda xarici miqrasiyada əmək miqrasiyasının xüsusi çəkisinin daha çox olmasını izah edərkən əsasən 1994-cü ildən başlamalıyıq. Həmin ildən ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya axınının güclənməsi Azərbaycana xarici işçi qüvvəsinin gəlməsi (Gələnlər – daimi yaşayış üçün ölkəyə giriş icazəsi almış şəxslərin sayı) ilə nəticələnmişdir. Yeni iqtisadi sistemə keçid və ərazilərin 20%-nin işğalından doğan səbəblərin nəticəsi isə Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrə işləməyə getməsi (gedənlər – daimi yaşamaq üçün ölkədən getmək icazəsi almış şəxslərin (Azərbaycanda daimi yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxil edilməklə) sayı) ilə müşayiət olunmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə əlaqədar Respublikada əmək miqrasiyası prosesləri əsasən 1998-ci ildən başlayaraq artmışdır. (Miqrasiya artımı (azalması) – təqvim ilində gələnlərlə gedənlərin sayı arasındakı fərqdən ibarətdir.) Əmək və əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatına görə, 1991-1997-ci illər ərzində 272 min şəxsin leqal şəkildə Azərbaycandan Rusiya, Ukrayna, Türkiyə, Almaniya, İsrail və Hollandiyaya miqrasiyası baş tutmuşdur.

Bu gedişatın məntiqli nəticəsidir ki, 1994-cü ildə əmək miqrasiyası sahəsində və əməkçi – miqrantların sosial müdafiəsinə dair, 1998-ci ildə isə qanunsuz miqrasiya ilə mübarizə üzrə əməkdaşlıq haqqında sazişlər imzalanmışdır. (9, s.29)

1997-ci ildən başlayaraq BMT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında “Miqrasiya İdarəetmə Potensiallarının yaradılması” adlı xüsusi proqram həyata keçirildi. Bura dövlət miqrasiya siyasətinin formalaşdırılması, sərhəd-buraxılış məntəqələrində keçid prosesinin sadələşdirilməsi, məcburi miqrantların qeydiyyatı kimi məsələlər daxil edildi.

Bundan əlavə, miqrasiya proseslərini tənzimləmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Aİ, MDB, Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq istiqamətində addımlar atırdı. Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin 19 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası” təsdiq edilmişdir. Həmin konsepsiya, özündə müxtəlif məsələləri ehtiva etməklə bərabər, immiqrasiya proseslərini qaydaya salır.

U.M.Paşayevanın məqaləsində qeyd etdiyi kimi: XX əsrin 90-cı illərində immiqrantların böyük hissəsini etnik azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın miqrasiya cəlbədiciliyi deyil, SSRİ-nin etnoslarası və millətlərarası münaqişələr şəraitində dağılması idi. (11, s.263)

Miqrasiyanın “əqli axın” növü də vardır ki, bu növ Azərbaycanda əsasən XX əsrin sonuna – SSRİ-nin dağılmasından sonrakı illərə təsadüf edir. Bu miqrasiya mənfəət halı olub, elmin gəlirli sahə olmamasından, yaradıcılıq şəraitinin olmamasından qaynaqlanıb dövlətin gələcəyi üçün geriləməyə səbəb olur.

Beləliklə, XX əsrdə beynəlxalq miqrasiya prosesləri nəticəsində xaricdə yaşayan azərbaycanlıların sayının artması, onların ilk təşkilati fəaliyyətləri ilə nəticələnmiş və xaricdə diaspora yaratmağa nail olmuşdular. Bununla belə, əgər 90-cı illərin əvvəlində əmək miqrasiyası Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrə axını ilə xarakterizə olunurdusa, sonrakı dövrdə ölkədəki siyasi sabitlik və sosial iqtisadi inkişaf xaricə miqrasiya axınını azaltmışdır. Eyni zamanda, Sovet İttifaqının dağılması, yeni global dünya nizamının bərqərar olması, dünya siyasətinin nüfuz sahələrinin növbəti dəfə bölüşdürülməsi və bir çox digər hallar Azərbaycanın müasir siyasi məkanının real vəziyyətini müəyyənləşdirən amillərə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *miqrasiya, Azərbaycan, XX əsrin sonu.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Abdullayev F. Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009, 328 s. S.177.*

2. *AR DSK “Azərbaycanın Demografik Göstəriciləri” Statistik məcmuə. Bakı, 2002; s.300, Bakı, 2015, s.445; Bakı,2016, s.449.*

3. *“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. Bakı şəhəri, 13 iyul 2004-cü il. №94*

4. *Azərbaycandan kənar da işləyən və yaşayan azərbaycanlı miqrantların Azərbaycanda qalan həyat yoldaşları və digər ailə üzvlərinin vəziyyəti haqqında tədqiqata dair hesabat. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı. Bakı, 2013. 64 s.*

5. *Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2016, (Statistik məcmuə). Bakı, 2016, 480 s. s. 38-39.*

6. *Dünya azərbaycanlıları: Tarix və müasirlik. (Elmi-nəzəri toplusu). IV buraxılış. Bakı, “Avropa*

nəşriyyatı”, 2015.

7. *G.İ.İbrahimova və N.Yaqubova. Miqrasiya anlayışı, əsas növləri və social-siyasi təhlili. Tarix və onun problemləri, № 3, 2013*

8. *Şirinov Ə.A. Miqrasiya və sığınacaq məsələləri üzrə terminlərin izahlı lüğəti-Bakı, 2008, 161 s.*

9. *Sərdarov M. Qloballaşma və miqrasiya siyasəti. Bakı:Təknur,2010, 124s.*

10. *SIAM, A. Allahverənov, E. Hüseynov “Avropa Birliyi və Şərq Tərəfdaşlığı Ölkələri arasında əmək miqrasiyasının dəyəri və faydası: Azərbaycan üzrə Ölkə Hesabatı”, səh.29-30. 2013-cü il.*

11. *Ulduz M.Paşayeva. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tarixi köklərinə dair. s.216-221. Dünya azərbaycanlıları: Tarix və müasirlik. (Elmi-nəzəri toplusu). III buraxılış. Bakı, “Avropa nəşriyyatı”, 2015.*

РЕЗЮМЕ

Миграция в Азербайджане (конец 20 века)

Миграционные потоки в Азербайджане в конце 20-го века распада был сформирован политическими изменениями. Важные исторические события, такие как распад СССР и независимость Азербайджана определили демографическую направленность страны. В статье также обсуждаются шаги, предпринимаемые правительством Азербайджана по регулированию миграции.

Ключевые слова: *миграция, Азербайджан, конце XX века*

SUMMARY

Migration in Azerbaijan (end of 20th century)

Migration in Azerbaijan at the end of the 20th century was shaped by the impact of political changes. Important historical events such as the collapse of the USSR and Azerbaijan's independence determined the demographic orientation of the country. The article also describes the steps taken by the Azerbaijani government to regulate migration.

Key words: *migration, Azerbaijan, the ends of XX century.*

İqtisadiyyat

STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN İCRASI ŞƏRAİTİNDƏ NEFT SAHƏSİNDƏ EKOLOJİ-İQTİSADI SİSTEMİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

ATA BABAYEV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye

Universitetinin dosenti

E-mail: babayevata1964@gmail.com

Neft hasilatı ilə bağlı müəyyən problemlərin olması qanunauyğunluğu ilə diqqət çəksə də, bunların içərisində ekoloji problem sivilizasiyanı və bütün insanları narahat edən qlobal problemlərdən hesab olunur. Artıq dünyada qlobal ekolojoloji problemlərin daha da gərginləşdiyini qeyd etmək mümkündür, belə ki, iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı olaraq, dünyada ciddi narahatlıqlar yaranmışdır. Dövlətlərarası əlaqələndirmənin və beynəlxalq səviyyədəki ziddiyyətlərin, xüsusilə dünyanın ən güclü iqtisadiyyata malik ölkəsi olan ABŞ-ın iqlim dəyişikliyi ilə bağlı problemlərə etinasız münasibəti bu narahatlıqları daha da gücləndirmişdir. Ekoloji problemlər bir tərəfdən artırsa, onların həlli üçün digər tərəfdən daha iri həcmdə resurslar və düşünülmüş strateji yanaşmalar tələb olunur. Neft hasilatı ilə bağlı əlaqədar olaraq, ətraf mühitin çirklənməsi və ekoloji problemin kəskinləşməsi heç də yeni bir məsələ deyildir. Texnologiyalar nə qədər təkmilləşdirsə belə, neft hasilatı zamanı xam neft ətraf mühitə dağılır. Bu cür hallar neftin nəqli və emalı zamanı da baş verir [1]. Bundan əlavə, dünya ölkələri hələ 1960-70-ci illərindən başlayaraq, dayanıqlı və davamlı inkişafı təmin etmək üçün uzunmüddətli dövrü əhatə edən strategiyaların işlənilməsində və dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklər götürülməsi şərti ilə qlobal problemlərin, o cümlədən, ekoloji problemlərin həll edilməsində maraqlı olmuşlar. Həmin dövrdə elm və texnologiyaların inkişafı, sənaye sahələrin genişləndirilməsi yeni təbii resurslar, o cümlədən neft resursları tələb olunurdu. Bütün bunlar dünyada resurslardan səmərəli istifadə edilməsi məsələlərini aktuallaşdırmışdır və beynəlxalq səviyyədə ətraf mühitin qorunması ilə bağlı strateji sənədlər qəbul edilmiş, prinsiplər razılaşdırılmışdır. 1992-ci ildə iyun ayının 3-4-də Braziliyada – Rio-

de-Janeyroda keçirilən beynəlxalq konfransda BMT mütəxəssislərinin və dünya ölkələrinin nümayəndələrinin iştirakı ilə bu problemlərinin həlli istiqamətində Bəyannamə qəbul olunmuşdur [2]. Ümumilikdə isə, həmin konfransda dünyanın davamlı və dayanıqlı inkişaf problemlərinə dair 27 prinsip işlənilib hazırlanmış və qəbul olunmuşdur. Bundan əlavə, 2015-ci ildə sentyabr ayının 25-də keçirilən Sammitdə müasir qlobal şəraitdə kifayət qədər problemli görünən ekoloji problemlər barəsində artan narahatçılıq diqqətə çatdırılmışdır [3]. Həmin Sammitdə dünya dövlətləri davamlı inkişaf üzrə müəyyən öhdəliklər götürmüş və mövcud problemlərin həlli istiqamətində prinsipial məqamlar baxılmışdır [4]. Təsadüfi deyildir ki, BMT mütəxəssislərinin hazırladığı sənəddə qeyd olunur ki, 2030-cu ilədək olan dövr üçün dövlətlər təbii resurslardan və milli sərvətlərdən istifadənin ən səmərəli və məhsuldar yollarını tapmalı, insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmalı və yoxsulluğun azaldılması üçün investisiyaların yatırılmasını artırmalı, ekoloji problemlərin həllinə daha çox investisiyalar yönəltməli, ətraf mühitin qorunmasına strateji yanaşmalar təmin etməlidirlər [5]. Qeyd olunan amillər baxımından ekoloji problemlərə etinasız yanaşmaq, son nəticədə ağır fəlakətlərə gətirib çıxarır və insanları haqlı olaraq narahat edir [6]. Dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar ətraf mühitin qorunması, ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi və ekoloji-iqtisadi sistemin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində davamlı tədbirlər görməli, beynəlxalq əməkdaşlığa açıq olmalı, dünya ölkələri ilə bu istiqamətlərdə sıx əməkdaşlığa can atmalı, beynəlxalq və regional əhəmiyyətli layihələrdə fəal iştirak etməli, milli ekoloji təhlükəsizlik proqramları hazırlamalı və reallaşdırmalıdırlar [7].

Qeyd edək ki, təbiətdən istifadənin mövcud mexanizmlərinin, o cümlədən neft resurslarının hasilatı ilə bağlı yanaşmaların təkmilləşdirilməsi, bu sahələrdəki texnologiyaların işlənməsi və hazırlanmasında ekoloji standartların daha da yüksəlməsi təmin edilmədən bu problemlərin həll edilməsində əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsi mümkün olmayacaqdır. Aparıcı dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar bu problemlərlə bağlı narahatçılıqlarını açıq-aşkar bildirməklərinə baxmayaraq, transmilli kompaniyalar dünyanın müxtəlif bölgələrində neft resurslarının istismarı və hasilatın artırılması ilə əlaqədar yeni iri layihələr həyata keçirməkdə davam etməkdədirlər və bu məsələlərdə yönəldilən investisiyaların strukturunda hasilatla münasibətdə ekoloji tədbirlərə ayrılan vəsaitlər arasında kifayət qədər qeyri-mütənasiblik qalmaqdadır [8]. Eyni zamanda, neft resursları olmadan iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı qeyri-mümkündür. Amma, davamlı inkişafın da əsas şərtlərindən biri təbii sərvətlərdən və resurslardan, o cümlədən, tükənmək xüsusiyyətlərinə malik neft resurslarından gələcək nəsillərin tələbatı nəzərə alınmaqla qənaətlə istifadə olunması, ətraf mühitə zərər vurulmaması şərtilə istifadənin təmin edilməsi vacib məsələlər kimi qalmaqdadır. Bu baxımdan, iqtisadi- ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və bununla əlaqədar problemlərin tənzimlənməsi məsələləri hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində və xüsusilə neft resursları da daxil olmaqla enerji siyasətində önəmli yer tutmalıdır [9]. Buna görə də neft hasilatı zamanı ortaya çıxan problemləri sistemli və səmərəli şəkildə həlli mexanizmləri olmalıdır. Neft hasilatı zamanı ətraf mühitə xam neft, həmçinin neft hasilatı və qazılma proseslərindən yaranan şlamlar, həmçinin çirklənmiş su, torpaq və su hövzələrinə, ətraf mühitə dağılır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu cür halların baş verməsi qaçılmaz proseslər kimi qiymətləndirilsə də, neft hasilatı, nəqli və ehtiyatlarının yaradılması proseslərində bir çox məsələlər insan amilindən, texnoloji silahlanmadan, avadanlıqların sazlığından və etibarlılığından asılıdır. Məsələn, neft buruqlarının istismarı zamanı ətrafa səpələnən xam neft, həmçinin təmir işləri zamanı neft itkiləri, neftin saxlanıldığı çənlərdən neftin aşaraq daşması və ətrafa səpələnməsi, eyni zamanda digər səbəblərdən neftin ətraf mühitə dağılması baş verir. Bunlarla yanaşı, atmosferə də atılan və yandırılmadan buraxılan qazların həcmi

heç də az deyildir. Neft hasil olunan ərazilərdə uzaqdan belə daim yanan fakelləri görmək mümkündür, həmçinin sistemdə qalan neft və qaz tullantılarının avadanlıqlardan təmizlənməsi zamanı da itkilər yaranır və ətraf mühit çirklənir [10].

Neft sahəsində ekoloji problemlərin sistemli şəkildə həll olunması və ümumilikdə ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsinə strateji yanaşmaların həll edilməsi vacib şərtlərdəndir. Bundan əlavə, neft sahəsində hasilat və emal proseslərində yaranan tullantıların təkrar emalı texnologiyaların müasir dövrün tələblərinə uyğun təmin edilməsi və zəruri tədbirlər görülməlidir [11]. Eyni zamanda, ekoloji-iqtisadi sistemin səmərəliliyinin təmin olunması üzrə idarəetmə mexanizmlərində və onların fəaliyyət funksiyalarında dövrün çağırışları, qlobal təsirdən yaranan amillər, inkişaf meyilləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, iqtisadi ekoloji tarazlığın təmin olunması və tənzimlənməsi məsələləri hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində və xüsusilə neft resursları da daxil olmaqla enerji siyasətində önəmli yer tutmalıdır. Ekoloji standartların dünya təcrübəsinə uyğun şəkildə hazırlanması və tətbiq olunması diqqət mərkəzində saxlanılmalı, atmosferə atılan tullantıların və zərərli maddələrin həcmi minimuma endirilməsi hədəfləri ortaya qoyulmalıdır [12]. Ekoloji problemlərin həlli üçün zəruri olan fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalı və onların reallaşdırılmasına imkan verən maliyyə təminatı sxemi işlənilib tətbiq edilməsi və ekoloji-iqtisadi sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səy göstərilməlidir [13]. Ekoloji-iqtisadi sistemin səmərəliliyinin artırılmasında neft resurslarından istifadənin daha optimal təmin edilməsi, təhlükəsizlik tədbirlərinin önəmliyi artırılması, neft hasilatı və nəqli zamanı ətraf mühitə çirklənməməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi ciddi şəkildə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bundan əlavə, neft resurslarından istifadənin modelləşdirilməsi, istehsal texnologiyalarının yenilənməsi, bu resursların saxlanması və nəqli proseslərində itkilərin azaldılması tədbirlərinin görülməsi, neft xammalının və tullantılarının, zəhərli qazların ətraf mühitə dağılmasına yol verilməməsi, tullantısız texnologiyaların işlənilib hazırlanması, bir sözlə, ekoloji-iqtisadi sistemə mənfi təsir göstərən hallara qarşı sistemli mübarizənin aparılması təmin olunmalıdır. Ekoloji-iqtisadi münasibətlərin obyekt-

tiv reallıqlar əsasında tənzimlənməsi, əhalinin sağlamlığının və ətraf mühitin qorunmasının sistemli şəkildə təmin edilməsi tədbirlərinin səviyyəsi cəmiyyət tərəfindən müsbət qarşılmalı və həmin tədbirlərin təsiri real həyatda özünü göstərməlidir [14]. Digər tərəfdən, ekoloji problemlərin həlli və bununla bağlı olaraq ortaya çıxan çətinliklərin dövlətlər tərəfindən sistemli şəkildə öyrənilməsi, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi strateji səviyyədə baxılmalı və zəruri tədbirlər sistemli şəkildə hazırlanaraq həyata keçirilməlidir [15]. Bununla əlaqədar olaraq, ekoloji-iqtisadi sistemin sabitliyinin gücləndirilməsi tədbirlərinin görülməsində ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin fəaliyyəti ilə bağlı proseslərin qarşılıqlı fəaliyyət prinsipləri müəyyənəşdirilməli, integrativ əlaqələrə üstünlük verilməli və bu problemlərin iqtisadi-sosial və psixoloji təsirinin hamılıqla dərk edilməsi mühiti yaradılmalıdır. Dövlət tərəfindən ekoloji-iqtisadi siyasətin təkmilliyinə və işləkliyinə xüsusi önəm verilməli və onların reallaşdırılması üçün çevik praktiki alətlər tətbiq edilməlidir [16]. Belə olduğu təqdirdə neft sahəsində ekoloji problemlərin ardıcıl şəkildə həll edilməsi üçün münbit şərait yaranar və ümumilikdə bu sahədə ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsi məsələləri ilə bağlı strateji yol xəritələrində öz əksini tapmış hədəflərə çatmaq mümkün olar.

Azərbaycanda neft sənayesi iqtisadiyyatın təkanverici qüvvəsi və aparıcı lokomotivi hesab olunur, buna görə də bu sahənin potensialından səmərəli istifadə edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycanın təbii ehtiyatlarından və milli sərvətlərindən əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında yanacaq-enerji kompleksinin əhəmiyyətli rolu vardır. Hazırda ölkəmizdə 71 neft və qaz yatağı açılıb və onlardan əksəriyyəti istismar olunur. Neft və qaz sənayesinin iri layihələri icra edilir. Ölkəmizdə elektrik və istilik enerjisi istehsalının və istehlakçılara çatdırılmasının nəhəng şəbəkəsi vardır. Bütün bunları özündə birləşdirən yanacaq-enerji kompleksinin başlıca vəzifəsi daim, dinamik artan milli iqtisadiyyatın və ölkə əhalisinin enerji resursları ilə davamlı və fasiləsiz tələbatını həyata keçirməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, ölkəmizdə yeraltı sərvətlərdən istifadə olunması, yerin dərin qatlarından karbohidrogen ehtiyatlarının təhlükəsizlik qaydaları qorunmaqla hasil olunması tədbirlərinin görülməsi xüsusi diqqət

mərkəzində saxlanılmaqdadır. Belə ki, yerin dərin qatlarından neftli lay suları ilə səthə çıxan radioaktiv elementlərin yaratdıqları çirklənmələr ətraf mühitə mənfi təsir göstərir [17]. Bunların qarşısının alınması və davamlı tədbirlərin görülməsi təmin edilməlidir. Neft və neft emalı müəssisələrində atmosfərə atılan səmt qazlarının zərərsizləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatların aparılmasına və təkrar emal texnologiyalarının işlənməsinə investisiyalar yatırılmalı, maliyyə resursları ayrılmalıdır [18]. Ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılması və bu sahəyə külli məbləğdə investisiyaların yatırılması böyük məsuliyyət tələb edir və mövcud neft resurslarından səmərəli istifadə etməklə bərabər, ekoloji problemlərin davamlı şəkildə həll edilməsi bu istiqamətdəki fəaliyyətin milli maraqlar və milli iqtisadi maraqlar çərçivəsində təşkilinə imkan verir.

Müstəqilliyin bərpasından sonra, ölkəmizin neft sənayesinin maddi-texniki bazasının yenidən qurulması və müasir texnologiyalar əsaslı qurğuların istismara verilməsi nəticəsində neftin hasilatını əhəmiyyətli səviyyədə artırmaq mümkün olmuşdur. 2010-cu ildə neft hasilatının həcmi 1990-cı ilə müqayisədə 4 dəfə çox olmuş və həmin il rekord miqdarda 50,8 mln. ton neft istehsal olunmuşdur. 2011-2018-ci illər ərzində neft hasilatı nisbətən azalmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə neft hasilatı 43,4 mln. ton, 2015-ci ildə 41,6 mln. ton 2016-cı ildə isə 41 mln. ton, 2018-ci ildə isə 38,8 mln. ton olmuşdur [19, s. 158]. Ətraf mühitin monitorinqi zamanı əsas diqqət neft hasilatı, emalı və nəqli proseslərində təbii və antropogen təsirlər nəticəsində ətraf mühitə yayılan zərərli qaz, maye və bərk halındakı tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin səmərəli şəkildə təmin edilməsinə daha çox önəm verilir. Ortaya çıxan problemlərin və nöqsanların aradan qaldırılması, ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi və ekoloji-iqtisadi sistemə mənfi təsir edən amillərin ciddi şəkildə dəyərləndirilməsi, onlara uyğun şəkildə tədbirlərin görülməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir [20]. Tullantıların idarə edilməsi məsələləri də ekoloji tarazlığın qorunmasında xüsusi rol oynayır. Tullantıların səmərəli idarə olunması üçün neft müəssisələrində formalaşan tullantıların yığılması, çeşidlənməsi, daşınması, yerləşdirilməsi və basdırılması mexanizmləri və qaydaları vardır. Bütün bunlar SOCAR-ın müəssisələrində "Tullantıların idarə olunması Planı"nda öz əksini tapmışdır [21].

NƏTİCƏ

Hazırda strateji yol xəritəsinin əsas hədəflərinin reallaşdırılması istiqamətində işlərin intensivləşməsinə qeyd etmək mümkündür. Bununla belə, ölkə iqtisadiyyatının qlobal çağırışlardan asılı olaraq rəqabət qabiliyyətinin artırılması və özünüinkışaf etmə potensialının gücləndirilməsi tələb olunur. Belə bir şəraitdə neft sektoru iqtisadiyyatımızın əsas sektoru kimi strateji əhəmiyyət kəsb edir və bu baxımdan neft sahəsində daha yüksək nəticələrin əldə olunması üçün kifayət qədər qlobal problem olan ekoloji problemin tarazlaşdırılması, ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsi mühüm məsələlər kimi ortaya çıxmışdır. Bunlarla bağlı olaraq, bir sıra məsələlərin və amillərin daha çox diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir:

- neft sahəsinin müəssisələrində ekoloji problemlərin həlli istiqamətində mövcud olan hazırkı fəaliyyət mexanizmlərinin qlobal ekoloji, iqlim dəyişiklikləri və iqtisadi inkişaf səmtləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi və ya tamamilə yenilənməsi tədbirləri görülməlidir;

- ölkəmizin neft sahəsinin milli iqtisadiyyatın inkişafında və onun rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında həlledici rolunu əsas götürməklə, ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsi məsələlərinə konseptual yanaşmalar təmin olunmalı və qanunvericilik aktlarının beynəlxalq təcrübəyə maksimum uyğunlaşdırılması prosesləri başa çatdırılmalıdır;

- neft hasilatı zamanı ortaya çıxan tullantıların toplanması, saxlanması və emal olunması tsiklini vahid kompleksdə cəmləşdirməklə, yüksək texnologiyalar əsaslı emal müəssisələrinin yaradılmasına diqqət artırılmalı və bu proseslərə özəl sektor subyektlərinin, xarici investorların və dünyada bu istiqamətdə təcrübə toplamış firma və kompaniyaların cəlb olunması təmin olunmalıdır və s.

Açar sözlər: *strateji yol xəritəsi, neft sahəsi, ekoloji-iqtisadi sistem, ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsi, ekoloji-iqtisadi sistem müasir dövrdə, qlobal ekoloji problemlər, ekoloji-iqtisadi sistemin gücləndirilməsi perspektivləri*

ƏDƏBİYYAT

1. Бураков А.А., Тюрина С.Г. Об экологической проблеме нефтяных загрязнений. - <https://science->

forum.ru/2017/article/2017040361.

2. Рио-де-Жанейрская Декларация по окружающей среде и развитию. 3-4 июня 1992 год. Конференция ООН//A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol.1).-P. 3-7 <http://www.un.org>.

3. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 год. Генеральная Ассамблея. ООН. <http://www.watersdg.org>.

4. Саммит ООН по устойчивому развитию. 25-27 сентября 2015 год. Штаб-квартира ООН, Нью-Йорк, Соединённые Штаты Америки. <http://www.who.int.ru>.

5. Повестка дня в области Устойчивого Развития на период до 2030 года. Программа развития ООН. <http://www.by.undp.org>.

6. Ewing B., Moore D., Goldfinger S., and others. The Ecological Footprint Atlas 2010. Oakland: Global Footprint Network, 2010, 113 p.

7. World Conservation Strategy. Living Resource Conservation for Sustainable Development. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources. 1196 Gland, Switzerland, 76 p.

8. Желаяева С.Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов. Дисс. канд. экон. наук. Казань, 2006, 167 с.

9. Нуртдинов А.Р. Институциональное обеспечение устойчивого развития в условиях эколого-экономического неравновесия. Дисс. канд. экон. наук. Казань, 2011, 195 с.

10. Хомутко В. Нефть и связанные с ней проблемы экологии. <https://neftok.ru/raznoe/neft-i-ekologiya.html>.

11. Говорушко С.М. Экологические проблемы добычи, транспортировки и переработки ископаемого топлива. Владивосток: Дальнаука, 2014, 208 с.

12. Баранов А.В. Теоретические основы управления развитием эколого-экономических систем. Дисс. канд. экон. наук. Йошкар-Ола, 2008, 137 с.

13. Россинская М.В. Методология обеспечения устойчивого развития территории в рамках эколого-экономической безопасности. Дисс. д-ра экон. наук. Ростов-на-Дону, 2006, 328 с.

14. Ахметишина А.Р. Регулирование экономико-экологических отношений в рамках устойчивого развития экономической системы. Дисс. д-ра экон. наук. Казань, 2011, 415 с.

15. Малышев А.А. *Механизмы управления устойчивостью эколого-экономической системы*. Дисс. канд. экон. наук. Пенза, 2011, 186 с.

16. Шевелева А.В. *Развитие институтов и инструментов совершенствования эколого-экономической политики предприятий нефтегазового комплекса*. Автор-диссертация экон. наук. Ростов-на-Дону, 2018, 60 с.

17. *Ekoloji siyasət. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti*. Bakı, 2008, 40 s.

18. *Azərbaycanda ətraf mühit. Statistik məcmuə*. Bakı, 2018, 140 s.

19. Əliyev Ş.T. *Azərbaycan iqtisadiyyatı*. SDU, 2018, 384 s.

20. *Ətraf mühitin monitorinqi* - <http://www.socar.az/socar/az/environment-and-safety/menu/environmental-monitoring>.

21. *Tullantıların idarə edilməsi* - <http://www.socar.az/socar/az/environment-and-safety/menu/waste-management>.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ УСИЛЕНИЯ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В НЕФТЯНОЙ СФЕРЕ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДОРОЖНОЙ КАРТЫ

В статье исследованы вопросы усиления эколого-экономической системы в нефтяной сфере в условиях реализации стратегической дорожной карты. С этой целью анализируется сущность формирования эколого-экономической системы и ее основные компоненты в нефтяной сфере. Раскрыты современные проблемы по обеспечению баланса эколого-экономической системы. Отмечена важность обеспечения реализации действенных мер на нефтяных предприятиях по совершенствованию подходов и механизмов стабилизации экологической ситуации и минимизации выброса отходов в окружающую среду. Рассмотрено современное экологическое положение, экологическая политика и эколого-экономическая система в нефтяной сфере Азербайджана. Обоснована необходимость приведения в соответствие существующих механизмов по формированию и реализации экологических мероприятий и политики в соответствии с международной

практикой. Подготовлены рекомендации и даны предложения по вопросам усиления эколого-экономической системы в нефтяной сфере в условиях реализации стратегической дорожной карты.

Ключевые слова: стратегическая дорожная карта, нефтяная сфера, эколого-экономическая система, усиление эколого-экономической системы, эколого-экономическая система в современном периоде, глобальные экологические проблемы, перспективы усиления эколого-экономической системы.

SUMMARY

STRENGTHENING THE ECOLOGICAL-ECONOMIC SYSTEM IN THE OIL SECTOR IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE STRATEGIC ROAD MAP

The issues of strengthening the ecological-economic system in the oil sector in the context of the implementation of the strategic road map are explored in the article. The essence of formation of ecological-economic system and its main components in oil sphere are analyzed for this purpose. Modern problems to ensure the balance of the ecological-economic system are investigated too. The importance of ensuring the implementation of effective measures at oil enterprises to improve approaches and mechanisms to stabilize the ecological situation and minimize the release of waste into the ecological is noted then. The current ecological situation, ecological policy and ecological-economic system in the oil sphere of Azerbaijan are considered. The need to align existing mechanisms for the formulation and implementation of ecological measures and policies with international practice is investigated. Recommendations and proposals on strengthening the ecological-economic system in the oil sector in the context of the implementation of the strategic road map are given in the end of the article.

Key words: the strategic road map, the oil sphere, an ecological-economic system, strengthening of an ecological-economic system, an ecological-economic system in the modern period, global ecological problems, the perspectives of strengthening of an ecological-economic system

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ NEFTKİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSALIN DƏYƏR ZƏNCİRİ ÜZRƏ MODELƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

AKİF KƏRİMLİ

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin
"Dünya iqtisadiyyatı və marketing"
kafedrasının dissertantı*

E-mail: akif_kerimli@mail.ru

İqtisadiyyatın qlobal şəraitdə manevrlik qabiliyyətinin artırılması və qlobal təzyiqlər altında immunitetinin yüksəldilməsi kifayət qədər strateji və vacib hesab olunur. İqtisadi transformasiyalar və qlobal təzyiqlərin artdığı şəraitdə müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və ya yenilənməsi, özünüinkışafetmə potensialından səmərəli istifadə olunması, istehsal proseslərinin məhsuldarlığının artırılması və ümumilikdə, dəyər zənciri üzrə yeni artım mənbələrinin yaradılması tədbirlərinin sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi daha çox fayda verə bilər. İqtisadiyyatı hasilat sahələrindən, o cümlədən, neft hasilatından əsasən asılı olan ölkələrdə bu kimi problemlər daha çox diqqət mərkəzində olurlar və dövlətin iqtisadi siyasətində qeyri-neft təmayüllü iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi, onun dəyər zənciri üzrə genişləndirilməsi, bir-biri ilə bağlı dərin emal həlqələrinin uzlaşdırılması və rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Neftkimya müəssisələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün, ilk növbədə, istehsalın diversifikasiyalaşdırılması əsas zərurət kimi ortaya çıxır [1]. Digər tərəfdən, neftkimya müəssisələrinin fəaliyyətinin və istehsal strukturunun diversifikasiyalaşdırılması çoxlu sayda yarımfabrikatların və əlavə dəyər verən məhsulların istehsalı ilə nəticələnmək imkanına malikdir [2]. Neftkimya müəssisələrində istehsalın diversifikasiyalaşdırılması zamanı təşkilati-iqtisadi mexanizmlərə strateji yanaşmalar təmin olunmalı, bunlarla bağlı daha təsirli tədbirlərin görülməsinə üstünlük verilməlidir. Dəyər zənciri üzrə istehsalın diversifikasiyalaşdırılmasında müəssisənin xammal potensialı uzunmüddətli dövr üçün güclü şəkildə formalaşdırılmalı və təmin edilməli, dövrün tələblərinə uyğun olaraq,

zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir [3]. Bundan əlavə, müəssisədə istehsal sahələrinin məhsuldar texnologiyalar hesabına yenilənməsi zamanı, əsas şərtlərdən biri istehsal zənciri üzrə əlavə dəyər yaradan proseslərinin və mərhələlərin inteqrativliyinin təmin edilməsidir, yəni istehsal proseslərində alınan yeni xammal və yarımfabrikatların yeni məhsula çevrilmək potensialının olmasıdır. Bu baxımdan müəssisənin istehsal strukturunun diversifikasiyalaşdırılması zamanı əlavə dəyər zənciri üzrə çoxfunksiyalı xüsusiyyətlərə malik istehsal proseslərinə və texnologiyalarına üstünlük verilməlidir [4]. Eyni zamanda, xammal təminatı ilə bərabər, müəssisənin istehsal potensialının inkişaf strategiyası işlənib hazırlanmalı və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu halda, istehsal sahələrinin vahid əlavə dəyər zənciri tsiklində birləşdirilməsinə maksimum səy göstərilməlidir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün müəssisədə istehsalın yenilənməsi və şaxələndirilməsi problemlərinə strateji yanaşma təmin olunmalıdır [5]. Kimya müəssisələrində istehsalın diversifikasiyalaşdırılmasının səmərəli təşkilinin bir qrup prinsiplərinə davamlı şəkildə əməl olunması tələb olunur. Burada, ilk növbədə, istehsalın yenilənməsinin gözlənilən nəticələrinin obyektiv reallıqdan əsaslandırılması və uzunmüddətli dövr üçün proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6]. Bunlarla yanaşı, kimya müəssisələrinin istehsal imkanlarının diversifikasiyalaşdırılmasında praktiki yanaşmalar həmin müəssisələrinin strateji innovativ hədəflərinə uyğun olmalıdır.

Bu qeyd olunan problemlər və məsələlər ölkəmiz üçün də xeyli aktualdır. Xüsusilə, 2015-2016-cı illərdə dünya bazarlarında enerjidaşıyıcıların, o cümlədən, neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi nəticəsində iqtisadiyyatımız güclü şəkildə qlobal təzyiqlərə

məruz qalmış, maliyyə-kredit sisteminə ciddi zərbə vurulmuşdur və bütün bunlar qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının ölkəmiz üçün nə dərəcədə strateji əhəmiyyət kəsb etdiyinin əyani ifadəsidir. Qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə global risklərdən, xüsusilə, neft və qaz xammallarının istehsalı və ixracı ilə bağlı ixtisaslaşma risklərindən daha etibarlı qorunmaq üçün, bu xammalların məhsuldar və səmərəli emal şəbəkələrinin yaradılmasına, dəyər zənciri üzrə yeni emal müəssisələrinin təşkilinə strateji səviyyədə baxılır və qiymətləndirilir. Bunun üçün dünya ölkələrində neft və qaz xammallarından maksimum səmərəli istifadə edilməsi problemlərinə kifayət qədər diqqət yönəldilir, bu sahənin inkişafına külli miqdarda investisiyalar yatırılır, emal müəssisələrinin istehsal güclərinin tam yüklənməsi və onlardan məhsuldar istifadəsi təmin edilir. Hazırda dünya üzrə orta illik emalın həcmi neft-qaz və neft-kimya emal müəssisələrində 711-715 mln. ton səviyyəsindədir. Dünya ölkələrində neftqazkimya kompleksinin əsas xammalları kimi birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları, etan, sıxılmış qazlar, o cümlədən, propan, butan, həmçinin qazoyl daha çox diqqət çəkirlər. Neft-qaz sənayesinin geniş həcmli və yüksək məhsuldarlığa malik emal sahələri və müəssisələri əsasən ABŞ, Yaponiya, Çin, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrindədir (Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa və s.). ABŞ-da neftqazkimya emal müəssisələrinin sayı 200-ə qədərdir, bu ölkədə, həmçinin Qərbi Avropa ölkələrində neftin emal səviyyəsi hasilata nisbətən 3 dəfəyə yaxındır. Ümumiyyətlə, neft və qaz emalının dərinliyini maksimum artırmaq üçün, neftqazkimya emal kompleksinin intensiv inkişafı müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Əksər dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanla qonşu olan bir sıra neft-qaz ölkələrində (Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran) bu sahənin emal kompleksinin intensiv inkişafına ciddi önəm verilməkdədir və yaxın 10-20 il strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir [7, s.3].

Analoji imkanlar ölkəmizin neftkimya sektoru və onun dəyər zənciri üzrə potensialı baxımından xeyli aktualdır. Ölkəmizdə də neft-qaz xammallarının emal səviyyəsinin yüksəldilməsi və neftkimya kompleksinin inkişafı istiqamətlərində dəyər zənciri üzrə yeni emal sahələrinin təşkili perspektivləri yüksəkdir. Bunun üçün neft və qaz xammallarının ixracı ilə bərabər, bu qiymətli xammal resurslarının emal şəbəkəsinin

genişləndirilməsi, istifadəsinin şaxələndirilməsi, bunlarla bağlı məqsədli kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Neftqaz-kimya emal kompleksinin xammal təminatı fasiləsizlik, davamlılıq, çeşidlilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik və rentabellik prinsipləri əsasında aparılmalı, müxtəlif karbohidrogen xammallarının, yan məhsulların, qaz kondensatlarının kombinə edilməsi hesabına neftqazkimya emal proseslərinin səmərəliliyi artırılmalı, məqsədli məhsul çıxımları yüksəldilməlidir. Ölkəmizdə neftkimya sənayesinə aid xammal və dəyər zənciri boyunca xammal resurslarının mövcudluğunu əsas götürməklə, neftkimya məhsullarının, polimer və plastiklərin və digər əlavə dəyər yarada biləcək məhsulların istehsal şəbəkəsinin bərpası və ya yenidən yaradılması məsələləri kompleks baxılmalı, sahənin istehsal potensialı yaradılmalıdır (etilen, propilen, butadien, aromatiklər əsaslı kütləvi plastiklərlə bərabər, digər neft-kimya məhsullarının – propiləndən alınan məhsullar, poliefirlər, kaucuklar, rezin-texniki məmulatlar və s.). Dəyər yarada biləcək neftkimya məhsulları üzrə istehsalatlar və ya zavodların yaradılmasına daha çox üstünlük verilməlidir. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda yan məhsul kimi alınan maye piroloz qətranından benzol-toluol, etilbenzol, stirool və polistirool istehsalatlarının təşkili və dəyər yaranan ixrac təyinatlı məhsul şəbəkəsinin formalaşdırılması imkanları vardır [8].

Azərbaycanda yüksək istehsal və ixrac potensialına, eyni zamanda, multiplikativ və inklüziv xüsusiyyətləri özündə birləşdirən, dəyər zənciri üzrə daha çox effekt vermək imkanları olan qeyri-neft sektoru sahələrinin biri kimi kimya və neftkimya kompleksi müəssisələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə, neft və qaz xammalları əsasında güclü və məhsuldar emal potensialına malik olan neftkimya müəssisələrinin istehsal imkanlarının dəyər zənciri üzrə modelləşdirilməsi və səmərəli istifadə edilməsi xeyli cəlbədicə qiymətləndirilir. Ölkəmizdə neftkimya müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir dövrün tələbləri çərçivəsində təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi proseslərinin gücləndirilməsi bir tərəfdən istehsalın strukturunun diversifikasiyalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidirsə, digər tərəfdən, bu müəssisələrdə və qarşılıqlı fəaliyyət əlaqələri olan digər müəssisələrdə, həmçinin başqa iqtisadiyyat sahələrində mümkün olan dəyər zənciri üzrə

istehsalın genişləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ixracyönlü məhsullarının istehsalının həcmnin artırılması mümkündür. Belə ki, neftkimya emal müəssisələrinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, kimya prosesləri nəticəsində texnoloji və sənaye emalı zamanı bir xammaldan və ya yarımfabrikatdan yeni məhsullar və ya çoxlu sayda yan məhsullar alınır, bunların hamısı da bu və ya digər formada emal edilmək xüsusiyyətinə malikdirlər. Məsələn, Sumqayıtın “Etilen-Polietilen” zavodunda yerləşən kifayət qədər unikal xüsusiyyətləri ilə seçilən “EP-300” qurğusunda neft və qaz xammallarından onlarla yeni neftkimya xammalları və məhsulları alınır. Hazırda bu qurğuda alınan əsas xammal olan etilendən yalnız polimer materialları deyil, həm də emal proseslərində müxtəlif növ elastomerlər, sintetik sürtkü yağları, spirtlər, qlikollar, üzvi turşular, səthi aktiv maddələr, neftin çıxarılmasında və sudan ayrılmasında istifadə edilən demulqatorlar, dixloretan, vinilxlorid və polivinilxlorid almaq mümkündür [9, s.112]. Təəssüf ki, reallıqdan yanaşdıqda, müasir dövrdə bu qurğuda yalnız əsasən polimer materialları üçün əsas hesab olunan xammallar və son məhsul kimi polietilen istehsal olunur, başqa sözlə, dərin emal prosesləri təmin olunmamışdır və bunun üçün müasir texnologiyalar əsaslı məhsuldar istehsal güclərinin yaradılması və emal sahələrinin təşkili həyata keçirilməlidir.

Ölkəmizdə 2010-2019-cu illərdə neftkimya kompleksində əsaslı struktur və institusional dəyişikliklər aparılmış və xüsusilə, istehsalın strukturunun yenilənməsi istiqamətində böyük həcmli işlər görülmüşdür. Sovetlər Birliyi dönəmindən qalmış və istismar müddəti keçmiş, yaxud səmərəsiz fəaliyyət göstərən çoxlu sayda istehsal sahələri və təhlükəli qurğular istehsalatdan çıxarılmış və ya tamamilə bütövlükdə sökülərək onların yerində müasir istehsal sahələri və gücləri yaradılmışdır. Bundan əlavə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin neftkimya kompleksinin strateji əhəmiyyət kəsb edən və mühüm qurğusu olan “EP-300” qurğusunun potensialından səmərəli istifadə edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun son illərdəki əsas hədəfi mövcud istehsalın modernizasiyası, yeni tikilən polipropilen və polietilen istehsalatlarını tələb olunan miqdarda və keyfiyyətdə xammalla təmin edilməsinə və “EP-300” istehsalatının səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir. Modernizasiya prosesləri başa

çatdırıldıqdan sonra “EP-300” istehsalatında yeni idarəetmə sistemi işə düşəcək, bu qurğuda 150 min ton etilen və 180 min ton propilenin istehsalı mümkün olacaqdır [10]. Qeyd edək ki, bu iri qurğu 1988-ci ildə istismara verilmişdir və hazırda ölkəmizin kimya və neftkimya sənayesinin istehsal bazasının əsasını təşkil edir. Bu qurğuda il ərzində 280-300 min ton həcmində neft və qaz emalından alınan yan məhsulların və yarımfabrikatların emalı həyata keçirilir. Amma, həmin qurğunun emal gücünün texnoloji yenilənmədən və təkmilləşdirilmələrdən sonra, 500-600 min tona çatdırılması imkanları vardır. Bununla belə, müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla, kimya və neftkimya müəssisələrində istehsalın daha rəqabətqabiliyyətli təşkili və əlavə dəyər zənciri üzrə şaxələndirilməsi müasir texnologiyaların tətbiqi və güclü xammal bazasının formalaşdırılmasını, satış problemlərinin həll edilməsini, müəssisənin marketinq strategiyasının olmasını şərtləndirir.

Son illərdə ölkəmizdə neftkimya müəssisələrində istehsalın dəyər zənciri üzrə modelləşdirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ölkə Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf çərçivəsində rəqabətqabiliyyətli və neft-qaz xammalı əsasında innovativ, eyni zamanda, dəyər zənciri üzrə çoxfunksiyalı neftkimya müəssisələrinin yaradılması məqsəddə uyğun sayılmışdır [11]. Bunlarla bərabər, milli iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsinə qaldırılması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində kompleks və sistemli tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu məqsədlərlə müxtəlif milli iqtisadiyyat sektorları üzrə strateji yol xəritələri hazırlanmış və reallaşdırılmaqdadır [12]. Eyni zamanda, güclü istehsal və ixrac potensialına malik olan iqtisadiyyat sahələrinin əlavə dəyər yaratmaq imkanlarından istifadə edilməsi məsələləri yüksək prioritetlik təşkil edir. Belə sahələrdən biri kimi, ölkəmizin sənaye sektorunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən neftkimya kompleksinin potensialından səmərəli istifadə edilməsi tədbirləri intensivləşdirilmişdir. Neftkimya müəssisələrində istehsalın strukturunun səmərəli təşkili prinsiplərinə davamlı şəkildə əməl olunması vacib şərtlərdəndir. Burada, istehsalın yenilənməsinin gözlənilən nəticələrinin obyektiv reallıqdan əsaslandırılması

və uzunmüddətli dövr üçün proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bütün bunlar öz əksini ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixi ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə tapmışdır [13].

Bu qeyd olunan strateji amillər və hədəflər nəzərə alınmaqla, ölkəmizdə kimya və neftkimya sənayesinin müasir texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi, əlavə dəyər yaratmaq qabiliyyətinə malik olan emal sahələrinin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlər reallaşdırılmaqdadır. Bunlarla bağlı olaraq, ölkə Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə kimya müəssisələrində olmuş, bu müəssisələrin yenidən qurulması problemləri ilə yerində tanış olmuş, sahənin mütəxəssisləri ilə görüşmüş, bu sahənin inkişafına dair müvafiq fərmanlar və sərəncamlar vermiş, maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasını tapşırılmışdır. Bu sistemli və ardıcıl tədbirlər nəticəsində çoxfunksiyalı fəaliyyət prinsiplərinə və mexanizmlərinə malik olan Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmışdır. Hazırda bu nəhəng Parkda rezidentlərin sayı 20-yə çatmışdır və yatırılan investisiyaların ümumi məbləği 3,2 milyard dollara yaxındır. Amma, 2015-2019-cu illərdə ölkəmizin kimya müəssisələrinin əsas xammallarının əvvəlki illərə müqayisədə əhəmiyyətli artımını təmin etməkdə yeni yanaşmaların formalaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Belə ki, kimya müəssisələrinin istehsal potensialının artırılması, dəyər zənciri üzrə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, həmçinin rəqabətqabiliyyətli kimya məhsullarının istehsal həcmnin artırılması üçün davamlı şəkildə keyfiyyətli və nisbətən ucuz xammal resursları tələb olunur. Məsələn, həmin dövr ərzində Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun xammal təminatında artım qeydə alınmamış, əksinə 2017-ci ildə azalma diqqət çəkmişdir. Eyni zamanda, təqdirəlayiqdir ki, ölkə Prezidentinin 2011-ci il 21 dekabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında dəyər zənciri üzrə heyli sayda kimya məhsullarının istehsalına imkan verən istehsal sahələrinin və müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur [14]. Digər iri bir kimya kompleksi polimerlərin istehsalı ilə bağlı olaraq istismara verilmişdir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında 2013-cü il 23 sentyabrda qeydiyyata alınmış “SOCAR Polymer” MMC-nin illik istehsal gücü 180 min ton polipropilen və 120 min

ton yüksək sıxlıqlı polietilendən ibarətdir, bu istehsalatların tikintisinə yönəldilən investisiyaların ümumi məbləği 780 mln. dollar səviyyəsindədir [15]. Başqa strateji əhəmiyyət kəsb edən iri bir istehsal kompleksi Sumqayıtda - Karbamid zavodunun tikintisi ilə reallaşdırılmışdır və zavod artıq məhsul istehsal edir. Ammonyak, karbamid mayesi və əmtəlik karbamid istehsalı bölmələrindən ibarət olacaq zavodun istehsal gücü gün ərzində 1200 ton ammonyak və 2000 ton karbamiddən ibarətdir [16].

NƏTİCƏ

Yaxın perspektivdə neftkimya müəssisələrində istehsalın dəyər zənciri üzrə modelləşdirilməsi və daha optimal fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanaraq tətbiq edilməsi tədbirləri tələb olunur:

- ölkəmizdə mövcud neftkimya müəssisələrinin xammal təminatının gücləndirilməsi tədbirləri görülməli və istehsal imkanlarından, dəyər zənciri üzrə onun genişləndirilməsi potensialından səmərəli istifadə olunmalıdır;

- neftkimya emal kompleksinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə, neft-qaz sənayesi xammalları əsasında yeni emal komplekslərinin yaradılması, bu sahədə innovativ inkişafın təmin olunması istiqamətində fəaliyyət strategiyası hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir və s.

Açar sözlər: *neftkimya müəssisələri, dəyər zənciri, neftkimya müəssisələrinin xammal təminatı, istehsalın diversifikasiyalaşdırılması problemləri, istehsalın dəyər zənciri üzrə modelləşdirilməsi, neftkimya müəssisələrinin inkişaf perspektivləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Масалов А.С. Методы оценки реструктуризации химических предприятий на основе диверсификации производства. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2004.-169 с.

2. Сукрова Т.В. Совершенствование механизмов диверсификации для промышленных предприятий в российских условиях: на примере химической отрасли. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2005.-184 с.

3. Удалов А.С. Организационно-экономическое обеспечение реализации стратегии предприятия на основе диверсификации. Дисс. канд. экон. наук. Нижний Новгород, 2011.-220 с.

4. Сабурова М.М. Диверсификация как фактор устойчивого развития предприятия.

Дисс. канд. экон. наук. Ульяновск, 2006.-195 с.

5. Авдеева Т.В. Развитие производственной стратегии промышленного предприятия. Дисс. канд. экон. наук. Саратов, 2010.-219 с.

6. Кокорин А.Г. Диверсификация производства и обоснование ее эффективности. Дисс. канд. экон. наук. Нижний Новгород, 2002.

7. Paşazadə C.H. Azərbaycanca neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin aktual problemləri və perspektivləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 2016.-36 s.

8. Əliyev Ş.T. Azərbaycanca neftkimya kompleksinin inkişafının müasir aspektləri və istiqamətləri // Audit, № 3, 2016.-S.41-45.

9. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neft-kimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2012.-156 s.

10. Şafa Əliyev. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Sumqayıt şəhərinin strateji əhəmiyyəti. Monoqrafiya. Sumqayıt, "Azəri" nəşriyyatı, 2019, 368 s.

11. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublika Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

12. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

13. Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

14. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 21 dekabr 2011-ci il, № 548.

15. Polipropilen zavodunun açılış mərasimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və İtaliya Prezidenti Sercio Mattarellanın iştirakı ilə keçirildi. 18 iyun 2018. <https://socar-polymer.az/az/news/150.html>.

16. Karbamid Zavodu - <http://www.socar.az>.

РЕЗЮМЕ

Вопросы моделирования нефтехимических предприятий по стоимостной цепи производства в современных условиях

В статье исследованы вопросы моделирования нефтехимических предприятий по стоимостной цепи производства в современных условиях. С этой целью рассмотрены и анализированы основные проблемы сырьевого обеспечения нефтехимических предприятий и расширение производства по стоимостной цепи. Обоснована необходимость создания новых производственных мощностей на базе нефтегазовых сырьевых ресурсов. Подготовлены рекомендации и даны предложения по вопросам моделирования нефтехимических предприятий по стоимостной цепи производства в современных условиях.

Ключевые слова: нефтехимические предприятия, стоимостная цепь, сырьевая обеспеченность нефтехимических предприятий, проблемы диверсификации производства, моделирование производства по стоимостной цепи, перспективы развития нефтехимических предприятий.

SUMMARY

Issues of modeling of petrochemical enterprises on the value chain of the production in modern conditions

The modeling of petrochemical enterprises on the value chain of the production in modern conditions is explored in the article. The main problems of the raw materials supply of petrochemical enterprises and expansion of production along the value chain are considered for this purpose. The need to create new production facilities based on oil and gas raw materials is investigated then. Recommendations and proposals on modeling petrochemical enterprises on the value chain of the production in modern conditions are given in the end of the article.

Key words: petrochemical enterprises, value chain, raw material security of petrochemical enterprises, problems of production diversification, modelling of production by value chain, prospects of development of petrochemical enterprises.

QLOBAL ŞƏRAİTDƏ TEXNOPARKLARIN MALİYYƏ ASPEKTLƏRİNƏ STRATEJİ YANAŞMALAR

HƏMİD HÜSEYNZADƏ
*Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Dünya
iqtisadiyyatı və marketing" kafedrasının
doktorantı*

E-mail: nauka-xxi@mail.ru

Texnopark institutu ölkəmiz üçün kifayət qədər yeni bir təsisatdır, qurumdur və iqtisadi mexanizm kimi inkişaf etmiş ölkələrdə geniş şəbəkəsi yayılmışdır. Texniki inqilab, texnologiyaların sürətli inkişafı, yeni innovasiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiq olunması, intellektual biliklərin istehsal proseslərinə inteqrasiyası və hazır məhsula çevrilməsi daha çox texnoparklarda reallaşdırılır və həyata keçirilir. ABŞ, Yaponiya və s. iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dünya ölkələrində texnoparklar çoxfunksiyalı iqtisadi qurumlar kimi özlərində elmi-tədqiqat müəssisələri və mərkəzlərini, investor-kompaniyaları, texnoloji firmaları və istehsal müəssisələrini birləşdirməklə səmərəli fəaliyyət göstərirlər və yüksək nəticələr əldə edirlər. Əlbəttə, bütün bunlar üçün güclü maliyyə mənbələri və investisiyalar tələb olunur. Bu baxımdan, müasir şəraitdə maliyyə problemlərinin davamlı və dayanıqlı şəkildə həll edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qlobal maliyyə böhranları və maliyyə qeyri-sabitliyi problemləri mütəmadi xarakter daşıyır və dövrümüzün ən mürəkkəb problemlərindən hesab olunur [1]. Bu problemlər istənilən fəaliyyət sahəsi üçün, o cümlədən texnoparklar üçün də xeyli aktualdır. Maliyyə mexanizmlərinin formalaşdırılması və tənzimlənməsi problemləri son illərdə ölkəmizdə intensiv şəkildə formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə başlanılan texnoparklarda da xarakterikdir, onların həlli üçün daha səmərəli yolların müəyyənləşdirilməsi və dayanıqlı maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması lazım gəlir. Ölkəmizdə yaradılmış və inkişaf etdirilmiş texnoparklar əsasən dövlət tərəfindən yönəldilmiş kapital qoyuluşu hesabına fəaliyyət göstərmişlər və yaxud ayrı-ayrı sahə nazirliklərinin,

dövlət təşkilatlarının, səhmdar cəmiyyətlərin vəsaitləri ilə inkişaf etdirilmişlər. Təəssüf ki, xarici investisiyaların və maliyyə resurslarının cəlb edilməsi baxımından texnoparklar hələ ki, o qədər də cəlbedicilik nümayiş etdirmirlər və şübhəsiz bu problemlərin ciddi şəkildə dəyərləndirilməsi, baxılması vacibdir. Fəaliyyət göstərən texnoparklarda dayanıqlı maliyyə mexanizmləri hələlik formalaşma prosesindədirlər. Ümumilikdə maliyyə münasibətlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə münasibətlərinin fərqləndirici əlaməti ondan ibarətdir ki, məcmu içtimai məhsulun yenidən bölgüsü prosesi məqsədli təyinatı olan müxtəlif pul vəsaiti fondlarının yaradılması ilə nəticələnir. Müasir iqtisadiyyat və iqtisadi qurumlar, təsərrüfat subyektləri maliyyəsiz mövcud ola bilməz və fəaliyyət göstərmək imkanını itirirlər. Maliyyət istehsala, bölgüyə və istehlaka təsir göstərir, obyektiv xarakter daşıyır. O, istehsal münasibətlərinin müəyyən sferasını ifadə edir və bazis kateqoriyasına aiddir. Maliyyə iki əsas funksiyanı, o cümlədən bölüşdürücü və nəzarət funksiyalarını həyata keçirir. Bazar islahatlarının dərinləşdiyi şəraitdə iqtisadiyyata keyfiyyətə yeni maliyyə mexanizmləri tələb olunur və tətbiq edilir. Beləliklə, maliyyə münasibətləri öz maddi məzmununa görə məqsədli pul vəsaitləri fondundan ibarətdir, maliyyə resursları isə maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır. Maliyyə resursları əsasən pul fondlarının tərkib hissəsi olmaqla fond formasında yaradılır [2].

Bu amillər baxımından yanaşdıqda texnoparkların müasir bazar iqtisadiyyatı subyektləri və çoxfunksiyalı təsərrüfat kompleksi kimi fəaliyyət göstərmələri üçün dayanıqlı, həmçinin uzunmüddətli

dövrü əhatə edən maliyyə mexanizmləri və alətləri tələb olunur. Texnoparklar iqtisadi proseslərin sürətləndirilməsi üçün və onun səmərəliliyini artırmaq baxımından xeyli məhsuldarlığı ilə fərqlənən təsərrüfat-fəaliyyət kompleksi kimi daha çox diqqət çəkirlər. Bu parklarda elmi-texniki potensialın reallaşdırılması, elm, təhsil və istehsalın inteqrasiyasının təmin olunması, qabaqcıl və mütərəqqi dünya təcrübəsinin, həm də yüksək texnologiyaların buraya gətirilməsi, xarici investisiyaların daha çevik cəlb edilməsi, ümumilikdə iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasının sürətləndirilməsi mümkündür. Texnoparklarda potensial investorların cəlbə və fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün daha çox imkanlar vardır. Maliyyələşdirmə mənbələrini isə texnoparkın müştəriləri özləri müəyyən etməlidirlər. Texnopark müştərilərinin fəaliyyətinin əsasını isə istehsal fəaliyyəti formalaşdırır. Texnoparkların başlıca maliyyə mənbələri kimi bunlar daha çox fərqlənilir: 1) dövlət büdcəsi; 2) muxtar vilayət, region və şəhər büdcəsi; 3) müəssisələr; 4) universitetlər; 5) xüsusi təyinatlı fondlar; 6) vençur fondları; 7) beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ayrılmış qrandlar; 8) ianə fondları və s. [3]. Çox hallarda maliyyə problemlərinin həll edilməməsi səbəbindən, texnoparklarda fəaliyyət göstərən müəssisələr və mini zavodlar istehsal güclərinin layihə səviyyəsində işləmək potensialından məhrum olurlar və məhsul istehsalını artırma bilmirlər. Eyni zamanda, daha çox iş yerlərinin yaradılması imkanlarından yararlanmırlar. Analoji proseslər və cəhətlər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən texnoparklar üçün də xeyli xarakterikdir. Belə ki, Sumqayıt Texnologiyalar Parkında hələlik real potensialdan zəif istifadə olunur, bu parkda innovativ əsaslı fəaliyyət intensiv təşkil olunmamışdır və bu baxımdan müəssisə xarici bazarlara fəal şəkildə çıxmaqda və möhkəmlənməkdə çətinlik çəkir. Bundan əlavə, texnoparklar kompakt istehsal sahələrin yaradılması, kiçik və orta biznes subyektlərinin fəallaşdırılması, zəruri mal və məhsulların istehsalının təşkili baxımından əlverişli iqtisadi alət kimi cəlbədidir. Texnoparklarda elm, istehsalat, maliyyə strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyət prosesləri baş verir. Onların əsas məqsədi fundamental elmi-texniki araşdırmaların son nəticələrinin istehsal proseslərinə tətbiqini sürətləndirməkdir. Texnoparklarda yaradıcı mühit üstünlük təşkil edir,

ixtira və patentlərin, elmi kəşflərin nəticələrinin tətbiqi üçün münbit şərait yaradılır, istedadlı elm adamlarının daha məhsuldar fəaliyyətinə əlavə stimullar verilir. Burada yeniliklərin, elmi-texnoloji nəticələrin fəal şəkildə tətbiqi əsas vəzifələrdən hesab olunur [4]. Buna görə də texnoparklardan iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi və səmərəliliyin artırılmasında məhsuldar istifadə olunması aktuallığı ilə diqqət çəkən məsələlərdəndir. Belə ki, artıq ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, iqtisadi islahatların aparılması, institusional dəyişikliklərin dərinləşdirilməsi prosesləri intensivləşməkdədir və bu proseslərdə texnoparklar əhəmiyyətli rol oynaya bilərlər. Dünyanın bir çox ölkələrində texnoparklar şəbəkəsinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi hesabına iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi və innovasiyalaşdırılması problemləri həll olunur. Bundan əlavə, texnoparklar investisiya və maliyyə resurslarının cəlb edilməsi baxımından da səmərəli fəaliyyət məkanı kimi diqqət çəkirlər, amma bunun üçün lazım olan prinsip və meyarların qiymətləndirilməsi vacibdir. Əvəzində isə texnoparkların iqtisadiyyatın innovativ inkişafındakı rolu və yeri dəqiq müəyyənləşdirilməli, həmin funksiyanın səmərəli təşkili üçün zəruri tədbirlər görülməli, onların çoxfunksiyalılıq xüsusiyyətlərindən səmərəli istifadə edilməlidir [5].

Milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf istiqamətləri üzrə strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və əsasən əlavə dəyər yaradan qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə strateji yol xəritələrinin icrasına başlanılması mövcud mexanizmlərin, o cümlədən mühümlüyü ilə diqqət çəkən maliyyə mexanizmlərindən maksimum səmərəli istifadəni şərtləndirir. Bunlarla yanaşı, texnologiyaların inkişafı ilə bağlı yaradıcı insanların, tədqiqatçıların, ixtiraçı və konstruktorların bir məkanda - texnoparklarda cəmlənməsi, maliyyə problemlərinin həll edilməsi sonda yüksək nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bunların əsasında isə daha rəqabətqabiliyyətli və elmtutumlu ixrac məhsullarının istehsalı artır, ölkənin iqtisadiyyatı yeni artım mənbələri formalaşır və ixrac potensialı əhəmiyyətli səviyyədə yüksəlir. Texnoparklarda yüksək ixtisaslı kadrların və mütəxəssislərin yetişməsi prosesləri daha intensiv gedir, bu parklarda strateji istiqamət kimi seçilən fəaliyyət sahələrinin problemlərinin

öyrənilməsi, tədqiqatların aparılması, təcrübə-sınaq işlərinin keçirilməsi, bazarın tələblərinə uyğun yeni rəqabətqabiliyyətlik potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Bu proseslər Azərbaycanda təşəkkül tapmış və genişləndirilməsi prosesləri davam etdirilən texnoparklarda da müşahidə olunur. Texnoparklar özlərinin əhəmiyyətli funksiyaları ilə digər iqtisadi fəaliyyət mexanizmlərinə nisbətə daha çox səməərə vermək iqtidarındadırlar. Texnoparkların yaradılmasından əsas məqsəd, yüksək texnologiyalarla bağlı olan elmi, konsruktor və texnoloji işləmələrin həyata keçirilməsidir. Amma texnoparkların uğurlu fəaliyyəti, ilk növbədə maliyyə mexanizmlərinin işləkliyindən və səməərəliliyindən bilavasitə asılıdır. Azərbaycanda texnoparklar yeni yaradıldığından bu istiqamətdə hələlik güclü təcrübə toplanmamışdır və nisbətən səməərəli mexanizmlərin tətbiqinə nail olunmamışdır. Bu səbəbdən, Azərbaycan texnoparklarında, o cümlədən Sumqayıt şəhərində yaradılmış texnoparklarda xarici rezidentlər azdır, xarici sərmayələrin cəlbisi isə hələlik intensivləşməyib. Texnoparklarda qeydə alınan rezidentlərin uğurlu fəaliyyəti və yüksək məhsuldarlığa, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına nail olunması üçün dövlət dəstəyi, vergi güzəştləri ilə bərabər, maksimum mütərəqqi dünya təcrübəsinə söykənmiş maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi vacib zərurət kimi diqqət çəkir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda genişlənməkdə olan texnoparkların, əsasən Sumqayıt sənaye mərkəzində hazırda mühüm müəssisələr şəbəkəsi kimi fəaliyyət göstərən texnoparkların maliyyə-iqtisadi problemlərini, xüsusilə maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiq edilməsi məsələləri aktualığı ilə fərqlənir. Azərbaycanda sənaye potensialının yenilənməsi, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi üçün kompleks və sistemli yanaşma diqqəti cəlb edilir [6]. 2009-cu ildən fəaliyyətə başlayan Sumqayıt Texnologiyalar Parkı ölkənin ilk texnoparkı olaraq mühüm əhəmiyyət daşıyır [7]. Bu amillər ölkəmizdə yaradılmış və gələcəkdə yaradılacaq texnoparkların özlərinin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına, inkişafına, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsinə əlavə stimullar verir. Dünya təcrübəsində texnoparkların təşkilinə və onların maliyyə mexanizmlərinin formalaşdırılmasına yanaşmalar

müxtəlifdir. Amma, ümumilikdə dünya ölkələrində texnoparkların maliyyələşdirilməsində əsas istiqamət birbaşa dövlət dəstəyi mexanizmləri ilə yanaşı, investisiyaların təşviqi və stimullaşdırılması, investisiya cəlbəediciliyi mühitinin yaradılması, güzəştli kreditlərin verilməsi və vergi güzəştlərinin verilməsi ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, texnoparklar sənaye müəssisələrinin strateji fəaliyyət istiqamətlərinin modelləşdirilməsində, bu müəssisələrdə mühüm investisiya-innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasında vacib funksiyaları yerinə yetirilə. Eyni zamanda, texnologiyaların transferi problemləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kifayət qədər mürəkkəb olan proseslərdən hesab olunur. Bu baxımdan, yüksək texnologiyalar əsaslı texnoparkların yaradılması hesabına bu problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür. Belə ki, texnologiyanın transferi texnologiyanın mütləq onun sənaye mənimsənilməsinə həyata keçirən təsərrüfat subyektinə ötürülməsini tələb edir və bunun üçün texnoparklar kimi çoxfunksiyalı fəaliyyət sahəsinə ehtiyac vardır. İnnovasiyanın strukturunun inkişafının dəstəklənməsi və bunun üçün mərkəzi, regional innovasiya strukturlarının fəaliyyətinin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsi, innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsində elm, sənaye və biznes aləminin subyektləri üçün bərabər hüquqlu iştirak mühitinin yaradılması şərtlərinə əməl olunması vacibdir. İqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılması və yüksək texnologiyaların istehsal proseslərinə tətbiqinin səməərəli şəkildə həlli üçün daha çox funksional xüsusiyyətlərə malik təsərrüfat-fəaliyyət kompleksləri tələb olunur və bu baxımdan texnoparklar həmin funksiyaların öhdəsindən gəlmək imkanlarına malikdirlər. Bunun üçün bir çox dövlətlər texnoparklar şəbəkəsinin genişləndirilməsi hesabına, innovasiya biznesinin inkişaf etdirilməsinə, müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin səməərəliliyinin artırılmasına, texnoloji inkişafın daha optimal proqnozlaşdırılmasına və onun əsasında uzunmüddətli dövr üçün elmi-texnoloji prioritetlərin müəyyənləşdirilməsinə, innovativ inkişafın infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə və gücləndirilməsinə, elmi-texnoloji və innovasiya fəaliyyətinin əhəmiyyətli səviyyədə dəstəklənməsinə ciddi önəm verirlər [8]. Texnoparklar öz fəaliyyət xüsusiyyətlərinə və mexanizmlərinə görə bu mürəkkəb vəzifələrin

öhdəsindən gəlmək iqtidarındadırlar. Artıq bu istiqamətdə ölkəmizdə aparılan davamlı tədbirlər diqqət çəkməkdədir və milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı mühüm sektorları üzrə texnoparkların yaradılması və inkişaf etdirilməsinə önəm verilməkdədir. Bu cür yanaşma ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını tədricən azaltmağa və milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafının sürətləndirilməsinə əlavə stimullar verə bilər. Belə ki, qeyri-neft sektorunun innovativ inkişafının təmin edilməsi üçün, bu sektorun müxtəlif sahələrini yüksək texnologiyalar əsasında və rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin yaradılması hesabına intensiv inkişaf etdirilməsi vacib hesab olunur [9]. Bu qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinə yeni nəfəsin verilməsi, daha səmərəli mexanizmlərin dövrüyyəyə cəlb edilməsi proseslərində texnoparkların rolunun yüksəldilməsi məqsədilə, bu texnoparklarda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin və müəssisələrinin maliyyə mexanizmlərinin formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi problemlərinin daha optimal yollarının müəyyənləşdirilməsi vacib hesab olunur. Texnopark rezidentlərinin maliyyə strategiyasının əsas komponentləri sırasında üç istiqamət - rezidentin öz vəsaitlərinin formalaşdırılması; dövlət dəstəyi hesabına formalaşan maliyyə mənbələri və daxili, xarici investorların maliyyə resursları yer almışdır. Müasir dövrdə maliyyə təminatının və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi resurslarının əldə edilməsinin real çətinliklərindən yanaşsaq, texnoparklarda fəaliyyət göstərən rezidentlərin daha balanslı və uzunmüddətli dövr üçün maliyyə strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Belə olduğu təqdirdə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının sürətləndirilməsində texnoparkların rolunun əhəmiyyətli səviyyədə artırmaq potensialı daha da güclənər.

Azərbaycanda texnopark institutu yeni formalaşdırılmaqdadır və bu istiqamətlərdə fəaliyyət mexanizmlərinin daha səmərəli inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən ardıcıl şəkildə tədbirlər görülməkdə, xarici təcrübə isə fəal şəkildə öyrənilməkdədir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, 2009-cu ildən fəaliyyətə başlayan Sumqayıt Texnologiyalar Parkı ölkənin ilk texnoparkı olaraq, bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və artıq texnoparkda istehsal proseslərinin tənzimlənməsi mexanizmləri, maliyyə

resurslarının cəlb edilməsi istiqamətlərində təcrübə toplanmaqdadır. Dövlət tərəfindən, bu texnoparkın fəaliyyətinin tənzimlənməsi və maliyyə təminatının gücləndirilməsi məqsədilə tədbirlər görülmüşdür və bunun üçün 7 illik güzəştlər müyyənləşdirilmişdir [10]. Hazırda Sumqayıt Texnologiyalar Parkı Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidenti kimi qeydə alınmışdır və bu güzəştlərdən istifadə edir. Bütün bunlar ölkə texnoparklarının maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına, inkişafına, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsinə əlavə stimullar verir. Bundan əlavə, ölkənin maliyyə bazarlarının inkişafının qlobal iqtisadi çağırışlara uyğunlaşdırılması da strateji hədəflər sırasındadır. Ölkə Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" təsdiq olunmuşdur [11]. Bu strategiyada ölkədə maliyyə resurslarının hərəkəti, istifadəsi, onlar üzərində nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ümumilikdə maliyyə mexanizmlərinin yenilənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri ilə bağlı yaxın və uzunmüddətli dövrü əhatə edən strateji hədəflər hazırlanmış, onların reallaşdırılması üçün praktiki mexanizmlər müəyyənləşdirilmişdir.

NƏTİCƏ

Dünyada qlobal təsirin daha da dərinləşdiyi bir şəraitdə ölkəmizdə texnopark institutunun inkişafının sürətləndirilməsi və texnoparklar şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün maksimum universal və etibarlı maliyyə mexanizmləri tələb olunur:

- texnoparklarda mövcud maliyyə mexanizmlərinin qlobal tendensiyalara uyğunlaşdırılması və nəzərə alınması təmin olunmalı, maliyyə alətlərinin məhsuldarlığı və etibarlılığı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır;
- texnoparkların inkişafı proseslərinə dövlət dəstəyi verilməsi mexanizmləri daha da gücləndirilməli və onların maliyyə təminatı məsələləri uzunmüddətli dövr üçün həll edilməlidir;
- texnoparklarda maliyyə mexanizmlərinin səmərəlilik səviyyələrinə daha çox diqqət yetirilməli və investisiya cəlb ediciliyi mühiti yüksək səviyyədə təmin olunalıdır və s.

Açar sözlər: *texnoparklar, texnoparkların maliyyə aspektləri, maliyyə axınlarının səmərəliliyinin təmin*

edilməsi, texnoparkların maliyyə mexanizmlərinin xüsusiyyətləri, maliyyə problemlərinə strateji yanaşmalar, texnoparklarda maliyyə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Rodríguez-Pose A., Hardy D. *Are Parks in Emerging Countries Delivering? Technology and Industrial Parks in Emerging Countries. Springer-Briefs in Regional Science 2014, P. 67-95.*
2. Məmmədova E.B. *Maliyyə. "Kooperasiya" nəşriyyatı, Bakı, 2018, 464 s.*
3. Tağıyev A.H. *İnnovasiya (nəzəri və tətbiqi sərkidə). Bakı, "Təknur" - 2018. -552.*
4. Əliyev Ş.T. *Azad iqtisadi zonalar. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2013, 280 s.*
5. Бильдина О.В. *Государственная поддержка технопарков как организационной формы развития инновационной сферы национальной экономики. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2008, 209 с.*
6. Əliyev Ş.T. *Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018. -376 s.*
7. *Sumqayıt Texnologiyalar Parkı. 22 dekabr 2009-cu il. <https://stp.az>.*
8. Qasımov F.N., Nəcəfov Z.M. *İnnovasiyalar: yaradılması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı, Elm, 2009. - 415 s.*
9. Bədəlov C.Ə. *Azərbaycan sənayesinin innovasiya tipli inkişaf istiqamətlərinin formalaşması məsələləri. İ.e.n. diss. Avt-tı. Bakı - 2007. - 29 s.*
10. *Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə. AR Prezidentinin 2013-cü il 24 aprel tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib.*
11. *Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.*

РЕЗЮМЕ

Стратегические подходы к финансовым аспектам технопарков в глобальных условиях

В статье исследованы стратегические подходы к финансовым аспектам технопарков в глобальных условиях. С этой целью анализирована сущность финансовых аспектов технопарков и их особенностей. Исследованы проблемы обеспечения эффективности финансовых механизмов в технопарках и пути их устранения. Рассмотрена оптимальность

стратегических подходов по формированию, движению и использованию финансовых ресурсов в технопарках. Отмечена важность комплексного и системного решения финансовых аспектов резидентов технопарков для обеспечения их активной деятельности. Подготовлены рекомендации и даны предложения по стратегическим подходам к финансовым аспектам технопарков в условиях роста глобальных воздействий.

Ключевые слова: *технопарки, финансовые аспекты технопарков, обеспечение эффективности финансовых потоков, особенности финансовых механизмов технопарков, стратегические подходы к финансовым проблемам, пути повышения эффективности финансовых механизмов в технопарках.*

SUMMARY

Strategic approaches to the financial aspects of technoparks in a global environment

Strategic approaches to financial aspects of technoparks in global conditions are explored in the article. The essence of the financial aspects of technoparks and their features is analysed for this purpose. Problems of ensuring the effectiveness of financial mechanisms in technoparks and ways of their elimination are studied too. The optimality of strategic approaches to the formation, movement and use of financial resources in technoparks is considered then. The importance of complex and systematic solution of financial aspects of residents of technoparks to ensure their active activity is noted. Recommendations and proposals on strategic approaches to the financial aspects of technology parks in the context of increasing global impacts are given in the end of the article.

Key words: *technoparks, financial aspects of technoparks, ensuring efficiency of financial flow, peculiarities of financial mechanisms of technoparks, strategic approaches to financial problems, ways to increase efficiency of financial mechanisms in technoparks.*

TURİZM MÜƏSSISƏLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASININ STRATEJİ ASPEKTLƏRİ

NİHAD HÜSEYNOV

Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Biznesin təşkili və idarə edilməsi" kafedrasının doktorantı

E-mail: nihadhuseyn@mail.ru

Turizm sektoru müasir dövrdə aktuallığı ilə diqqət çəkən iqtisadiyyat sektorlarından biridir. Dünyanın bir çox ölkələri özlərinin turizm potensialını reallaşdırmaqla, turizm xidmətlərini bütün ilboyu təmin etməklə yüksək gəlirlər əldə edirlər və dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında etibarlı, məhsuldar gəlir mənbələri yaradırlar. Dünya əhalisinin yaşayış səviyyəsi artdıqca turizm xidmətlərinə daha çox tələbat yaranır və bunlar müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verir. Belə ki, insanlar daha yaxşı istirahət etmək, il ərzində müxtəlif turizm xidmətlərindən bəhrələnmək istəyirlər və özlərinin sağlamlığını təmin etmək üçün turizm-rekreasiya xidmətlərindən istifadəni vacib sayırlar. Turizm həm də multiplikativ təsirə malikdir, yerləşdiyi ərazilərin və regionların sosial-iqtisadi inkişafında önəmli rol oynayırlar. Buna görə də rəqabətqabiliyyətli turizm müəssisələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Dünya turizm sənayesinin sürətli inkişafı hesabına bu sahədə həm də gəlirlərin artması prosesləri də intensivləşir. Bu baxımdan, turizm, daha dinamik inkişaf edən və daha yüksək gəlir gətirən sahələrdən olmaqla, bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafında önəmli yer tutur və ümumilikdə, dünya iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Turizm həm də ölkələrin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına əhəmiyyətli səviyyədə təsir edir və millətlərarası əlaqələrin genişləndirilməsinə, ölkələrin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə güclü töhfələr verir [1, s. 3]. Turizm həm də kifayət qədər gəlir gətirir və son illərdə turizmdən əldən edilən gəlirlərin orta illik həcmnin təxminən 14,5 trln. ABŞ dolları həcmində olduğu göstərilir. Turizm müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti regionlarda iqtisadi fəallığı artırmaqla bərabər, bir çox əlaqəli

digər iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatı sektorunun, aqrosənaye kompleksinin, qida məhdulları müəssisələrinin, mədəniyyət, əyləncə-sənayesi müəssisələrinin və s. sahələrin zəncirvari inkişafına əlavə təkan verir. Turizm müəssisələri yeni iş yerlərinin yaradılmasında və əlavə dəyərin formalaşdırılmasında güclü potensiala malikdirlər. Bu amillər qlobal şəraitdə iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal şəraitdə turizm sektoru dünyada xüsusi yerə malik olmaqla beynəlxalq xidmətlər ticarətinin dinamik inkişaf edən sahələrindən hesab olunur. Belə ki, turizm təkcə əhalinin istirahətə, onun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilən xidmət sahəsi deyil, həm də əhalinin artan tələbatının ödənilməsinə yönəlmiş strateji xidmət sahələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Dünyada 75 ölkə hər il turizmdən 1 mlrd. ABŞ dollarından çox gəlir əldə edir. Müasir şəraitdə qloballaşma və resursların məhdudluğu, qlobal sosial-iqtisadi hadisə kimi, turizmin intensiv inkişaf meyillərini qoruyub saxlamaq, turistlərin artan və dəyişən tələbatlarını ödəmək məqsədilə müxtəlif yanaşma və üsulların axtarılması zərurətidir [2]. Turistlərin artan və dəyişən tələbatlarını ödəmək üçün daha güclü və rəqabətqabiliyyətli, kreativ turizm müəssisələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Turizm iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olaraq, özünün bir çox təsir elementləri ilə iqtisadi inkişaf proseslərinə əlavə təkan verir və bu baxımdan səmərəli fəaliyyət göstərən müəssisələr şəbəkəsinin olması vacib hesab edilir. Müəssisələrin fəaliyyətində müasir yanaşmaların təmin edilməsi, mövcud təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və ya yenilənməsi, innovativ mexanizmlərin fəal

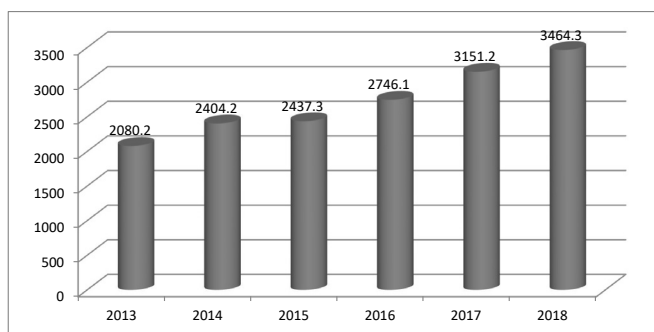
şəkilə tətbiq olunması təmin olunmalıdır. Turizm müəssisələri müasir dövrün çağırışlarını nəzərə almalı, elmi-texniki tərəqqinin tələblərini əsas götürməli, yüksək texnologiyaların tətbiqi hesabına turizm xidmətlərinin çeşidini genişləndirməli və həcmi turistlərin artan tələbatına uyğun şəkildə təmin etməlidir. Bunun üçün, turizm sektorunda cəmləşmiş müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti yüksəldilməli və investisiya cəlbediciliyi əhəmiyyətli səviyyədə artırılmalıdır.

Turizm müəssisələrinin intensiv inkişafının təmin olunmasında bu müəssisələrin rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi xüsusi önəm kəsb edir. Bu sahədə tədqiqat aparən V.A. Ruçinskaya görə, turizm müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətliliyi dedikdə, ilk növbədə ilboyu fasiləsiz şəkildə geniş çeşiddə turizm xidmətləri ilə bazarda çıxış etməsi, turistlərə təqdim olunan xidmətlərin keyfiyyətinin yüksək olması, xidmətlərin çeşidlərinin vaxtaşırı yenilənməsi, turizm sektorundakı yeniliklərin və çağırışların diqqət mərkəzində saxlanılması, yüksək kədr potensialının hazırlanması başa düşülməlidir [3]. Turistlər arasında aparılan müxtəlif sorğulara ümumiləşdirsək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, turizm müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətliliyinə əsas təsir edən göstəricilər sırasında təqdim olunan turizm xidmətlərinin keyfiyyəti və xidmət heyətinin peşəkarlıq səviyyəsi, göstərilən xidmətlərin əlçatanlığı daha çox fərqlənirlər. Son illərdə turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyi ilə bağlı məsələlərə daha çox təsir edən amillər sırasında marketinq strategiyasının rolu da sürətlə artmaqdadır. İnsanları daha çox narahat edən məsələlərdən biri də turizm firmalarının çevikliyi və dürüstlüyü ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, hər il dünyada minlərlə insanlar fırldaqçı və ya maddi-texniki bazası zəif olan turizm şirkətlərinin günahı səbəbindən, istirahət əvəzinə, əlavə gərginlik keçirirlər, vağzallarda gecələməli olurlar və insanlar güclü şəkildə depressiyaya məruz qalırlar. Turizm şirkətlərinin otel siyasəti də kifayət qədər mühüm məsələlərdən və turizm xidmətlərinin səviyyəsini əks etdirən elementlərdən hesab olunur. Tədqiqatçı D.V. Pospelovskiy belə hesab edir ki, turizm təşkilatının və ya müəssisəsinin səmərəli fəaliyyətini təşkil etmək və rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək üçün bir sıra göstəricilərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- 1) turizm xidmətlərinin istehlakçıları ilə sağlam və şəffaf münasibətlərin formalaşdırılması;
- 2) turizm xidmətlərini göstərən xidmətin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəkliyi;
- 3) turizm məhsullarının satış cəlbediciliyi səviyyəsi;
- 4) turizm müəssisələrinin sahələrarası inteqrativ fəaliyyəti və tətbiq etdiyi mexanizmlərin səmərəliliyi;
- 5) turizm müəssisələrinin daxili və xarici amilləri çevik və obyektiv qiymətləndirilməsi;
- 6) turizm xidmətlərinin maya dəyərinin optimallaşdırılması və xidmətlərin cəlbediciliyi ilə yanaşı, onların qiymətlərinin əlçatanlığının təmin olunması;
- 7) turizm firmaları və operatorlarının səmərəli fəaliyyəti və 8) turizm sektorunda “dövlət-özəl sektor –turizm müəssisələri” əməkdaşlığının müasir dövrün tələbləri səviyyəsində qurulması və s. [4]. Turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə mövcud imkanlardan və resurslardan səmərəli istifadə edilməsi strategiyası olmalıdır. Bu müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün müasir dövrün turizm çağırışlarına uyğun gələn yanaşmalar ortaya qoyulmalı və qiymətləndirilməlidir. Turizm xidmətlərinin istehlakçılar tərəfindən məmnunluq səviyyəsinə və xidmətlərin yüksək standartlara cavab verməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [5, s. 142]. Digər tərəfdən turizm müəssisələrinin və təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün onların maddi-texniki bazasının və infrastruktur imkanlarının gücləndirilməsi təmin edilməlidir. Turizm müəssisəsinin digər aidiyyətli müəssisələrlə inteqrativ əlaqələrinin işləkliyi və səmərəliliyi də, həmin müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir [6]. Təsədüfi deyildir ki, dünya turizm bazarında strateji fəaliyyət istiqamətlərinin əsas potensialı turist xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasına, turizm xidməti bazarının iştirakçıları arasında əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və xidmətlərin əlçatanlığının təmin olunmasında yönəldilmişdir. Əsas meyarlar və prioritetlər kimi turist xidmətlərinin istehlakçıların məmnunluğuna nail olunması, onların tələblərinin ödənilməsi, xidmətlər üzərində keyfiyyət göstəricilərinin dürüstlüyü və qorunması, xidmət portfelinin diversifikasiyalaşdırılması çıxış edirlər [7, s. 2182].

Qeyd edək ki, son illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına və turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə ciddi

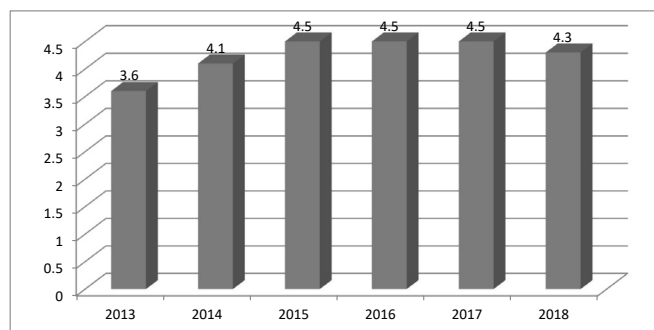
diqqət yetirilməkdədir. Bunlarla bağlı olaraq, turizm sektorunun və onun müəssisələrinin inkişaf hədəfləri, strateji məqsəd və vəzifələri ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə verilmişdir. Azərbaycanın mövcud imkan və potensialdan səmərəli istifadə etməklə, 2025-ci ilədək həm regionda, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarından birinə çevrilməsi əsas hədəf kimi diqqət çəkir. 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə perspektiv isə Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdiklər 20 turizm məkanından birinə çevirmək, mövcud turizm məkanlarından səmərəli istifadə göstəricilərinin maksimuma çatdırılmasını təmin etməkdir [8, s. 4]. Proqnozlara görə 2020-ci ilədək strateji hədəflər çərçivəsində ölkə ÜDM-də turizmin payı əhəmiyyətli səviyyədə yüksələcək, belə ki, 2020-ci ildə real ÜDM-in birbaşa 293 mln. manat və dolay 172 mln. manatadək artacağı proqnozlaşdırılır. Bunun üçün turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin dünya səviyyəsinə yüksəldilməsi və onların fəaliyyətində şəffaf rəqabət mühitinin yaradılması vacib şərtlərdəndir. Şəkil 1-də 2013-2018-ci illərdə Azərbaycanda turizm sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ümumi məbləği üzrə dinamika verilmişdir və həmin dövr ərzində artım 66,5 % təşkil etmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycan turizm sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ümumi məbləği, mln. manat (ARDSK-nın məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

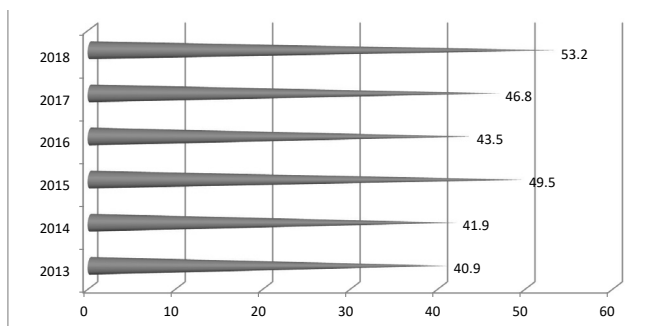
Şəkil 2-də 2013-2018 Azərbaycan turizm sektorunda əlavə dəyərin ölkə ÜDM-də xüsusi çəkisi verilmişdir və buradan aydın görünür ki, 2015-2018-ci illərdə turizm sektoruna kifayət qədər diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, hələlik bu sek-

torun müəssisələrində formalaşan əlavə dəyərin xüsusi çəkisinin artım tempi o qədər də yüksək deyildir.

Şəkil 2. Azərbaycanda turizm sektorunda əlavə dəyərin ölkə ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə (ARDSK-nın məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 3-də 2013-2018-ci illərdə Azərbaycanda turizm sektorunun müəssisələrində çalışan işçilərin sayı göstərilmişdir və əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi turizm fəaliyyəti məşğulluğa müsbət təsir göstərir, belə ki, həmin dövr ərzində bu sektorun müəssisələrində işçilərin sayı 40,9 mindən 53,2 minə qədər artmışdır [9].

Şəkil 3. Azərbaycanda turizm sektorunun müəssisələrində çalışan işçilərin sayı, min nəfər (ARDSK-nın məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Cədvəl 1-də 2013-2018-ci illərdə Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin mülkiyyət növləri üzrə sayı verilmişdir və son illərdə özəl turizm müəssisələrinin sayının artması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Cədvəl 1

Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin mülkiyyət növləri üzrə sayı, vahid

İllər	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Müəssisələrin sayı,	530	535	536	548	563	596
o cümlədən, mülkiyyət növlər üzrə:						
Dövlət	27	27	49	45	35	38
Xüsusi	485	489	470	488	515	545
Xarici	13	13	12	10	8	8
Birgə	5	6	5	5	5	5

Mənbə: Azərbaycan turizm. Statistik məcmuə, 2019, S.27.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə Azərbaycanda turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, onların fəaliyyətinin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin əhatəsi və miqyası genişləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun BMT inkişaf proqramı ilə birlikdə hazırladığı sənəddə göstərilir ki, xarici mühit şərtləri iqtisadi tərəqqi əldə etmək istəyən bütün ölkələr kimi zəngin mədəni-tarixi irsə, qədim sənətkarlıq ənənələri, unikal təbii şərait və digər sərvətlərə malik olan ölkəmizdə turizm sektorunun rəqabət üstünlüklərinin qorunmasına və daha da artırılmasını zəruri edir [10, s. 6]. Bundan əlavə turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün uçot sisteminin təkmilləşdirilməsi və hesabatlılığın gücləndirilməsi tələb olunur. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev xüsusi biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına dəstəyin vacibliyini bildirməklə, uçot və şəffaflıq məsələlərinə daha çox diqqətin yetirilməsini bildirmişdir: “Uçot sisteminin yaradılması prioritet məsələlərdən biridir. Əfsuslar olsun ki, biz müəyyən səbəblərə görə uçot sisteminin yaradılmasına çata bilməmişik. İndi bu sistem yaradılır. Korrupsiya, rüşvətخورluğa qarşı ən ciddi mübarizə aparılır və aparılacaqdır. Bu kompleks tədbirlər biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına öz dəstəyini verəcək. Sağlam rəqabətin təmin edilməsi üçün indi şərait yaradılır. İnhisarçılığa qarşı mübarizə çox ciddi xarakter alıbdir. Bir daha demək istəyirəm ki, bütün aidiyyəti qurumlar, özəl və dövlət şirkətləri mənim sözlərimdən nəticə çıxarsınlar” [11]. Hesab

edirik ki, bu deyilənlər turizm biznesi və turizm sektorunun müəssisələri üçün xeyli xarakterikdir. Bu baxımdan turizm müəssisələrinin şəffaflığının təmin edilməsi və mühasibat, maliyyə uçotunun təkmilləşdirilməsi problemləri aktual olaraq qalmaqdadır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, yaxın illərdə ölkəmizdə turizm müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi və strateji aspektlərin nəzərə alınması vacib məsələlər kimi xüsusi yanaşmaları tələb edir:

- ilk növbədə, ölkəmizdə turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin və turizm xidmətlərinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması tədbirləri görülməli və standartları qəbul olunmalıdır;

- yaradılmaqda olan turizm infrastrukturunun müasir texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi və turizm xidmətlərinin bütün il boyu ərzində göstərilməsi infrastrukturunun yaradılması təmin edilməlidir;

- turizm sektoru və turizm müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında statistik məlumatların toplanılması, təhlili və yayılmasının müasir sistemi formalaşdırılmalı, statistik bazanın obyektivliyi təmin edilməli və bu sahədə şəffaflığın gücləndirilməsi tədbirləri görülməlidir və s.

Açar sözlər: turizm müəssisələri, rəqabətqabiliyyətlik, rəqabətqabiliyyətinin artırılması strategiyası, turizm rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının strateji aspektləri, turizm sektorunun şəffaflıq məsələləri, turizm müəssisələrində xidmətlərin keyfiyyət problemləri, turizm müəssisələrinin inkişaf strategiyası.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundova A.H. Azərbaycan Respublikasında turizm infrastrukturunun inkişafının tənzimlənməsi. İ.ü.f.d-nın Avtoreferatı. Bakı, 2017, 24 s.
2. Qurbanov F.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda turizmin inkişafının xarici-iqtisadi amilləri. İ.ü.f.d-nın Avtoreferatı. Bakı, 2017, 32 s.
3. Ручинская В.А. Повышение конкурентоспособности предприятий сферы туризма на основе управления трудовыми ресурсами. Дисс.канд.экон.наук. 2007, Москва, 170 с.

4. Поспеловский Д.В. Позиционирование туристских продуктов как фактор роста конкурентоспособности предприятий туризма // Российское предпринимательство. 2013. №12 (234). С. 102-107.

5. Еделев Д.А. Особенности обеспечения конкурентоспособности рекреационно-туристской сферы // Современная научная мысль. АНО "Научно-исследовательский институт истории, экономики и права". Москва, 2014, С. 141-147.

6. Перова Т.В., Евтухова Г.А. Пути повышения конкурентоспособности туристской организации // Интернет-журнал Науковедение. 2015. №5 (30), С. 3.

7. Костин К.Б., Димитров К.И. Управление конкурентоспособностью предприятий на мировом рынке туристских услуг // Экономические отношения. – 2019. – Том 9. – № 3. – С. 2179-2190.

8. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016, 98 s.

9. Azərbaycanda turizm. Statistik məcmuə, 2019, 99 s.

10. Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. BMT inkişaf proqramı. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. http://ier.az/uploads/IIETI-UNDP_Turizm-az.pdf.

11. Xaçmaz rayonunda turizm müəssisələrində uçot, hesabatlılıq və audit məsələləri müzakirə olunub. 2018-10-26. <http://www.xachmaz-ih.gov.az/news/193.html>.

РЕЗЮМЕ

Стратегические аспекты повышения конкурентоспособности туристических предприятий в Азербайджане

В статье исследованы стратегические аспекты повышения конкурентоспособности туристических предприятий в Азербайджане. С этой целью рассмотрены и анализированы современные подходы и способы эффективного использования туристического потенциала страны. Анализированы основные показатели

туристического сектора и туристических предприятий Азербайджана. Отмечена необходимость обеспечения прозрачности и совершенствования ведения статистики деятельности туристических предприятий. Подготовлены рекомендации и даны предложения по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: туристические предприятия, конкурентоспособность, стратегия повышения конкурентоспособности, стратегические аспекты повышения конкурентоспособности в туризме, вопросы прозрачности сектора туризма, проблемы качества услуг туристических предприятий, стратегия развития туристических предприятий.

SUMMARY

Strategic aspects of improving the competitiveness of tourism enterprises in Azerbaijan

The strategic aspects of increasing the competitiveness of tourism enterprises in Azerbaijan are explored in the article. Modern approaches and ways to effectively use the tourism potential of the country are considered for this purpose. The main indicators of the tourism sector and tourist enterprises of Azerbaijan are analyzed. The need to ensure transparency and improve the conduct of statistics on tourism enterprises is noted. Recommendations and proposals on the issues under consideration are given in the end of the article.

Key words: tourism enterprises, competitiveness, strategy of competitiveness enhancement, strategic aspects of competitiveness enhancement in tourism, issues of tourism sector transparency, problems of tourism enterprises services quality, tourism enterprises development strategy.

YÜKSƏK TEXNOLOGİYALI İSTEHSAL GÜCLƏRİNİN YARADILMASININ KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

RÖVŞƏN BAYRAMOV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin
“Biznesin təşkili və idarə edilməsi”
kafedrasının doktorantı

E-mail: mr.bayramov1972@mail.ru

Müasir qlobal dövrdə milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri kifayət qədər aktual xarakter almışdır. Qlobal təzyiqlər artdıqca dünyada mövcud olan iqtisadi mexanizmlər əhəmiyyətli səviyyədə transformasiyalara uğrayır və bunun nəticəsində yeni, daha dayanıqlı fəaliyyət mexanizmlərinin işlənilməsi və tətbiq edilməsi mühüm zərurət kimi ortaya çıxır. Dünya ölkələrində iqtisadiyyatın dayanıqlılığının və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi məqsədilə çoxlu sayda təsirli tədbirlər həyata keçirilir. Amma, bu tədbirlər içərisində strateji əhəmiyyəti və qlobal aktuallığı ilə daha çox seçilən fəaliyyət istiqamətlərindən biri istehsal sahələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında yüksək texnologiyaların roluna önəm daha çox diqqət çəkilmişdir. Yüksək texnologiyalar, həmçinin müasir idarəetmə metodları istehsal sahələrinin modernləşdirilməsində, qlobal iqtisadi təhlükələrə qarşı fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Yüksək məhsuldarlığa və istehsal xərclərinin optimallaşdırılmasına imkan verən texnologiyaların, o cümlədən yeni innovasiyaların, innovasiya funksiyalarının fəal şəkildə hazırlanması, işlənməsi, mənimsənilməsi və istehsal proseslərinə tətbiq edilməsi böyük səmərə vermək potensialına malikdir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının strukturunda kimya sektoru və kimya sənayesi mühüm yer tutur. Bu çoxfunksiyalı və yüksək potensiala malik, eyni zamanda iqtisadiyyatın artımında əlavə dəyər mənbələrinin yaradılması imkanları ilə fərqlənən iqtisadiyyat sahəsində yeni və məhsuldar emal təyinatlı müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması və inkişaf

etdirilməsi potensialı yüksəkdir. Bundan əlavə, kimya sənayesi müəssisələri yeni iş yerlərinin yaradılmasında, yerli əmək ehtiyatlarından və resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, xammal təyinatlı resursların təsərrüfat dövrüyyəsində və istehsal proseslərinə cəlb edilməsində, ixrac təyinatlı və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının təşkilində önəmli rol oynayırlar. Kimya müəssisələri ölkənin maliyyə sabitliyinin təminatı üçün vacib olan valyuta resurslarının gətirilməsində mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər. Eyni zamanda, xammal və yarımfabrikat təyinatlı kimya məhsullarının hesabına ölkənin istənilən regionunda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, çevik və sərfəli kimya emal müəssisələrinin yaradılması, biznes fəaliyyətinin canlandırılması, əhalinin iqtisadi fəallığının gücləndirilməsi, gəlirlərinin artırılması mümkündür.

Azərbaycanda kimya sənayesi bilavasitə neft sənayesinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqəli olmuşdur. Neftin emalı ilə bağlı fəaliyyət proseslərində kimya sektorunun rolu əhəmiyyətli səviyyədə yüksəlmişdir. Ölkəmiz sovetlər birliyi dönməsində kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi baxımından prioritetlik verilən respublikalardan biri olmuşdur. Həmin dövrdə başlıca konsepsiya və yanaşma mərkəzin - Moskvanın - sovet imperiyasının maraqlarına uyğun olaraq iri kimya müəssisələrinin yaradılması və kifayət qədər böyük olmayan bir ərazidə xeyli kimya müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bunun bariz nümunəsi kimi 2019-cu ildə ölkə Prezidentinin 14 fevral tarixli Sərəncamı ilə 70 yaş qeyd olunan Sumqayıt şəhərini - Sumqayıt sənaye mərkəzini göstərmək olar [1]. Belə ki, 70 il ərzində Sumqayıt müxtəlif formada xarakterizə edilərsə də,

əsasən kimya müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi ilə yadda qalmışdır. Sumqayıt enerjetiklər, inşaatçılar, kimyaçılar, metallurqlar, gənclər şəhəri adlandırmışlar, el arasında çox vaxt Sumqayıt “fəhlə şəhəri” də deyirdilər, amma, Sumqayıt tam mənada kimyaçılar şəhəri kimi formalaşmışdır, belə ki, Sumqayıt şəhərinin yaranmasında, onun sənaye və şəhər infrastrukturunun inkişafında ən böyük töhfə kimya və neftkimya müəssisələrinə aid olmuşdur, müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrlərdə və hazırda da bu sektorun rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür, Sumqayıtın müasir güclü şəhər kimi formalaşmasında da kimya müəssisələri əsas rol oynayır və bu amillər bunu deməyə əsas verir ki, Sumqayıt kimyaçılar şəhəridir [2]. Ölkəmizin kimya sənayesi və onun müəssisələri özlərinin istehsal imkanları, həmçinin ixrac potensialları ilə xeyli fərqlənirlər və hazırda qeyri-neft sənayesinin ən güclü potensiala malik fəaliyyət sahəsi hesab olunur. Bu baxımdan, kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların xammal təminatının gücləndirilməsi və perspektiv inkişaf imkanlarından səmərəli istifadə olunması tədbirləri ardıcıl xarakter daşmalıdır.

Kimya sənayesi müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri ölkəmizin milli təhlükəsizlik konsepsiyası kontekstində də nəzərdə tutulmuş strateji müddələrdə və yanaşmalarda yer almışdır. Belə ki, ölkə Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nda ölkənin emal sənayesi müəssisələrinin inkişafının və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinə ciddi önəm verilmişdir. Bu konsepsiyada qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsi və yüksək potensiala malik, müasir texnologiyalar əsaslı müəssisələrin təşkili vacib və strateji məsələlər sırasında göstərilmişdir [3]. Son 10-15 il ərzində ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sahələrinin, o cümlədən kimya sənayesi müəssisələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, əsas fondlarının yenilənməsi və ya tamamilə yüksək texnologiyalardan ibarət müasir istehsal komplekslərinin tikilməsi və istismara verilməsi tədbirləri daha geniş vüsət almışdır. Qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə və yüksək texnologiyalarına söykənmiş yeni istehsal güclərinin yaradılması, kimya müəssisələrinin istismara verilməsi,

bu müəssisələrdə innovativ inkişafın ön plana çəkilməsi, yerli tələbatı ödəməklə bərabər, dünya bazarlarına daha geniş miqyasda çıxmaq üçün ixrac potensialının gücləndirilməsi diqqət çəkir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizin əsas kimya potensialı, kimya müəssisələri və bu sənaye sahəsinin iri qurğuları Sumqayıt sənaye mərkəzində yerləşmişdir. Həmin müəssisələrin inkişafının sürətləndirilməsi, yeni istehsal güclərinin yaradılması strateji səviyyədə baxılmaqdadır. Müstəqil Azərbaycanın hazırkı iqtisadi inkişafında qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətini xüsusi diqqətdə saxlayan ölkə Prezidenti Azərbaycanda iri sənayeləşmənin sürətləndirilməsi, o cümlədən müasir texnologiyalar əsasında kimya və neft kimya kompleksinin inkişaf etdirilməsini strateji vəzifələr sırasına aid etmiş və bu istiqamətdə geniş həcmdə işlər görülmüşdür. Əsas məqsəd kimya kompleksinin mövcud potensialından tam və məhsuldar istifadə olunması, ən müasir texnologiyaların ölkəmizin kimya sənayesi müəssisələrinə gətirilməsindən ibarətdir [4]. Sumqayıtda yerləşən kimya və neft kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, bunlarla bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi, istehsal və xüsusilə innovasiya infrastrukturunun yaradılması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, ölkənin əsas kimya müəssisələri Sumqayıt kimya kompleksində cəmlənmişdir. Bu kompleks Sumqayıt şəhərinin infrastrukturunu və iqtisadiyyatını formalaşdıran, onun sənaye potensialına ciddi təsir göstərən iri kimya, neftkimya zavodlarından və iri texnoloji qurğulardan ibarət olmuş və hazırda da belədir [5].

Qeyd edək ki, son illərdə Azərbaycanda kimya sənayesinin yeni istehsal güclərinin yaradılması üçün sisemli və davamlı tədbirlər görülməkdədir. Belə ki, mövcud olan kimya istehsal qurğularının, o cümlədən, Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda istismar olunan unikal “EP-300” qurğusunun modernizasiya edilməsi yolu ilə yeni istehsal güclərinin istismara verilməsi və məqsədli məhsul çıxımının artırılması təmin edilməklə bərabər, yüksək texnologiyalar əsaslı yeni istehsalatların və zavodların yaradılması, nəhəng qurğuların tikilməsi təmin olunmuşdur. Buna misal olaraq, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkını göstərmək olar. Bu nəhəng və çoxfunksiyalı, eyni zamanda geniş infrastruktur şəbəkəsinə malik və kommunikasiyalar baxımından əlverişli ərazidə yerləşən Sənaye Parkı ölkə Prezi-

dentinin 21 dekabr 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış və qısa müddət ərzində burada əsaslı işlərin görülməsi mümkün olmuşdur [6]. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” MMC 11 may 2012-ci ildə dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Bu Parkda müasir texnologiyaların tətbiqi və xüsusilə, tullantısız texnologiyaların tətbiqi prioritetlik təşkil edir. Belə ki, Parkda ölkəmizdə innovativ sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ixracyönlü kimya və neftkimya məhsullarının istehsal edilməsi üçün hərtərəfli şərait yaradılmışdır. Bu işə təsadüfi deyildir, neft və qaz xammalı əsasında emal sahəsi kimi və güclü ixracyönlü potensialı ilə diqqət çəkən kimya və neftkimya kompleksi ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişafına ciddi töhfələr verməklə yanaşı, eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin olunmasında önəmli rol oynayır. Yeni iş yerlərinin yaradılması, xammal resurslarından hazır məhsulların alınması, rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sənayesi məhsullarının istehsal həcmünün artırılması, ixracyönlü məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsi üçün kimya və neftkimya kompleksinin imkanları yüksək qiymətləndirilir. Eyni zamanda, neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələr daha ucuz xammal ehtiyatlarına malik olurlar və bu üstünlükdən istifadə edərək müvafiq istiqamətli sənaye obyektləri, o cümlədən, texnoparklar və sənaye parkları yaradırlar, iqtisadiyyatı inkişaf etdirirlər və iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasında yeni potensial formalaşdırırlar. Təqdirəlayiq haldır ki, Sumqayıt kimya sənaye parkı Cənubi Qafqazın ilk kimya sənaye parkıdır və onun başlıca hədəfləri sırasında bir sıra məsələlər daha çox diqqət çəkirlər: 1) ilk növbədə, Qafqaz və Orta Şərq regionunda kimya-sənaye mərkəzinə çevrilmək və yüksək texnologiyalar əsaslı istehsal güclərinin yaradılması; 2) ölkənin neft və qaz xammalları əsasında müasir emal müəssisələri şəbəkəsi formalaşdırılması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətliyini artırılması; 3) ölkədə innovativ və yüksək texnoloji istehsalı və bu sahədə sahibkarlığın genişləndirilməsi və biznes mühitinin fəallığının artırılması; 4) ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığını azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması və diversifikasiyalaşdırılması; 5) yerli və xarici investorlar üçün geniş imkanların yaradılması, investisiya cəlb ediciliyinin yüksəldilməsi, xüsusilə

xarici investisiyaların cəlb olunmasına əlavə motivasiyaların formalaşdırılması; 6) ölkənin strateji qeyri-neft sektoru sahələrindən olan kimya və neftkimya sənayesinin innovativ və yüksək texnoloji istehsalın əsas mərkəzinə çevrilməsinin təmin edilməsi; 7) regionda kimya və neftkimya sənayesi məhsullarının əsas istehsalçısına və ixracatçısına çevrilməsinə nail olunması; 8) multiplikativ və inklüziv iqtisadi inkişaf proseslərinə təkan verilməsi, ölkənin müxtəlif regionlarında kiçik və orta biznes subyektlərinin genişləndirilməsinə şəraitin yaradılması, əlavə dəyər zənciri üzrə istehsalın və emal sahələrinin təşkili və s. Bundan əlavə, regionda güclü istehsal və ixrac potensialına malik Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılmasında başlıca məqsəd, ilk növbədə ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək üçün innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, bu sahədə sahibkarlığı dəstəkləmək, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaqdan ibarətdir [7]. Eyni zamanda, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, yeni istehsal müəssisələrinin yaradılması məqsədilə bu Parkda tələb olunan infrastruktur formalaşdırılmış, yeraltı və yerüstü mühəndis qurğuları istismara verilmişdir. Paytaxt Bakıdan 32,5 km məsafədə Sumqayıt şəhərində yerləşən və nəhəng infraqurğulara malik Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisi ümumilikdə 508,14 hektardan ibarətdir. Dövlət başçısı bu unikal sənaye parkına 7 dəfə səfər edib. 2013-cü il oktyabrın 3-də dövlət başçısının iştirakı ilə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının təməlqoyma mərasimi keçirilib [8]. 2015-ci il oktyabrın 25-də Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidentləri olan “Azertexnolayn” MMC-nin texniki avadanlıqlar zavodunun açılışında və “SOCAR Polymer” MMC-nin Yüksək sıxlıqlı polietilen zavodunun təməlqoyma mərasimində, 2017-ci il dekabrın 15-də Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında 3 müəssisənin təməlqoyma və 4 müəssisənin açılış mərasimlərində, 2018-ci il 18 iyulda Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidenti olan “SOCAR Polymer” MMC-nin Polipropilen istehsalı zavodunun, 2018-ci il 16 noyabrda isə parkda yerləşən Ferroarintilər zavodunun, Siqaret fabrikinin və İnşaat Kimyəviləri Zavodunun, 2019-cu il 16 yanvarda isə parkda yerləşən Karbamid za-

vodunun, 2019-cu il 18 fevralda isə parkda yerləşən “SOCAR Polymer” MMC-nin Yüksək sıxlıqlı polietilen istehsalı zavodunun açılışında iştirak edib. Qeyd edək ki, Sumqayıt kimya sənaye parkının rezidentləri 7 il müddətinə bir sıra vergilərdən və rüsumlardan, o cümlədən əmlak, torpaq, korporativ gəlir vergisindən, idxal olunan avadanlıqlara görə ƏDV-dən və idxal olunan avadanlıqlara görə gömrük rüsumundan azad dirlər [9].

Ölkəmizdə yüksək texnologiyalı istehsal güclərinin yaradılması ilə bağlı məsələlərə konseptual yanaşmalar diqqət çəkir. Belə ki, ölkə Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün yüksək texnologiyaların transferi və tətbiqi prioritet fəaliyyət istiqamətləri kimi qiymətləndirilmişdir [10]. Bundan əlavə, yenə ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə perspektivli iqtisadiyyat sahələri üzrə strateji hədəflər müəyyənləşdirilmiş və keçən dövr ərzində bu istiqamətlərdə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür [11]. Digər bir strateji sənəddə - ölkə Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə neft və qaz sənayesi sahələri ilə yanaşı, kimya sektorunun inkişafının strateji hədəfləri yaxın və uzaq perspektiv üçün müəyyənləşdirilmişdir [12]. Başlıca fəaliyyət istiqamətləri kimi kimya və neft kimya kompleksinin ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının artırılmasında rolunun daha da gücləndirilməsi, istehsalın strukturunun diversifikasiyalaşdırılması, ixrac potensialının artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması daha çox diqqət çəkirlər. Kimya və neft kimya sektorunun inkişafının dayanıqlı şəkildə təmin edilməsi, bu sahənin iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Yaxın perspektivdə yüksək texnologiyalar və innovasiyalar əsaslı nəhəng kimya müəssisələrinin istismara verilməsi prosesləri intensiv şəkildə davam etdiriləcəkdir. Xüsusilə, əlavə dəyər yaratmaq imkanlarına malik

kimya və neft kimya müəssisələrinin inkişafının sürətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [13, s. 202].

NƏTİCƏ

Beləliklə, yaxın illərdə yüksək texnologiyalı istehsal güclərinin yaradılması hesabına, ölkədə kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi proseslərinin intensivləşməsinə gözləmək mümkündür və bunun üçün bir sıra məsələlərə daha çox diqqət yetirilməlidir:

- kimya və neftkimya müəssisələrinin istehsal güclərinin yüksək texnologiyalar əsasında formalaşdırılmasına və inkişaf etdirilməsinə strateji yanaşmalar təmin edilməlidir;

- əlavə dəyər zənciri üzrə yerli neft və qaz xammalları əsasında rəqabət qabiliyyətli kimya və neft kimya emal müəssisələrinin yeni şəbəkəsinin yaradılması təmin olunmalıdır və s.

Açar sözlər: kimya sənayesi, kimya müəssisələri, kimya müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi, yüksək texnologiyalar, kimya müəssisələrinin istehsal gücləri, kimya sənayesində iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, kimya müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Sumqayıt şəhərinin 70 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 14 fevral 2019-cu il.
2. Şəfa Əliyev. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Sumqayıt şəhərinin strateji əhəmiyyəti. Monoqrafiya. Sumqayıt, “Azəri” nəşriyyatı, 2019, 368 s.
3. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neft-kimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012. -156 s.
5. Əliyev Ş.T. Sumqayıt sənaye mərkəzi: mövcud potensialdan istifadə, modernləşdirmə və müasirləşdirmə prioritetləri. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012. -196 s.
6. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 21 dekabr 2011-ci il, № 548.

7. *Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı*. https://scip.az/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=396&lang=az.

8. *İlham Əliyev Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının təməlqoyma mərasimində iştirak etmişdir*. 03 oktyabr 2013. <https://president.az/articles/9464>.

9. "Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı" MMC. - <http://www.azpromo.az/investments/industrial-parks>.

10. *Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı*. Azərbaycan Respublika Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

11. *Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi*. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

12. *Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi*. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

13. Əliyev Ş.T. *Azərbaycan iqtisadiyyatı*. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018.-376 s.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ХИМИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА СОЗДАНИЕ ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫХ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ МОЩНОСТЕЙ

В статье исследованы вопросы влияния экономической безопасности химических предприятий на создание высокотехнологичных производственных мощностей. С этой целью рассмотрены и анализированы современные тенденции и факторы повышения производительности производственных мощностей за счет активного применения высоких технологий. Обоснована необходимость ускорения полного обновления и модернизации существующих производственных мощностей и основных фондов химических предприятий страны по повышению их экономической безопасности. Анализированы вновь созданные

производственные мощности химических предприятий в Сумгайтском Химическом Промышленном Парке. Подготовлены рекомендации и даны предложения по вопросам влияния экономической безопасности химических предприятий на создание высокотехнологичных производственных мощностей в современных условиях.

Ключевые слова: химическая отрасль, химические предприятия, экономическая безопасность химических предприятий, высокие технологии, производственные мощности химических предприятий, усиление экономической безопасности в химической сфере, обеспечение конкурентоспособности химических предприятий.

SUMMARY

ISSUES OF INFLUENCE OF ECONOMIC SAFETY OF CHEMICAL ENTERPRISES ON CREATION OF HIGH-TECH PRODUCTION FACILITIES

The impact of the economic safety of chemical enterprises on the creation of high-tech production facilities is explored in the article. Current trends and factors of increasing productivity of production capacity due to active application of high technologies are considered for this purpose. The need to accelerate the complete renewal and modernization of the existing production facilities and fixed assets of chemical enterprises of the country to improve their economic security is justified. The newly created production facilities of chemical enterprises in Sumgait Chemical Industrial Park are analyzed. Recommendations and proposals on the impact of the economic safety of chemical enterprises on the creation of high-tech production facilities in modern conditions are given in the end of the article.

Key words: chemical industry, chemical enterprises, economic safety of chemical enterprises, high technologies, production capacity of chemical enterprises, strengthening of economic safety in the chemical sphere, ensuring competitiveness of chemical enterprises.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ ПИЩЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ

АРЗУ ИБРАГИМОВА

*Докторант Бакинского Государственного
Университета*

E-mail: nauka-xxi@mail.ru

Несмотря на постоянные призывы международных организаций, проблемы обеспечения важными видами пищевой продукцией стран мира нуждаются в более решительных и действенных мерах, в расширении глобальных инвестиционных проектов и программ, мобилизации ресурсов, активизации обмена технологиями и опытом управления процессами производства пищевой продукции. К большому сожалению, каждый человек из 9-ти в мире страдает от голода и живет в условиях недоедания. Кроме того, в ряде стран мира половина детей в возрасте до пяти лет страдает от голода и в связи с этим имеет проблемы с нормальным ростом, эти дети подвержены разным болезням, отстают в развитии. Наряду с этим, вызывает беспокойство обеспечение пищевой безопасности цивилизации и отдельно взятых стран. Одна из главных проблем современности связана не только с обеспечением важными видами пищевой продукции населения мира, так же сложной проблемой является обеспечение безопасности пищевой продукции, в результате которой на продовольственные рынки поступают пищевые продукты, которые небезопасны для здоровья людей. Развитие и применение генетически модифицированных организмов в пищевой промышленности способствует приобретению людьми большого количества болезней, существенно снижает качество жизни и работоспособность населения, отрицательно влияет на эффективность человеческого капитала, тем самым оказывая влияние на экономику в целом [1].

Проблемы и вопросы пищевой безопасности с каждым годом приобретают более актуальные черты и становятся стратегическими направлениями каждого государства в рамках обеспечения национальной безопасности, в том числе, в вопросах создания более эффективной системы пищевой безопасности. С ростом глобальных угроз и деформацией основных механизмов мирохозяйственной системы в мире меняются не только стратегические основы и подходы к экономическим процессам, одновременно наблюдается осложнение проблем, связанных с возвращением высококачественной продовольственной продукции, ее переработкой, хранением, формированием запасов и, в конечном итоге, доставкой потребителям, т.е. населению. Вся эта цепочка обуславливает решение множества вопросов и на каждом этапе требуется усиленное внимание за соблюдением отдельных стандартов, нормативов по хранению, транспортировке и использованию пищевой продукции. Кроме того, очень важно обеспечить доступность пищевых продуктов для населения и создать достаточные запасы их, обеспечить сбалансированность их распределения и соблюдения норм безопасности. Ныне проблемы пищевой безопасности оцениваются как основной и один из самых серьезных элементов системы национальной безопасности. Это обусловлено тем, что пищевая безопасность обеспечивает как политическую, так и экономическую независимость страны. Так, одно из наиболее эффективных решений проблем обеспечения пищевой безопасности и высокого качества продовольственных продуктов

– это объединение торговли и дистрибуции этих продуктов [2]. Отметим, что обеспечение пищевой безопасности страны положительно влияет на развитие человеческого капитала и эффективное использование его потенциала. Дело в том, что в связи с интенсификацией процессов глобальных воздействий в мире нарастает роль развития человеческого капитала и все это требует создания более благоприятных условий для всестороннего формирования важных элементов развития человеческого капитала. Один из серьезных факторов развития человеческого капитала является обеспечение пищевой безопасности и доступности основных видов продовольствия населения страны. Так, в последнее время глобальные экономические вызовы обуславливают усиление пищевой безопасности в мире. В современном мире голодают миллионы людей, другие страдают от неправильного питания, а на продовольственные рынки поступают пищевые продукты, которые небезопасны для здоровья людей. Развитие и применение генетически модифицированных организмов в пищевой промышленности способствуют приобретению людьми большого количества болезней, существенно снижают качество жизни и работоспособность населения, отрицательно влияет на эффективность человеческого капитала, тем самым оказывая влияние на экономику.

В нынешних условиях вопросы и проблемы пищевой безопасности во всем мире вызывают справедливое беспокойство, и каждому государству требуется усилить пищевую безопасность населения страны, внося тем самым свой вклад в решение данной глобальной проблемы в мире. В связи с этим требуется создать необходимые объемы продовольствия для бесперебойного обеспечения населения важными видами пищевых продуктов и для формирования их запасов. В нынешних условиях необходимо обратить особое внимание на доступность безопасных пищевых продуктов для населения страны и исключить попадание вредных веществ в них. В связи с этим Всемирная организация здравоохранения утвердила стандарты Кодекса Алиментарииус в сфере безопасности пищевых продуктов [3]. К большому сожалению, до сих пор принятые

меры, стандарты, принципы и критерии не могут полноценно обеспечить безопасность продуктов питания, которые являются стратегическими в сфере поддержания жизни и укрепления здоровья людей. Так, по расследованиям международных организаций и компетентных учреждений, некачественные пищевые продукты считаются причиной свыше 200 заболеваний. В мире более 600 млн. человек находят болезни сразу после употребления загрязненных и опасных пищевых продуктов. Поэтому требуется максимально ускорить необходимые действенные меры по обеспечению безопасности пищевой продукции. Исследователи Е.М.Белик, М.Б.Ребезов, А.М.Чупракова, Н.Н. Максимюк справедливо отмечают, что повышение качества продукции неразрывно связано с обеспечением безопасности пищевых продуктов, которые являются одной из приоритетных задач социально-экономического развития страны, направленного на сохранение и улучшение здоровья нации. Пищевые продукты – это сложные многокомпонентные системы, состоящие собственно из веществ самого продукта, а так же веществ, вносимых в пищевой продукт с определенной технологической целью, и веществ, которые попадают в него из окружающей среды [4, с.94]. Более того, государственным органам страны и специализированным структурам, отвечающим за пищевую безопасность необходимо строго соблюдать требования закона, принимаемые стандарты и нормативы по качеству и безопасности пищевых продуктов исходя из стратегических аспектов пищевой безопасности страны. Для этого имеются веские основания, так как в современных условиях многие продукты питания трудно назвать здоровой пищей, на самом деле они в себе содержат мало полезных веществ. Как показывает статистика, на прилавках магазинов и супермаркетов лишь около 30 % продуктов являются действительно здоровыми. Причиной всему этому является равнодушное, а иногда еще и халатное, отношение человека к продуктам, которые он сам потребляет или производит для потребления другими людьми [5]. Поэтому государству необходимо разработать и осуществить надежную систему защиты населения от

некачественной продукции и пагубных последствий их потребления. Неслучайно, за последние годы обострилась ситуация на рынке пищевой продукции и осложнилась доступность основных ее видов. Более того, безопасность пищевой продукции вызывает большое беспокойство в связи с причинением вреда здоровью людей, а это, в свою очередь, происходит из-за нарушения процессов и технологий выращивания и производства пищевой продукции, их сбора, хранения, формирования запасов и доставки конечным потребителям [6].

В современном мире проблемы пищевой безопасности становятся более актуальными и рассматриваются как одно из новых направлений в сфере научно-экономических исследований. Ранее подобные вопросы и проблемы рассматривались в рамках концепции продовольственной безопасности. Так, в числе Целей Развития Тысячелетия данные проблемы рассмотрены исходя из глобальной продовольственной проблемы. Однако за последнее десятилетие отмечается интенсивность рассмотрения данных проблем в немного другом контексте, так как вызывает большее беспокойство обеспечение безопасности пищевых продуктов для человека. Необходимо расширить объем органического производства, обеспечивающего успешное решение проблемы качества продуктов питания на основе производства экологически чистой сельскохозяйственной продукции и других видов пищевых продуктов и полуфабрикатов [7, с.483]. Кроме того, в этих вопросах немаловажное значение имеет уровень самообеспеченности страны продукцией пищевой промышленности, а так же уровень импортозависимости основных продуктов питания. Исследователь Н.Р.Куркина рассматривает организационно-экономические механизмы в сфере продовольственного обеспечения с помощью прогнозирования потребления основных видов пищевых продуктов [8]. Исходя из вышеприведенных доводов, можно отметить, что пищевая безопасность страны зависит от комплекса разнохарактерных факторов как внутреннего, так и внешнего происхождения. Неслучайно международные организации во главе с ФАО

постоянно предупреждают о соблюдении безопасности пищевых продуктов, которые вызывают разные заболевания и серьезно воздействуют на здоровье людей. Необходимо применять действенные меры по минимизации опасности важных пищевых продуктов и строго следовать основным принципам безопасности пищевых продуктов в мире [9]. Качество и безопасность пищевой продукции являются необходимыми характеристиками, которые требуют управления и контроля со стороны организации. Потребление продуктов питания не должны приводить к пищевым отравлениям, а сами продукты не должны содержать опасные ингредиенты. В связи с этим, проблемы обеспечения пищевой безопасности в последние годы становятся все актуальнее [10]. Необходимо разработать и внедрить более эффективные формы и механизмы системы обеспечения качества и безопасности пищевой продукции. Стремительный рост производства и расширение ассортимента продукции привели к тому, что потребителю необходима гарантия безопасности и высокого качества на всех этапах производства пищевых продуктов и их реализации [11, с.164]. Кроме того, считается особо важно обратить внимание на доступность безопасных пищевых продуктов для населения страны и исключить попадание вредных веществ в них. В XXI веке считается важным обеспечить безопасность основных видов пищевой продукции с большим страновым охватом. К большому сожалению, до сих пор принятые меры, стандарты, принципы и критерии не могут полноценно обеспечить безопасность продуктов питания, которые являются стратегическими в сфере поддержания жизни и укрепления здоровья людей [12]. И, что вызывает наибольшее беспокойство, это то, что 40 % тяжести результатов употребления некачественных и опасных пищевых продуктов приходится на детей до 5-ти лет - ежегодно 125 тыс. детей умирает по этой причине [13]. Участники международной конференции по вопросам питания, которая проходила в Риме в 2014 году отмечали важность усиления безопасности пищевой продукции, улучшения режимов питательных рационов и расширения доступа потребителей к безопасным пищевым продуктам [14]. Более того, необходимо

расширение целенаправленных работ с производителями пищевой продукции с целью разработки и принятия действенных мер по минимизации опасности продуктов питания [15]. В последнее время пищевая промышленность и вопросы пищевой безопасности оказались в центре внимания политиков и руководителей государств. Особенную тревогу вызывают скандалы с детским питанием Lactalis, а раньше - о зараженных сальмонеллой куриных яйцах [16]. Потребители стали серьезнее беспокоиться и все это требует повышения бдительности и улучшения системного подхода к безопасности пищевой продукции в нынешних условиях. Во многих странах мира в целях повышения уровня пищевой безопасности актуальными являются вопросы диверсификации аграрного сектора в сторону той продукции, во внешнеторговом обороте которой преобладает импорт, и самообеспеченность которой находится на недостаточном уровне [17].

Таким образом, правительству страны требуется системно и последовательно изучить существующие механизмы совершенствования стандартов и нормативов усиления пищевой безопасности посредством обеспечения продовольственной доступности пищевой продукции для населения. Более того, требуется оптимизация рационов питания, которые выделяются преимущественностью нездорового питания и чрезмерной калорийностью пищевой продукции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение отметим, что для проведения целенаправленных мер и работ по повышению безопасности пищевой продукции и оснащения предприятий пищевой промышленности страны самыми современными технологиями в контексте нарастающих глобальных угроз необходимо осуществить ряд последовательных мер и применить эффективные механизмы:

- во-первых, необходимо осуществить максимальное совершенствование существующих механизмов и инструментов по усилению пищевой безопасности страны с учетом глобальных вызовов и угроз;
- далее, очень важно оптимизировать и максимально совершенствовать основные

подходы и принципы обеспечения деятельности контролирующих органов по пищевой безопасности страны, прозрачности и эффективности их работы;

- наконец, необходимо глубокое изучение передового международного опыта по обеспечению пищевой безопасности с учетом специфики рынка пищевой продукции, его особенностей, условий хранения товаров, системы распределения и продажи важных видов пищевой продукции, повышения культуры питания и оптимизации режима питания населения страны и т.д.

Ключевые слова: *пищевая безопасность, проблемы пищевой безопасности, эффективность системы пищевой безопасности, пищевая культура, пищевые ценности, пищевая безопасность в контексте национальной, усиление пищевой безопасности страны.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Терёшкина А.В. *Зарубежный опыт обеспечения продовольственной безопасности.* - <http://nauka-rastudent.ru/27/3252>.
2. Еделев Д.А., Кантере В.М., Матисон В.А. *Международный опыт обеспечения безопасности и качества продуктов питания // Пищевая промышленность. 2010. №11.-С.5-6.*
3. Кейджи Ф. *Безопасность пищевых продуктов в глобализованном мире.* <http://www.who.int>.
4. Белик Е.М., Ребезов М.Б., Чупракова А.М., Максимюк Н.Н. *О безопасности пищевых продуктов // Молодой ученый. 2015, №3. С. 94-97.*
5. Рахматуллина О.В., Черновол Т.С. *Вопросы качества и безопасности пищевых продуктов как элемент продовольственной безопасности // Universum: Экономика и юриспруденция. 2017. № 5(38). - <http://7universum.com/ru/economy/archive/item/4722>.*
6. Плугов А.Г. *Мировой опыт обеспечения продовольственной безопасности и его использование в России. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2010.- 218 с.*
7. Бурцев В.В., Балясова А.А. *Продовольственная безопасность России: оценка и перспективы // Национальные*

интересы: приоритеты и безопасность. 2017. №3 (348). С.479–490.

8. Куркина Н.Р. *Организационно-экономический механизм развития системы продовольственного обеспечения. Дисс.д-ра экон. наук. Москва, 2010, 280 с.*

9. *Безопасность пищевых продуктов. https://www.who.int/topics/food_safety/ru/*

10. Федоськина Л.А., Евстифеев Е.А. *Система обеспечения безопасности пищевой продукции: проблемы внедрения и пути их решения - http://sisupr.mrsu.ru/2009-1/pdf/11_Fedosikina.pdf.*

11. Куприянов А.В. *Система обеспечения качества и безопасности пищевой продукции // Вестник ОГУ №3 (164)/март`2014, С. 164-167.*

12. *Advancing food safety initiatives: strategic plan for food safety including foodborne zoonoses 2013–2022. Geneva: World Health Organization; 2014. Available from: <http://www.who.int/foodsafety/strategic-plan/en>.*

13. *Безопасность продуктов питания. 31 октября 2017 г. <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/food-safety>.*

14. *Безопасность пищевых продуктов. <http://www.fao.org/food-safety/ru>.*

15. Ann Brady. *Повышая уровень безопасности пищевых продуктов. 19 июня 2018. <https://www.iso.org/ru/news/ref2299.html>.*

16. *Заверения в продовольственной безопасности ЕС. <https://ru.euronews.com/2018/01/16/uvereniya-v-prodovolstvennoy-bzopasnosti-es>.*

17. Карпунин М.А. *Развитие диверсификации в аграрном секторе экономики. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2011, 194 с.*

XÜLASƏ

ÖLKƏNİN QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Məqalədə ölkənin qida təhlükəsizliyi sisteminin səmərəliliyinin artırılması problemləri tədqiq olunmuşdur. Bununla bağlı olaraq, ölkədə qida təhlükəsizliyi ilə bağlı mövcud vəziyyətin araşdırılmasının və zəruri tədbirlərin görülməsinin vacibliyi bildirilmişdir. Qida təhlükəsizliyi sisteminin gücləndirilməsi üzrə mütərəqqi dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqinə diqqət

yetirilmişdir. Qida məhsullarının saxlanılması və son istehlakçılara çatdırılması zənciri üzrə mexanizmlərin səmərəliliyi araşdırılmışdır. Ölkədə qida təhlükəsizliyi problemlərinə strateji yanaşmaların təmin edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Qlobal çağırışlar və təhlükələr şəraitində ölkənin qida təhlükəsizliyi sisteminin səmərəliliyinin artırılması üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *qida təhlükəsizliyi, qida təhlükəsizliyi problemləri, qida təhlükəsizliyi sisteminin səmərəliliyi, qida mədəniyyəti, qida dəyərləri, milli təhlükəsizlik kontekstində qida təhlükəsizliyi, ölkənin qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi.*

SUMMARY

PROBLEMS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF FOOD SECURITY SYSTEM OF COUNTRY

The problems of improving the efficiency of food security system of country are explored in the article. The importance of investigating the current food security situation in the country and taking necessary measures is analyzed for this purpose. The study and application of advanced world experience in strengthening the food security system is given. The effectiveness of mechanisms for food storage and delivery to end consumers is investigated too. The need for strategic approaches to food security of the country is justified. Recommendations for improving the efficiency of the food security system of the country in the context of global challenges and threats are given in the end of the article.

Keywords: *food security, problems of food security, efficiency of the food security system, food culture, nutritional culture, food security in the context of national security, strengthening of food security of the country.*

AZƏRBAYCANDA KLASTER İNSTITUTUNUN İNKİŞAFININ STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ

SEVDA MUSAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: sevda.musayeva83@gmail.com

Ölkəmizdə iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsi və onun strukturunun diversifikasiyalaşdırılması istiqamətində önəmli addımlar atılmaqdadır. Əsas məqsəd – iqtisadiyyatın qlobal çağırışlara və təzyiqlərə dayanıqlılığının yüksəldilməsi və ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasından ibarətdir. Çünki son illərdə iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması istiqamətində xeyli tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, iqtisadi artım tempinin yüksəldilməsinə tam mənada nail olunmamışdır. 2019-cu il oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yanında keçirilən iqtisadi müşavirədə dövlət başçısı haqlı olaraq iqtisadi artımın zəifliyinə diqqət çəkmiş və irad tutmuşdur: “Onda nə üçün bizdə qeyri-neft sektorunda ümumi artım o qədər də böyük deyil? Güzəşlər veririk, subsidiyalar veririk, texnika alırıq, infrastruktur layihələri həyata keçiririk, dövlət investisiya xərcləri kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Bütün bu amillər özlüyündə iqtisadi artımı daha da böyük rəqəmlərə gətirib çıxarmalıdır. Amma biz bunu görmürük” [1]. Göründüyü kimi, iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi və bununla əlaqədar olaraq daha təsirli mexanizmlərin iqtisadi-təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsi vacib şərtlərdən hesab olunur. Dünya təcrübəsində milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasında bir sıra iqtisadi mexanizmlərdən istifadə diqqət çəkir və bunların sırasında klasterlər önəmli yer tuturlar. Ölkəmizdə də iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsinə konseptual baxışlarda klaster institutuna və iqtisadiyyatın klasterləşdirilməsinə strateji önəm verilməkdədir. Hələ, ölkə Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”nda qeyd edilir ki, iqtisadiyyatın

klasterlərin əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neftkimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası planlaşdırılır. Kompleksin təşkili zəruri investisiyaların cəlb edilməsinə, ekoloji normativlərə riayət olunmasına, son məhsulun istehsalına qədər olan texnoloji zəncirin qurulmasına, hazır məhsulun rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, bu sahədə ixracın həcmünün və çeşidinin genişləndirilməsinə imkan yaradacaqdır [2]. İqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafının manevrləşdirilməsi və modelləşdirilməsi, fikrimizcə, yüksək səmərə verə bilərdi və klasterlər müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinə investisiyaların cəlb olunmasında, həmçinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilərdilər. Digər tərəfdən, klasterlər qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi hesabına, ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının minimuma endirilməsində klasterlərin rolu çoxfunksiyallılığı ilə daha çox diqqət çəkirlər [3]. Xüsusilə, qeyri-neft sektorunun güclü istehsal və ixrac potensialına malik olan qeyri-neft sənayesinin inkişafında klasterlərdən fəal şəkildə istifadə olunması və klasterlərin yaradılması böyük səmərə verə bilərdi. Ölkə Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda göstərilir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi və bunlarla əlaqədar olaraq sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ixrac potensialının gücləndirilməsi, sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üçün sənaye zonaları və klasterlərin qurulması, sənaye klasterlərinin təşviqi və inkişafı nəzərdə tutulmuşdur [4].

Qeyd edək ki, sənaye klasterləri kifayət qədər çoxfunksiyalıdırlar və qeyri-neft sənayesi

sahələrinin inkişafına güclü təsir göstərmək potensialına malikdirlər. Sənaye klasteri respublikanın bir regionu və ya bir neçə əlaqəli regionu ərazisində yerləşən, ərazi yaxınlığı və funksional asılılıq münasibətləri ilə bağlı olan sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin məcmusudur. Bu klasterlərin yaradılması hesabına sənaye infrastrukturunun gücləndirilməsini təmir etmək mümkündür. Sənaye infrastrukturunu isə sənaye sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan daşınmaz əmlak, nəqliyyat infrastrukturunu obyektlərinin və kommunal infrastruktur obyektlərinin məcmusudur [5]. Klasterlərdə sənaye infrastrukturunun, maddi-texniki bazasının yaradılması və xüsusilə, sənaye innovasiyalarının işlənməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi üzrə müvafiq innovasiya-sənaye infrastrukturunun təşkili sənayenin istehsal və ixrac potensialını, həmçinin sənayedə məhsuldarlığı dəfələrlə artırmağa imkan verə bilər.

İqtisadi inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılması və bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi yeni mexanizmləri və institusional dəyişiklikləri tələb edir [6]. Bu sırada strateji məsələlərdən biri - tətbiq olunan iqtisadi mexanizmlərdən maksimum səmərəliliyinin seçilməsi və onların verə biləcəyi töhfələrin, üstün cəhətlərinin obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Klasterlərdən səmərəli istifadə olunması prosesləri də maraq doğurur. Klasterin yaradılması və inkişaf etdirilməsi prosesləri əsasən XX əsrin 50-60-cı illərindən başlamışdır, ancaq bu proseslər 1970-1980-ci illərdə daha çox sürətli tempə keçmişdir. Klasterlər özündə eyni istiqamətli fəaliyyət növlərini cəmləşdirməklə bərabər, bu sahədə dövlət və özəl strukturları, investisiya və innovasiya birliklərini, istehsal və xidmət müəssisələrini, həmçinin elmi-tədqiqat, ali təhsil və peşə təhsili müəssisələrini birləşdirir. Klasterlərdə müəyyən fəaliyyət istiqamətində geniş şəkildə tədqiqatların aparılması, alınan nəticələrin işlənməsi və fəal şəkildə istehsalata tətbiq edilməsi, müəssisələrin yaradılması, satış və nəqliyyat, logistika infrastrukturunun yaradılmasına ümumi yanaşmalar diqqət çəkir. Klasterdə yer almış investisiya və digər maliyyə fondları investisiya layihələrinin qarşılıqlı şəkildə baxılması, əsaslandırılması və risklərin əsasən daha səmərəli idarə edilməsi mexanizmlərinin formalaşdırılmasına

naıl olmaq mümkündür. İqtisadi inkişaf proseslərinə və iqtisadi artıma təsiri baxımından, klaster mexanizmləri əsasında formalaşan fəaliyyət məkanında şaquli inteqrasiya münasibətləri daha çox yer alır və sahələrarası maraqların ümumiləşdirilməsi potensialı artır [7]. Klasterlər eyni vaxtda elmi-texniki yenilikləri istehsalat tətbiq etmək istəyən elm və təhsil müəssisələrinin maraqlarını özündə birləşdirməklə bərabər, həm də istehsal proseslərində yeni məhsulun yaranmasını və istehsalını təmin edir, biliklər, ideyalar, təşəbbüslər rəqabətqabiliyyətli mal və məhsullara çevrilməklə, yüksək səmərə verir. Klasterlərdə intellektual mülkiyyətin qorunması sisteminin güclü olması və dövlətlər tərəfindən bu kimi iqtisadi fəaliyyət məkanlarına vergi güzəştlərinin tətbiq olunması müsbət nəticələrə səbəb olur. Klasterlər rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı baxımından və ixrac potensialını artırmaq nöqtəyi-nəzərindən xeyli əhəmiyyət kəsb edir [8].

Qeyd edək ki, ölkə və regional aspektlərdə klasterlərin inkişafı üzrə müasir tendensiyaları və mexanizmləri araşdırmaq vacibdir. Bunlardan “üçlü spiral” klasterlərin inkişafı innovasiya mexanizmi əsas yerlərdən birini tutur və bu modelin mahiyyəti 3 komponentdən, onların bir-biri ilə münasibətlərindən ibarətdir. “Üçlü spiral” mexanizmi elmi biliklərə əsaslanan cəmiyyətdə universitetlərin və digər ali təhsil müəssisələrinin, yəni iqtisadiyyatın elm və təhsil sahəsinin, sənaye, biznes, və hökumət, yəni dövlət ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi deməkdir. Bu üç institut bir-biri ilə sıx əlaqədə olan mühitdə innovasiya məhsulu obyektiv reallıqlar əsasında formalaşır. Bunlarla bərabər, klaster institutunun dövlət tənzimlənməsi dərəcəsi və onun klasterlərin formalaşması və inkişafı rolundan asılı olaraq 2 növ strategiyalar olmasını tələb edir: 1) Liberal strategiya – bunun çərçivəsində dövlətin klasterlərin formalaşmasına müdaxiləsi klaster təşəbbüslərinin dəstəklənməsindən və klaster inkişafı üçün regional mərkəzlərin yaradılmasından ibarətdir və 2) Dirijist strategiya – burada klasterlərin yaradılması və inkişafı üzrə dövlət və regional proqramlar formalaşır, innovativ aktiv subyektlər üçün vergi və qeyri-vergi güzəştlər müəyyənləşdirilir, hökumətin dövlət sifarişi vasitəsilə klasterlər dəstəklənir və s. Klasterlər komplekslik prinsipi əsasında iqtisadi mexanizmlər kimi kifayət

qədər bir-birinə oxşar fəaliyyət göstərən, eyni zamanda bir-birilə əlaqəli təsərrüfat – kooperasiya prosesləri olan fəaliyyət istiqamətlərinin formalaşdırılması və təşkili məqsədlə yaradılır. Bu tip klasterlərin əsas məqsədi zəruri infrastrukturun formalaşdırılmasından və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir [9]. Klasterlər komplekslik prinsipi əsasında iqtisadi mexanizmlər kimi kifayət qədər bir-birinə oxşar fəaliyyət göstərən, eyni zamanda bir-birilə əlaqəli təsərrüfat – kooperasiya prosesləri olan fəaliyyət istiqamətlərinin formalaşdırılması və təşkili məqsədi ilə yaradılır [10]. Yerləşdiyi ərazidə və yaxın regionlarda mövcud olan təbii resurslardan, həmçinin iqtisadi resurslardan maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi, işçi qüvvəsindən və əmək ehtiyatlarından istifadəyə münbit şəraitin yaradılması və geniş çeşiddə sənaye məhsullarının istehsal edilməsi - klasterlərin qarşısında duran strateji vəzifələrdəndir. Eyni zamanda, regionlarda yaradılan klasterlər daha çox multiplikativ səmərə verirlər. İnnovativ inkişafın genişləndirilməsində, innovasiyaların yayılması, işlənməsi və tətbiqində klasterlərin çoxfunksiyalı xüsusiyyətləri yüksək səmərə vermək potensialına malikdir. Buna görə də, iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılması proseslərində klaster mexanizmləri kifayət qədər cəlbədidir [11]. Bundan əlavə, klasterlər vasitəsilə milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin modernləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqinin təşkili prioritetlərində də fəal istifadə edilməsi səmərəli hesab olunur. Dünyanın əksər ölkələrində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində sənaye klasterlərinin yaradılması hesabına müxtəlif sənaye sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, o cümlədən, aqrar-sənaye kompleksinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə nail olunmuş və yüksək nəticələr əldə edilmişdir [12]. Digər tərəfdən, fəaliyyət göstərdiyi ərazidə cəmləmiş təbii resurslardan, eyni zamanda iqtisadi resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi, işçi qüvvəsindən və əmək ehtiyatlarından istifadəyə münbit şəraitin yaradılması və geniş çeşiddə sənaye məhsullarının istehsal edilməsi - klasterlərin qarşısında duran strateji vəzifələr kimi xarakterizə olunurlar. Bu keyfiyyətlərlə və funksiyalarla bərabər regionlarda fəaliyyət göstərən klasterlər daha çox multiplikativ səmərə verirlər və regionların iqtisadi fəallığının artırılmasında strateji əhəmiyyət daşıyırlar [13]. Belə ki, klasterlərinin əsas

xüsusiyyətləri - klaster iştirakçılarının ümumi oxşar maraqlarının olması və istehsal olunan məhsulların çeşidinin bir-birindən çox da fərqlənməməsi ilə əlaqəlidir, klasterlər çoxlu sayda funksiyaları yerinə yetirirlər. Klasterlər özündə dövlət, özəl və biznes sahibkarlıq subyektlərini, maliyyə qurumları və kredit təşkilatları, ali təhsil və peşə məktəbləri, investisiya fondlarını və s. qurumları birləşdirməklə formalaşır. Klasterlərinin əsas xüsusiyyətləri - klaster iştirakçılarının ümumi oxşar maraqlarının olması və istehsal olunan məhsulların çeşidinin bir-birindən çox da fərqlənməməsi ilə bağlıdır [14]. Bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində sənaye klasterlərinin yaradılması hesabına müxtəlif sənaye sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə, o cümlədən, aqrar-sənaye kompleksinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə nail olunmuşdur. Milli iqtisadiyyatın strukturunun genişləndirilməsi və global iqtisadi çağırışlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi yeni iqtisadi mexanizmlərin hazırlanaraq iqtisadi sistemə daxil dilməsini şərtləndirir. Beynəlxalq təcrübədə, o cümlədən dünyanın iqtisadi və texnologiyalar cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində bu kimi məqsədlər üçün klasterlərdən geniş istifadə diqqət çəkir. Bundan əlavə, klasterdə yer almış investisiya və digər maliyyə fondları investisiya layihələrinin qarşılıqlı şəkildə baxılması, əsaslandırılması və risklərin əsasən daha səmərəli idarə edilməsi mexanizmlərinin formalaşdırılmasına nail olmaq üçün əlverişli şərait formalaşdırır. Bunlarla bərabər, klasterlər vasitəsilə milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin modernləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqinin təşkili prioritetlərində də fəal istifadə üzrə dünya təcrübəsi mövcuddur.

Son illərdə Azərbaycanda sənaye parkları, texnoparklar, həmçinin sənaye məhəllələri, aqroparklar yaradılmasına baxmayaraq, klasterlərin iqtisadi sistemə daxil edilməsi prosesləri hələ ki, reallaşdırılmamışdır. Klasterlərin fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi üzrə qanunvericilik bazası formalaşdırılmamış və ölkə qanunları qəbul olunmamışdır. Azərbaycanda klasterlərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin hazırlanması və icrasına başlanılması vacibdir. Xüsusilə, ölkə regionlarının təbii və iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması əhəmiyyətli səviyyədə səmərəli ola bilərdi. Klaster hədəfi kimi seçilən regionun iqtisadi əhəmiyyətini dəyərləndirmək

kompleks göstəricilər sistemini müəyyən edə bilər və bu göstəricilər sırasında məşğulluq, əlavə dəyərin səviyyəsi, regionun texnoloji artımı, innovasiya və yeni məhsul yaratmaq potensialı, yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq potensialı, iqtisadi artım imkanları və s. daxil edilməsi daha çox səmərəli olardı [15]. Klasterlərin yaradılması, ilk növbədə sənaye klasterlərinin təşkili xeyli faydalı ola bilərdi. Xüsusilə, Sumqayıt sənaye mərkəzində sənaye klasterlərinin tətbiqi hesabına Bakıda və Sumqayıtda yerləşən universitetlərin, elmi tədqiqat müəssisələrinin, qeyri-neft təmayüllü iqtisadiyyat sahələri subyektlərinin, bank-kredit və maliyyə-sığorta təşkilatlarının, fondlarının klasterlərdə təmsil olunması hesabına qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişaf etdirilməsi proseslərinin daha da sürətləndirilməsi mümkünləşərdi. Sumqayıtın sənaye potensialının artırılması və onun əhəmiyyəti ilə bağlı 2019-cu il noyabr ayının 21-də Sumqayıtın 70 illiyinə həsr olunmuş tədbirdə İlham Əliyev geniş nitqində qeyd etmişdir ki, "...Sumqayıt bu gün müasir sənaye şəhəridir, Cənubi Qafqazın ikinci sənaye şəhəridir. Sumqayıt müəssisələrində ildə təqribən 2 milyard manatlığa yaxın məhsul istehsal olunur. Ona görə Sumqayıt bundan sonra da müasir sənaye şəhəri kimi inkişaf edəcək" [16]. Bu baxımdan, hesab edirik ki, artıq ölkəmizdə klasterlərin yaradılmasına, ilk növbədə sənaye klasterlərinin təşkilinə gecikdirilmədən başlanılmalı və bunlarla bağlı zəruri tədbirlər görülməlidir. Sənaye klasterlərinin təşkili hesabına Sumqayıtın sənaye strukturunun diversifikasiyalaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi və başa çatdırılması, şəhərin sənaye strukturunda kimya və neft kimya, metallurgiya, elektroenergetika sənaye sahələri ilə yanaşı, cihazqayırma, yüksək texnologiyalar əsaslı sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi və rəqabət qabiliyyətli emal müəssisələrinin yaradılması vacibdir [17, s. 320].

NƏTİCƏ

Yaxın perspektivdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasında və onun səmərəliliyinin artırılmasında klasterlərin fəal şəkildə təşkili və inkişaf etdirilməsi böyük səmərə verə bilər. Bunlarla bağlı olaraq, klasterlərdən məhsuldar istifadənin modelləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübəyə uyğun şəkildə səmərəli istifadə olunması üçün bir qrup amillərə və

problemlərə daha çox diqqət yetirilməlidir:

- ölkə iqtisadiyyatının inkişafının strateji hədəflərinə nail olunması və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün klasterlərdən məhsuldar istifadə olunması tədbirləri hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;

- klasterlərin intensiv şəkildə yaradılması və fəaliyyətinin təşkil olunması tədbirləri görülməli, xüsusilə ölkə regionların təbii ehtiyatlarından və əmək resurslarından, iqtisadi inkişaf potensialından maksimum səmərəli istifadə olunması sürətləndirilməlidir;

- klasterlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün daha məhsuldar və işlək mexanizmlər hazırlanmalı və bunlarla əlaqədar olaraq optimal fəaliyyət strategiyası həyata keçirilməlidir;

- ölkənin perspektivli qeyri-neft sektoru sahələrində, o cümlədən qeyri-neft sənayesi sahələrində klasterlərin yaradılması proseslərinin intensivləşdirilməsi və sürətləndirilməsi təmin olunmalıdır;

- klasterlərin səmərəli təşkili və fəaliyyətinin sürətləndirilməsi istiqamətində konkret layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə xüsusi dövlət proqramının qəbul edilməsi vacibdir;

- Azərbaycanda klasterlərdən istifadənin səmərəliliyinə nail olunması üzrə strateji hədəflər müasir dövrün global çağırışlarına uyğun olaraq yenilənməli və bu tip klasterlərin milli iqtisadi sistemə daxil edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət və yanaşma təmin olunmalıdır.

Açar sözlər: *klasterlər, klaster mexanizmləri, klaster mexanizmlərinin multiplikativ təsiri, klasterlər müasir dövrdə, iqtisadi sistem, klasterlərin strateji əhəmiyyəti.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İlham Əliyevin yanında iqtisadi müşavirə keçirilib. 15 oktyabr 2019 - <https://president.az/articles/34450>.
2. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Ильин В.В. Методы формирования кластеров в промышленности. Дисс. канд.экон. наук. Санкт-Петербург, 2010, 157 с.

4. *Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.*

5. *Sənaye klasterlərinin yaradılması metodologiyası. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. "Çap ART" Nəşriyyatı, 2017, 68. s. - <http://www.ier.az>.*

6. *Цзян Суй. Инструментарий формирования и развития территориально-отраслевого кластера с международным участием. Дисс. канд. экон. наук. Тамбов, 2013, 198 с.*

7. *Древинг С.Р. Кластер как организационно-экономическая форма межотраслевой народнохозяйственной системы. Дисс. д-ра экон.наук. Санкт-Петербург, 2010, 409 с.*

8. *Черников Е.А. Государственное регулирование кластера как экономической системы. Дисс. канд. экон. наук. Саратов, 2010, 189 с.*

9. *Боуш Г.Д. Формирование и развитие промышленных кластеров: теория и методология. Дисс. д-ра экон. наук. Санкт-Петербург, 2012, 434 с.*

10. *Тарасов Н.А. Стратегические приоритеты воспроизводственной кластеризации регионального экономического пространства. Дисс. д-ра экон. наук, 2012 год, Санкт-Петербург, 354 с.*

11. *Алиев Т.Н. Инновационное развитие промышленности Азербайджана: нефтепереработка, химия и нефтехимия. Москва-Берлин, «Palmarium», 2016.-232 с.*

12. *Qurbanzadə A.A. XXI əsr: dayanıqlı inkişafın aqrar-sənaye klaster faktoru. Monoqrafiya. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2015. - 216 s.*

13. *Məmmədov R.M. Ölkə regionlarında klasterlərin yaradılması və inkişafı məsələləri. İ.ü.f.d. diss-nın Avt-tı. Bakı, 2011, 24 s.*

14. *Əliyev Ş.T. Milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər // Audit, № 4, 2015, s.73-79.*

15. *Azərbaycanda klasterlərin yaradılması tarixi zərurətdir. 12. 03. 2018. <https://vergiler.az/>.*

16. *İlham Əliyev Sumqayıtın 70 illiyinə həsr olunmuş tədbirdə iştirak edib. 21 noyabr 2019 - <https://president.az/articles/34868/print>.*

17. *Şəfa Əliyev. Azərbaycanın sosial-iqtisadi*

inkişafında Sumqayıt şəhərinin strateji əhəmiyyəti. Monoqrafiya. Sumqayıt, "Azəri" nəşriyyatı, 2019, 368 s.

РЕЗЮМЕ

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ КЛАСТЕРНОГО ИНСТИТУТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье исследованы стратегические направления развития кластерного института в Азербайджане. С этой целью анализирована сущность и значимость кластеров в развитии экономики страны и ее диверсификации. Рассмотрены особенности кластеров в сфере создания сети конкурентоспособных предприятий. Подготовлены рекомендации и даны предложения по стратегическим направлениям развития кластерного института в Азербайджане.

Ключевые слова: кластеры, кластерные механизмы, мультипликативное влияние кластерных механизмов, кластеры в нынешнем периоде, экономическая система, стратегическая важность кластеров.

SUMMARY

STRATEGIC DIRECTIONS OF CLUSTER INSTITUTE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

The strategic directions of cluster institute development in Azerbaijan are explored in the article. The essence and importance of clusters in the development of the economy of country and its diversification are analyzed for this purpose. The peculiarities of clusters in the sphere of creation of a network of competitive enterprises are considered too. Recommendations and proposals on strategic directions of cluster institute development in Azerbaijan are given in the end of the article.

Keywords: clusters, cluster mechanisms, multiplicative influence of cluster mechanisms, clusters in the current period, economic system, strategic importance of clusters.

DÖVLƏTİN MALİYYƏ NƏZARƏT SİSTEMİ

XƏTAİ SALMANOV
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, doktorant*

E-mail: salmanovxetai3@gmail.com

Maliyyə nəzarət sistemi, maliyyə siyasətinin reallaşdırılması, sabit maliyyə mühitinin yaradılması, maliyyə resurslarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi və maliyyə fəaliyyətinin müvafiq qanunvericiliyə uyğunlaşdırılmasından ibarət sistemdir. Maliyyə nəzarəti sisteminə pulun istifadə ilə bağlı həyata keçirilən bütün əməliyyatlar aiddir. Bu əməliyyatlara maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı olan bütün proseslər daxildir. Maliyyə nəzarəti xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilir və bu nəzarət orqanlarının hüquq və vəzifələri qanunvericilik əsasında müəyyənləşdirilir [2, 23]. Maliyyə nəzarətinin aşağıdakı əsas vəzifələri mövcuddur:

-Maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsi;

-Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması;

- Maliyyə uçotunun və maliyyə hesabatlarının düzgün aparılmasının təmin olunması;

- Maliyyə nizamının pozulması hallarının qarşısının alınması və maliyyə intizamının artırılması;

-Müvafiq qanunvericiliyə və normativ aktlara riayət olunması;

Maliyyə nəzarəti mülkiyyət formalarına görə 3 qrupa ayrılır:

- 1)Dövlət nəzarəti;
- 2)Özəl nəzarət;
- 3) İctimai nəzarət.

Dövlət nəzarəti- maliyyə nəzarətinin əsas forması hesab olunur, müvafiq dövlət orqanları və onların yerlərdə səlahiyyətli orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət nəzarəti əsasən dövlət nəzarət-təftiş orqanları, hesablama palataları tərəfindən icra

olunur. Onlar əsasən dövlət tabeliyində olan müəsisə və təşkilatların büdcə, vergi qoyma, əməkhaqqı və s. kimi maliyyə proseslərinin şəffaflığına nəzarət edirlər [4, 13].

Özəl nəzarət- Maliyyə nəzarətinin vacib və ən çox işlək olan nəzarəti hesab olunur. Özəl nəzarət təsərrüfat subyektlərinin müstəqil qərarı ilə həyata keçirilir. Ədəbiyyatlarda özəl nəzarətə bəzən müstəqil nəzarət deyilir. İctimai nəzarət – könüllülük, qərəzsizlik və düzgünlük prinsipi əsasında yaradılmış nəzarət qrupları tərəfindən həyata keçirilir [9, 27].

Maliyyə nəzarəti 3 mərhələdə (dövrədə) həyata keçirilir:

- 1) ilkin nəzarət
- 2) cari nəzarət
- 3) sonrakı nəzarət

İlkin maliyyə nəzarəti- latınca “Preventus” sözündən olub, mənası xəbərdarlıq etmək deməkdir. Bu səbəbdən bəzi mənbələrdə ilkin maliyyə nəzarəti preventiv maliyyə nəzarəti adlandırılır. İlkin maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin başlanğıc mərhələsi hesab olunur və bu mərhələdə maliyyə hesabatlarının, büdcə layihəsinin hazırlanması, müzakirə edilməsi və təsdiq olunması daxildir. İlkin mərhələ, maliyyə fəaliyyəti zamanı baş verə biləcək bir sıra neqativ halların , maliyyə intizamsızlığının qarşısının alınmasında əhəmiyyətli dərəcədə rola malikdir. Ümumi mənada, ilkin nəzarətin əsas məqsədi maliyyə subyektlərinə lazımi hüquqi, meto-diki köməkliklərin göstərilməsindən ibarətdir.

Cari nəzarət-maliyyə əməliyyatlarının reallaşdırılması zamanı həyata keçirilən maliyyə nəzarətidir. Cari nəzarətin əsas məqsədi maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, maliyyə fəaliyyəti zamanı mövcud olan qeyri-qanuni halların aşkara

çıxarılması və belə hallar barəsində xəbərdarlıqdan ibarətdir. Eyni zamanda cari nəzarətin əsas məqsədlərindən biri də, əldə olunmuş gəlirlərin götürülmüş öhdəliklərin icrası üçün nə dərəcədə xərclənməsidir [3,38].

Sonrakı nəzarət- maliyyə fəaliyyətinin sonunda aparılan nəzarət mərhələsidir. Sonrakı nəzarətin əsas məqsədi maliyyə əməliyyatlarının qanunauyğun şəkildə aparılması, onların səmərəlilik prinsipinə uyğun aparılmasına nəzarət etmək, mövcud nöqsanların aşkarlanması və baş verən nöqsanlara qarşı müvafiq addımların atılmasından ibarətdir. Sonrakı maliyyə nəzarəti başa çatan maliyyə yoxlamalarının göstəricilərini hərtərəfli şəkildə analiz edərək yoxlayır.

Maliyyə nəzarəti, maliyyə subyektlərinin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edən qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin təşkili aşağıdakı qanunvericilik çərçivəsində həyata keçirilir: 1.İnzibati qanunvericilik çərçivəsində 2. Mülki qanunvericilik çərçivəsində 3.Proşessual qanunvericilik çərçivəsində

İnzibati qanunvericilik çərçivəsində - nəzarət subyektlərinin hüquq və vəzifələri inzibati hüquq normaları vasitəsilə nizamlanır. İnzibati qanunvericilik çərçivəsində aparılan nəzarət prosesi tərəflərin hüquq və öhdəliklərini nizamlayan inzibati xarakterli xüsusi akt əsasında həyata keçirilir. İnzibati qanunvericilik ilə dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları, müəssisə və təşkilatların daxili maliyyə nəzarət orqanları, auditor təşkilatları fəaliyyət göstərir. Nəzarət prosesi zamanı nəzarət edilən subyektin nəzarətdən yayınması, imtina etməsi zamanı inzibati məcbur etmə imkanından istifadə edilir [5,41].

Mülki qanunvericilik çərçivəsində - maliyyə nəzarəti prosesi mülki qanunvericilik normaları ilə nizamlanır. Mülki qanunvericilik çərçivəsində nəzarət orqanına sərbəst seçim imkanı, müqavilənin pozulması azadlığı verilir.

Proşessual qanunvericilik çərçivəsində - maliyyə nəzarəti prosesi proşessual normalar ilə tənzimlənir. Proşessual qanunvericilik çərçivəsində xüsusiləşdirilmiş məhkəmə idarələrinin ekspertləri həmçinin dövlət nəzarət orqanları, auditor təşkilatları və ya ayrı-ayrı fiziki şəxslərdə ekspert

kimi cəlb oluna bilərlər [1].

Maliyyə nəzarətinin təşkili müəyyən zəruri prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Qanunçuluq prinsipi
- Müstəqillik prinsipi
- Obyektivlik prinsipi
- Aşkarlıq prinsipi
- Vəcdanlılıq prinsipi
- Peşəkarlıq prinsipi
- Məxfilik prinsipi
- Səmərəlilik və qənaətcilik prinsipi

Qanunçuluq prinsipi - hüquqi norma və standartlara ciddi şəkildə əməl olunmasını təmin edir və nəzarət fəaliyyətinin son nəticələrinə görə məsuliyyətini məsul şəxslər daşıyır. Eyni zamanda maliyyə fəaliyyətinin icrası zamanı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, Azərbaycan Respublikasının qanunlarının, normativ hüquqi xarakterli aktlarının tələblərinə ciddi şəkildə əməl olunmalıdır. Müstəqillik prinsipi - maliyyə nəzarəti orqanlarının, nəzarət komissiyalarının, onların üzvlərinin həyata keçirdikləri nəzarət fəaliyyətinin müstəqilliyinə xələl gətirən amillərin qarşısı qəti şəkildə alınmalıdır. Eyni zamanda nəzarət qrupunu təşkil edən üzvlərin şəxsi düşüncəsi olmalı, digər şəxslərdən heç bir asılılığı, öhdəlikləri olmamalıdır. Müstəqillik prinsipi maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən biri hesab olunur. İNTOSAI-nın (Ali Nəzarət Orqanları Beynəlxalq Təşkilatı) IX konqresində qəbul edilmiş Lima bəyannaməsində müstəqillik prinsipi belə ifadə olunur: “Nəzarət orqanları və onların işçiləri nəzarətin müstəqilliyini pozan hər hansı bir müdaxiləyə yol verməməlidirlər. Nəzarət orqanlarının onlara həvalə olunan vəzifələri yerinə yetirmək üçün zəruri funksional və təşkili müstəqilliyi olmalıdır” [7,19].

Obyektivlik prinsipi- nəzarət prosesinin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, normativ aktlara, maliyyə nəzarət normalarına uyğun şəkildə keçirilməsi və qəbul edilən qərarların qanunvericilik əsasında qəbul edilməsidir. Bu zaman maliyyə fəaliyyətinin nəticələri yoxlayıcılar tərəfindən yoxlanılır. Yoxlayıcılar real faktlara əsaslanmalı, kənar təsirlərə, mülahizələrə və nəticələrə mənfi təsir göstərən amillərə yol

verməməlidirlər [10,35].

Aşkarlıq prinsipi - nəzarət fəaliyyətinin nəticələrinin məxfilik , kommersiya sirlərinin qorunması, şərtilə elan olunmasıdır. Aşkarlıq prinsipi əsasən dövlət nəzarəti orqanları üçün tətbiq edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə, təşkilatlara azadlıq verildiyi üçün dövlət nəzarəti xeyli çətinləşir. Bu mənada aşkarlıq prinsipi mütləq prinsip kimi çıxış edir[6,22].

Vicdanlılıq prinsipi – nəzarət prosesində iştirak edən nəzarətçilər səmimi, vicdanlı, dürüst və ədalətli olmalıdırlar. Lima bəyannaməsində vicdanlılıq prinsipi, maliyyə hesabatlarının qanuniliyinin və şəffaflığının yoxlanması kimi ifadə olunur. Peşəkarlıq prinsipi- nəzarət prosesinin keyfiyyətli və səmərəli şəkildə aparılması üçün, nəzarət komissiyalarının əməkdaşları lazımı peşəkar biliyə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Nəzarətçilərin yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin olması nəzarət prosesinin effektivliyi üçün vacib şərtidir [8, 40-42].

Məxfilik prinsipi- Nəzarət prosesi zamanı meydana çıxan məlumatların nəzarət olunanın razılığı olmadan onun yayılması və açıqlanması, həmin məlumatlardan müəyyən məqsədlər üçün istifadə edilməsi qəti qadağandır.

Səmərəlilik və qənaətcilik prinsipi - nəzarət prosesi zamanı daha az vəsaitlərdən istifadə etməklə səmərəli nəticələrə və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaqdır. Nəzarət prosesi zamanı aşkarlanan hər bir fakt tam sənədləşdirilməli , yoxlamalar zamanı əldə olunmuş bütün məlumatları əks etdirən nəticələr, meydana çıxan çatışmazlıqlar və neqativ hallar, eyni zamanda bu halların aradan qaldırılması və digər müvafiq tədbirlər nəzarət qrupu tərəfindən təmin edilməlidir. Maliyyə nəzarəti tətbiq olunan müəssisələrdə yoxlanmış nəticələr müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin qanuniliyi haqqında informasiyadır.

Maliyyə nəzarət sisteminin metodu dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün qayda və üsulların məcmusu başa düşülür.

Maliyyə nəzarətinin aşağıdakı metodları mövcuddur:

- Müşahidə;
- Müayinə;
- Təhlil;
- Yoxlama;

- Ekspertiza (maliyyə-iqtisadi);

- Təftiş.

Müşahidə metodu nəzarət obyektinə ilkin tanışlıq, kompleks, çətin üsullardan istifadə etmədən məlumatların əldə olunması, analiz edilməsi və qiymətləndirilməsidir [3,14].

Müayinə metodu maliyyə nəzarətinin əsas metodlarından biri hesab olunur və maliyyə fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqini aparır. Eyni zamanda müayinə metodu nəzarətin operativ aparılması, nizam-intizam qaydalarına riayət olunması, nəzarət prosesinin hərtərəfli yoxlanması kimi prosesləri əhatə edir. Müayinə metodunun əsas məqsədi maliyyə fəaliyyətinin təhlil olunması və neqativ halların müəyyən edilməsidir. Müayinə metoduna aşağıdakı məsələlərin həlli daxildir:

- Maliyyə sənədlərinin yoxlanılması;
- Maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- Maliyyə vəsaitlərindən istifadə edərəkən müvafiq maliyyə normativ aktlarına riayət olunmasının monitorinqi;

- Maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsinin məqsədli təyinatı və əsaslandırılmasının qiymətləndirilməsi. Təhlil metodu, xüsusi metod olaraq maliyyə sənədlərinin düzgünlüyünün yoxlanmasını təmin edir. Maliyyə təhlili vergi bazası, mühasibat hesabatları və balanslar üzərində aparılır. Təhlil metodu büdcəyə və büdcədənəkar fondlara ödənişlər üzrə hesablaşmalar apararaq maliyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yoxlanılan obyektin maliyyə fəaliyyətinin təhlili nəticəsində vergilərin qalan və ya ödənilməmiş hissəsi ödənilir və ümumi mövcud olan vergi bazası dəqiqləşdirilir. Vergi bazasının dəqiqləşdirilməsi, verginin ödənilməmiş hissəsinin ödənilməsi dövlət və ya bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərinin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Yoxlama metodu maliyyə qanunvericiliyinin, müvafiq maliyyə aktlarının pozulmasının meydana çıxmasını təmin edir. Yoxlamalar həyata keçirən nəzarət orqanı sənədli informasiya mənbələri əsasında nəzarət aparılacaq obyektin maliyyə fəaliyyətini analiz edir. Maliyyə fəaliyyəti zamanı yoxlama subyektlərinə maliyyə nəzarəti agentləri, nəzarət orqanları daxildir. Maliyyə subyektlərinə Mərkəzi Bankı və Hesablama Palatasını misal göstərmək olar. Mərkəzi bank, va-

lyuta tənzimlənməsini və nəzarətini həyata keçirir, bank əməliyyatlarının icra olunmasına, pul və valyuta siyasətinə nəzarət edir. Hesablama Palatası təşkilatı və funksional müstəqilliyə malik olan Azərbaycan Respublikasının ali maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatası dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara daxil olan vəsaitlərə nəzarəti həyata keçirir [4,8].

Yoxlamanın aşağıdakı növləri mövcuddur:

- Kompleks;
- Tematik;
- Sənədli;
- Kameral;
- Səyyar;
- Qarışıq.

Yoxlama prosesi başa çatdıqdan sonra meydana çıxan qanun pozuntuları haqqında yoxlama aktı tərtib olunur və bu aktda yoxlama zamanı bütün aşkar edilmiş nöqsanlar göstərilir. Ekspertiza metodu- nəzarət prosesi zamanı maliyyə əməliyyatlarının effektivliyini və məqsəduyğunluğunu, pul vəsaitlərinin real miqdarını dəqiqləşdirmək məqsədilə tətbiq edilir. Maliyyə nəzarətinin bu metodu çətin, zaman tələb edən olsa da, nəzarət subyektləri üçün çox əhəmiyyətlidir. Ekspertiza metodu zamanı biznes plan, hesabatlar (dövri və illik) araşdırılır, inkişaf perspektivləri analiz olunur. Təftiş metodu- maliyyə fəaliyyətinin qanuniliyini, düzgünlüyünü, şəffaflığını, səmərəliliyini və məqsəduyğunluğunu təmin etmək məqsədi ilə aparılan hərtərəfli, tam, kompleks yoxlamalardır. Təftiş metodunun əsas məqsədlərinə nəzarət obyektinin maliyyə vəziyyəti barəsində dolğun və düzgün informasiyaların əldə olunması, maliyyə fəaliyyətində mövcud olan nöqsanların üzə çıxması, pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi hallarının aşkar edilməsi, nöqsanlar səbəbindən vurulmuş zərərin həcminin müəyyənləşdirilməsi kimi tədbirlər daxildir. Təftiş metodu zamanı 4 əsas fəaliyyət sahəsi yoxlanılır:

1. Nizam-intizamın qaydalarına əməl olunması;
2. Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi ;
3. Maliyyə ehtiyatlarının qorunması;
4. Uçot və hesabatların düzgün aparılması.

Təftiş əvvəlcədən hazırlanmış proqram əsasında xüsusi maliyyə orqanları tərəfindən aparılır. Tərtib olunmuş proqramda nəzarət obyektləri, qarşıya qoyulmuş məqsədlər və bu məqsədlərin icra müddəti qeyd olunur. Təftişin aparılma müddəti adətən 1 ay davam edir. Lakin bu müddət təftiş orqanları tərəfindən dəyişdirilə bilər [9,13].

Yoxlama obyektinə görə təftişin 4 növü vardır:

- 1) sənədli təftiş;
- 2) faktiki təftiş;
- 3) qismən təftiş;
- 4) tam təftiş.

Sənədli təftiş maliyyə sənədlərinin (maliyyə hesabatları, maliyyə cəkləri, maliyyə balansları və s.) yoxlanılması vasitəsilə icra olunur. Sənədli təftiş zamanı nağd maliyyə vəsaitləri yoxlanılmır, bütün nöqsanlar sənədlər əsasında aşkar edilir. Faktiki təftiş sənədlərin və maddi vəsaitlərin yoxlanılması ilə icra olunur. Faktiki təftiş zamanı hər hansı bir məlumat əsasında və ya qanunvericilikdən irəli gələn faktların yoxlanılması aparılır. Faktiki təftişə həm də kameral təftiş deyilir. Qismən təftiş aparılarkən maliyyə nəzarəti təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansısa bir xüsusi sahəsində aparılır. Qismən təftiş zamanı, təftiş sənədlərində aparılan təftişin növü xüsusi şəkildə qeyd olunur.

Tam təftiş maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələrinin hərtərəfli təftiş olunmasıdır. Adətən tam təftişin aparılması, müəyyən dövrü (bir il və ya iki il) əhatə edir [6,22]. Maliyyə resurslarından səmərəli istifadə və maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün ilk növbədə səmərəli maliyyə metodu seçilməlidir. Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini iki əsas amil səciyyələndirir : Etibarlı və düzgün informasiya; Maliyyə fəaliyyətinin səciyyəvi spesifikasiyasını nəzərə almaqla hazırlanan metodologiya. Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətinin vacib tərkib elementi hesab olunur. Maliyyə səmərəliliyinin yüksəldilməsində maliyyə nəzarəti əvəzolunmaz rol oynayır. Maliyyə nəzarətinin şəfəf, düzgün, qanunauyğun və səmərəli şəkildə təşkil olunması özünü maliyyə dayanıqlılığının təmin olunmasında əks etdirəcəkdir. Maliyyə nəzarəti idarəetmə fəaliyyətinin bir forması hesab olunur. Eyni zamanda maliyyə nəzarəti, ölkə iqtisadiyyatındakı tarazlıq pozuntularını, iqtisadi tənzimləmə prosesində aşkar

olunan uyğunsuzluqları, qanunvericiliyin, normativ aktların, maliyyə nəzarət normalarının pozulması hallarının aşkara çıxarılmasında əvəzədməz rola malikdir. Bu səbəbdən maliyyə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, şəffaf maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi dövlətin maliyyə siyasətinin prioritet hədəflərindəndir.

Açar sözlər: *Konstitusiyası, Maliyyə, Nəzarət, İdarəetmə.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.*
2. *Bağirov D.A., Həsənlı M.X., Quşxanı R.N. «Korporativ maliyyə», Bakı, 2010.*
3. *Bağirov D.A., Həsənlı M.X., «Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri», Bakı, 2010.*
4. *Bağirov D. A., Həsənlı M. X., «Maliyyə», Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2011.*
5. *Mirtəlov R.Ə. -Dövlət maliyyə nəzarəti və onun təkmilləşdirilməsi*
6. *Novruzov N.C., Ataşov B.R., —Maliyyə nəzəriyyəsi dərslık. Bakı 2014.*
7. *“Strategic Plan of INTOSAI 2011-2016”-2010;*
8. *Ковалева В.В.— «Финансы» М., 2015. 640 с.*
9. *Бровкина Н.Д. “Основы финансового контроля”. Москва, 2007.*
10. *Грачева Е.Ш., Толстопятенко Г.П., Рыжково Е.А. «Финансовый контроль» Учеб. пособие. М.2014.*

State financial control system

SUMMARY

The system of financial control of the state is a system of proper management of financial policy of the state, effective use of financial resources, prevention of violations of financial discipline. Financial control plays an important role in the economic development of the state. From this point of view, the establishment of an effective system of control will encourage the economic development of the state.

Keywords: *Constitution, Finance, Control, Management.*

Система государственного финансового контроля РЕЗЮМЕ

Система государственного финансового контроля - это система правильного управления финансовой политикой государства, эффективного использования финансовых ресурсов, предотвращения нарушений финансовой дисциплины. Финансовый контроль играет важную роль в экономическом развитии государства. Таким образом, создание эффективной системы контроля будет стимулировать экономическое развитие государства.

Ключевые слова: *Конституция, Финансы, Контроль, Управление.*

Sosiologiya

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN MÜHÜM HƏDƏFLƏRİ

RƏNA QAFAROVA
*Bakı Dövlət Universitetinin
Sosiologiya kafedrası, dissertant*

Gənclərlə siyasətinin mühüm hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi onun nəzəri əsasları ilə sıx bağlıdır. Gənclər siyasətinin elmi-praktik baxımdan əsaslandırılması səyləri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, müntəzəm xarakter almış, XX əsrin sonlarında yuvenologiya nəzəriyyəsinin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Bu, fərqli, özünəməxsus yanaşma tələb edən, spesifik bilik sahəsidir. Müvafiq bilik sahəsi gənclər siyasətinin nəzəri-sosioloji prinsipləri ilə də sıx əlaqədardır. Digər tərəfdən, gənclərlə sosial-etik işin aktual məsələləri müvafiq sosioloji, psixoloji, sosial-pedoloji yanaşmalara söykənir. Burada özünəməxsus cəhətlərdən biri də odur ki, müasir dövrdə gənclərin cəmiyyətdə həm sosial-hüquqi, həm də mədəni-mənəvi baxımından fəal dəstəyə ehtiyacları var. Bu dəstək elm, təhsil, əmək fəaliyyəti baxımından da kifayət qədər böyük aktuallığa malikdir.

Gənclərə sosial tibbi, psixoloji, pedaqoji yardım, sosial dəstək tədbirlərinin genişləndirilməsi sosial siyasət və dövlətin gənclər siyasətilə bilavasitə bağlıdır. Gənclərin sosial fəallığının, təşəbbüskarlığının normativ şəkildə, hüquqi baxımdan dəstəklənməsi dövlətin gənclər siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu mənada, sosial işçinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də məhz gənclərlə mənəvi-etik iş, onların ən müxtəlif fəaliyyət sahələrində təşəbbüskarlığının, fəallığının, estetik zövqünün formalaşdırılmasıdır.

Hazırkı şəraitdə gənclərin problemlərinin sosial cəhətdən sistemli şəkildə öyrənilməsi, bu problemlərin sosioloji tədqiqat metodlarının tətbiqi ilə səmərəli, rəşional həlli böyük aktuallıq kəsb edir. Gənclər istənilən dövətdə və cəmiyyətdə sosial sistemin mühüm aparıcı qüvvəsi sayılır. Bu baxımdan, gənclərin sosial fəallığının düzgün tənzimlənməsi onların məşğulluğu, fəaliyyət, karyera, təhsil, asudə vaxtın təşkili problemlərinin həlli mühüm sosial

prioritetlər kimi meydana çıxır. Bu, bütövlükdə cəmiyyətin ahəngdar sosial inkişafına yönəlməklə yanaşı, həm qlobal, həm regional, həm də lokal səviyyədə cəmiyyətdə sosial həmrəyliyin ahəngdar şəkildə təmin olunmasını şərtləndirir.

Dövlət müstəqilliyi və suverenlik illərində böyüməkdə olan gənc nəslin sosial-mənəvi siması zənginləşmiş, fəal həyat mövqeyinin təsiri altında onlarda sosial fəallıq və mübarizlik ruhu yüksəlmişdir. Həyata açıq gözlə, pragmatik mövqedən yanaşan, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda fəal iştirak edən gənclərimiz yüksək intellektual potensiala malik olmaları ilə seçilir. Müasir gənclərimiz respublikamızın ictimai, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni həyatının bütün sahələrində öz qüvvələrini sınaıır, sahibkarlıq və mülkiyyətçilik vərdişlərinə yiyələnərək, şəxsi həyatlarını firavanlaşdırmaq üçün təşəbbüskarlıqla çalışırlar. Müstəqilliyimizin bərpa olunmasından sonra gənclərə diqqət və qayğı dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsinə, strateji prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Gənclərə sosial cəhətdən xüsusi diqqətin, qayğının göstərilməsi bütün mütərəqqi dövlətlərdə və cəmiyyətlərdə sosial siyasətin mühüm hədəflərindən sayılır. Bu baxımdan, gənclər siyasəti Azərbaycan dövlətinin sosial inkişaf prioritetlərinin aparıcı xəttini müəyyənləşdirir (1, 4, s.103-104). Sosial-statistik göstəricilərə görə, hazırda Azərbaycanda iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin 60 faizdən çoxunu gənclər təşkil edir (2, s.16).

Ölkəmizin gəncləri Azərbaycan cəmiyyətinin tərəqqisində, tale yüklü məsələlərin həllində mühüm rola malikdirlər. Gənclərin ölkənin inkişafında daha fəal iştirakının stimullaşdırılması, onların sosial məsuliyyət hissəsinin yüksəldilməsinin, gənclərin müxtəlif sosial qrupları arasında fərqli əlamətlər üzrə müsbət qarşılıqlı təsir dinamikasının

yüksəldilməsi dövlətin gənclər siyasətinin başlıca hədəflərindən biridir. Bu mənada, gənclər arasında sosial təşəbbüskarlığın və sosial yönümlü ünsiyyətinin inkişaf etdirilməsi hələ ümummillə lider Heydər Əliyevin eyni zamanda xüsusi təklif kimi irəli sürülmüşdür. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1996-cı ilin 2 fevral tarixində Azərbaycan gənclərinin ilk formunun keçirilməsi buna əyani misaldır. Bir il sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev ilk formun keçirildiyi tarixdən Azərbaycanda gənclər günü kimi müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. 1996-cı ildən bu günə qədər gənclərin 8 forumu keçirilmişdir. Sonuncu forum 2018-ci ildə təşkil edilmişdir (3). 1996-cı ildən indiyə qədər gənclərin sosial məsələlərinin həlli ilə bağlı çoxsaylı qanunlar qəbul edilib, dövlət başçısı tərəfindən müvafiq fərman və sərəncamlar imzalanıb. Müvafiq qanunvericilik aktları, idman, bədən tərbiyə, gənc istedadlara dəstək olunması, gənc ailələrin müdafiəsi, gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsi, onların sosial-iqtisadi potensialının qorunması və inkişaf etdirilməsi, hərbidə və müdafiə sferasında çalışan gənclərin məşğulluğu ilə bağlı qəbul olunan və yerinə yetirilən müxtəlif proqramlar buna əyani nümunə göstərilə bilər. Bütün bunlar Azərbaycan gəncliyinin sosial-siyasi cəhətdən yetkinləşməsinə yol açmışdır, onların sosial qayğılarının aradan qaldırılması, məşğulluqlarının təmin edilməsinə əlverişli şəraiti formalaşdırmışdır.

Azərbaycanda dövlətin gənclər siyasətinin əsas hədəfləri 1999-cı ildə imzalanan müvafiq fərmanla müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da gəncliyə dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət və qayğı göstərilməsinin təzahürü kimi dəyərləndirilməlidir. Heydər Əliyevin imzaladığı həmin fərman gənclər fəaliyyətinin bütün mühüm istiqamətlərini təhsil, sağlamlıq, mənəvi inkişaf, tərbiyə, intellektual fəaliyyət, asudə vaxtın necə təşkil olunması məsələsi, hüquq sferası, sosial, mədəni, siyasi həyatda iştirak məsələləri ilə bağlıdır (4).

Bu istiqamətdə müvafiq dövlət qurumları, o cümlədən, Gənclər və İdman Nazirliyi xeyli işlər görmüş, müxtəlif tədbirləri, layihələri, proqramları məqsədyönlü şəkildə həyata keçirimişlər. Gənclər və İdman Nazirliyinin ölkəmizdə gənclərin intellektual potensialının artırılması ilə bağlı fəaliyyəti müxtəlif kreativ tədbirlər fonunda xüsusi olaraq diqqəti çəkir. Məsələn, intellektual klubların, gənc

fəallar dərnəyinin, şən hazırcavablar komandalarının yaradılması, onların müvafiq beynəlxalq tədbirlərdə iştirakının təmin olunması nazirliyin fəaliyyətinin məqsədyönlü səmərəli xarakter daşdığını göstərir. Bu baxımdan, Nazirlik özünün sosial-siyasi fəaliyyət hədəflərini müvafiq strategiyalar üzrə müəyyənləşdirir. 2009-2015-ci illərdə Elmin İnkişafı üzrə Milli Strategiyaya əsasən, Azərbaycan gənclərinin elmi fəaliyyətinin dəstəklənməsi, motivasiya edilməsi, stimullaşdırılması Nazirliyin təşviq etdiyi prioritetlər sırasındadır (5). Gənclərin yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsi, onların elm təhsil sahəsində uğurlarının, elmi tədqiqatlarının dəstəklənməsi müvafiq işlərin səmərəli həyata keçirilməsi üçün görülən tədbirlər Gənclər və İdman Nazirliyinin bu istiqamətdə fəaliyyətinin effektiv şəkildə qurulduğunu göstərir. Nazirliyin təşəbbüsü ilə keçirilən “İdeya var” layihəsi (elmi yaradıcılıq üzrə müsabiqə festival) yeniyetmələrin VI beynəlxalq elmi olimpiadası, gənc alimlərin innovativ ideyaları ilə bağlı I və II respublika yarmarkaları bu kimi tədbirlər sırasındadır. Gənclər və İdman Nazirliyi bu istiqamətdə gənc tədqiqatçıların simpozium, seminar və konfranslarda həm məruzəçi, həm də təqdimatçı kimi iştirakını fəal şəkildə dəstəkləyir. Gənc alimlərin beynəlxalq Bakı forumu, “Gənclər ekoloji inkişaf uğrunda” adlanan beynəlxalq elmi konfransının keçirilməsi, dünyanın gənc alimləri üçün Bakıda keçirilən beynəlxalq forumlarını, Avropanın gənc alimlərinin “Avropa məkanında yeni çağırışlar” mövzusunda Bakıda keçirdikləri beynəlxalq tədbir Gənclər və İdman Nazirliyinin digər dövlət qurumları ilə birgə bu istiqamətdə gördüyü işlərin mühüm hissəsi kimi qeyd edilə bilər (6).

Rəsmi dövlət strukturları ilə yanaşı, Azərbaycanda bilavasitə gənclərin problemləri ilə məşğul olan 120-dən artıq QHT (qeyri-hökumət təşkilatı) fəaliyyət göstərir. Bunların bir qismi Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası çərçivəsində öz fəaliyyətlərini əlaqələndirirlər. Azərbaycan gənclər təşkilatları Avropada və dünyada ümumi tərəqqi, sosial layihələr çərçivəsində fəal tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq edən qurumlar sırasındadırlar (7, s.18).

Azərbaycanın bir sıra gənclər təşkilatlarının BMT-nin Sosial və İqtisadi Şurasına, ATƏT-in, Avropa Şurasının müvafiq qurumlarına müşahidəçi üzv kimi qoşulmaları, Azərbaycan gənclərinin təşkilatçılıq və idarəçilik qabiliyyətinin kifayət qədər yüksək olduğunu bilavasitə təsdiqləyir. Bununla

yanaşı, 1999-cu ildən 2019-cu ilə qədər ölkəmizdə gənclərin işləri üzrə çoxsaylı QHT-lərin yaranması, onların əksəriyyətinin dövlət qeydiyyatına alınması Azərbaycanda gənclərə göstərilən böyük ehtimadın və yardımın xüsusi göstəricisidir.

Həyatın bütün fəaliyyət istiqamətlərində Azərbaycan gəncləri yenilikçilik kreativlik, təşəbbüskarlıq baxımından müsbət keyfiyyətləri ilə seçilir. Gənclərin humanitar, sosial, siyasi, mədəni, iqtisadi sferalarda fəallığı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gənclər siyasətinin mühüm mənbələrindən biri də dövlətin bu istiqamətdə qəbul etdiyi qanunlar və siyasi-hüquqi sənədlərdir. Azərbaycanda dövlətin gənclə siyasətinin əsas hədəfləri və ya istiqamətləri “Gənclər siyasəti haqqında Qanun”la müəyyən edilmişdir. Həmin qanun keçmiş sovet ölkələri məkanında gənclər siyasəti ilə əlaqədar dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş ilk qanunvericilik sənədləri sırasındadır (8). Digər tərəfdən, Azərbaycanda gənclərə dövlətin xüsusi diqqət və qayğısının artırılmasına yönəldilmiş çoxsaylı qərarlar proqramlar, layihələr, sərəncamlar mövcuddur. Ümumilikdə, gənclərin aktual sosial problemlərinə həsr olunan 20-dən artıq proqram qəbul edilmişdir ki, bu da bilavasitə dövlətimizin müstəqilliyinin bərpasından keçən 28 ili əhatə edir(9).

Gənclər siyasətinin mühüm hədəflərindən biri də onların asudə vaxtının uğurlu, səmərəli təşkilidir. Bu, gənclərin sosial məsuliyyət hissinin qüvvətləndirilməsinə, onların cəmiyyətin maraqlarını ifadə edən, mühüm fəaliyyət növlərinə cəlb olunmasına yönəlmişdir. Gənclərə sağlam həyat tərzinin aşılınması, onları asudə vaxtlarını faydalı işlərə sərf etməyə yönəltmək, gəncləri zərərli vərdişlərdən uzaqlaşdırmaq burada başlıca məqsəd kimi qiymətləndirilir. Yay və qış fəsillərində gənclər üçün sağlamlıq, təlim düşərgələrinin intellektual yarışların, müsabiqələrin təşkili məhz bu məqsədin reallaşmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan gəncləri dövlətin sosial-siyasi hədəflərinin, eləcə də gənclər siyasətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində mütərəqqi rola malikdirlər. Hazırda gənclərimiz təşkilati baxımdan həm ölkə daxilində, həm də Azərbaycan hüdudlarından kənarında sosial, mədəni, siyasi istiqamətlərdə böyük fəallıq, təşəbbüskarlıq göstərir. Bu qurumlar sırasında seçilən gənclər təşkilatlarından biri də Azərbaycan Respublikasında

fəaliyyət göstərən Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurasıdır (ARGTMS). Hazırda ARGTMŞ-in göstərdiyi fəaliyyət modern idarəetmə modeli sayılan 3G strategiyası ilə izah edilir. Müvafiq sosial strategiya 3 mühüm hədəfi dövlətin gənclər siyasətinin fəal şəkildə dəstəklənməsini, ikinci mühüm hədəf kimi, gənclər arasında sosial ünsiyyət, əməkdaşlıq meyillərinin qüvvətləndirilməsini və nəhayət gənclər təşkilatları və birliklərinin xüsusi sosial təsisat kimi qüvvətləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi məqsədini ifadə edir. ARGTMŞ-nin fəaliyyət hədəfləri çoxşaxəlidir. Bu hədəflər gənclərlə bağlı müxtəlif sosial məsələlərin həllinə yönələn müxtəlif istiqamətlərdə məqsədyönlü iştirakı nəzərdə tutur. Üzvlərinin sayı 120-dən çox olan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası həm ölkə daxilində, həm beynəlxalq səviyyədə bir sıra mühüm sosial layihə və proqramların təşəbbüskarı və iştirakçısıdır. Müvafiq fəaliyyət istiqamətlərindən hər biri ayrılıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir və uyğun hədəflər bir neçə prioritet proqramı özündə cəmləşdirir (10). Məsələn, könüllü xidməti ilə bağlı paytaxt Bakıda və 12 regional ərazidə yerləşən 15 gənclər evinin daxil olduğu proqram buna misal ola bilər. Həmin proqrama əsasən, yay mövsümü müddətində ölkənin müxtəlif regionları arasında gənclərin iştirakı ilə 1 aylıq könüllü mübadiləsi həyata keçirilir. Belə bir mübadilə həm gənclərin dünya görüşünün həyat təcrübəsinin möhkəmlənməsinə həm də könüllü düşüncəsinin mütərəqqi məzmun və mahiyyət kəsb etməsinə kömək edir.

2016-cı ildə Gəncə şəhərinin Avropanın gənclər paytaxtı olan şəhər kimi tanınması buna əyani sübutdur. Statistik məlumatlara görə, Azərbaycanda 250-dək müxtəlif gənclər təşkilatı fəaliyyət göstərir. Son 10 ildə gənclərin sosial qaygılarının həlli istiqamətində minə yaxın sosial layihə və proqram hazırlanıb, həyata keçirilmiş, bunların reallaşmasını orta hesabla 55 milyon manatdan artıq vəsait xərclənmişdir. Bu, bilavasitə Gənclər və İdman Nazirliyinin dəstəyi ilə icmalar səviyyəsində həyata keçirilən layihələrə ayrılan vəsaitdir (7, s.18-19). Burada qeyd etmək gərəkdir ki, müvafiq tədbirlər sırasında gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili, sosial inkişaf və motivasiya tədbirləri, yönəltmə, sosial dəstək, məlumatlandırma prosesini həyata keçirmək üçün bilavasitə gənclərlə bağlı sosial xidmət müəssisələri yaradılmışdır. Həmin sosial

xidmət müəssisələri ünvanlı şəkildə “Gənclərlə irəli” adlanır, onlara zəruri sosial iqtisadi-təşkilati və hüquqi dəstək göstərmək məqsədi güdür. Hazırda Azərbaycanın 23 şəhərində Gənclər evi tikilib və müvafiq mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Respublikamızın 14 bölgəsində isə belə mərkəzlərin inşası artıq tamamlanıb və onların ümumi sayı 37-yə çatıb (11). Azərbaycanda həyata keçirilən gənclər siyasətinin başlıca vəzifələri məsuliyyətlə həyata keçirilməsi ölkəmizin sosial iqtisadi inkişaf potensialını daha da artırır və respublikamızda insan kapitalı amilinin yüksək dəyərləndirildiyini göstərir. Bu istiqamətdə Azərbaycan həm ikitərəfli həm də çoxtərəfli şəkildə müxtəlif dövlətlər, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar ilə fəal əməkdaşlıq əlaqələri qurur. Hazırkı dövrdə Azərbaycanın 40-dan çox ölkə ilə gənclər və idman sferasında əməkdaşlıq sazişləri layihələri mövcuddur. Bu ölkələr sırasında Koreya, Braziliya, Çin, Serbiya, Türkiyə, Pakistan, Qazaxıstan, İtaliya, İran, İspaniya, Yunanıstan, Macarıstan və digərlərinin adını çəkmək mümkündür (12).

Azərbaycanda gənclər siyasəti ilə bağlı fəaliyyət hədəflərindən danışarkən 2 proqramı xüsusi vurğulamaq gərəkdir. Azərbaycan gəncliyi ilə bağlı mühüm siyasi hədəfləri əhatə edən 2005-2009-cu və 2011-2015-ci illərə dair qəbul olunan dövlət proqramlarıdır. Azərbaycan gəncliyi ilə bağlı müvafiq proqramlarda dünya təcrübəsinin tarixi mədəni ənənələrə zəngin mənəvi irsimizə uyğun şəkildə gənclərin qayğılarının aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Hazırda hər 2 sənədin icrası uğurla tamamlanmışdır və növbəti hədəf artıq 2017-2021-ci illəri əhatə edir (13, s.2).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 26 yanvar tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş İnkişaf Strategiyası Azərbaycan gənclərinin 2015-2025-ci illərdə sosial mənəvi inkişaf və fəaliyyət prioritetlərini sistemli şəkildə müəyyənləşdirir. Burada strategiyanın əsas hədəfi kimi, Azərbaycan gəncliyinin potensialının mövcud şəraitə, dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yüksəltmək, inkişaf etdirmək götürülmüşdür. Məqsəd bütün bunlarda dövlətin, cəmiyyətin, eləcə də onun ayrılmaz bir hissəsi olan gənclərin ümumi maraqları naminə səmərəli şəkildə yararlanmaq, gənclərdə, yeni nəslin nümayəndələrində milli düşüncənin, dövlət cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissənin, vətəndaşlıq mövqeyini formalaşdırmaq, inkişaf etdirməkdir.

Müvafiq strategiyada Azərbaycan gəncliyinin inkişaf hədəflərini ifadə edən bir sıra mühüm prinsiplər və müddəalar öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar, ilk növbədə, Azərbaycan gəncliyinin çağırış hədəflərini ifadə edir. Müvafiq hədəflər təsdiq olunmuş strategiyada 2 böyük qrupa ayrılır. Həmin sənəddə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Azərbaycan gəncliyi üçün müəyyənləşdirilən hədəflər dünyada baş verən qloballaşma prosesi ilə bilavasitə əlaqəlidir.

2011-ci ilin dekabrında dövlət başçısının fərmanı ilə Gənclər fondunun yaradılması, 2007-2015-ci illərdə xarici ölkələrdə təhsillə bağlı xüsusi dövlət proqramının qəbul edilməsi Azərbaycan gəncliyinə göstərilən dövlət qayğısının nümunəsidir. 5 mindən artıq Azərbaycan gənci məhz həmin proqram sayəsində dünyanın tanınmış nüfuzlu ali təhsil ocaqlarında ixtisaslaşmış təhsil almağa müvəffəq olmuşdur. Bütün bunlar Azərbaycan cəmiyyətinə, eləcə də ölkə gənclərinin qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına zəruri təkan verməsinə uğurlu zəmin yaradır. Gənclərimiz bu gün dünyada ən fəal gənclər sırasında həm yüksək intellektual potensialları, həm milli dəyərlərə bağlılıqları, eləcə də idmanın müxtəlif sahələrində qazanılan böyük uğurlarla, yaxşı fiziki, psixoloji, hərbi hazırlıqları ilə seçilir. Elm, təhsil, ictimai fəaliyyət sferasında gənclərimizin beynəlxalq təşəbbüskarlığı sayəsində ölkə xaricində əməkdaşlıq əlaqələri fəal şəkildə inkişaf etməkdədir (14).

Burada yaradıcı gənclərə dövlət qayğısı ilə bağlı tədbirlər, Azərbaycan prezidentinin fərmanı ilə 1997-ci ildə istedadlı gənclər üçün xüsusi təqaüdlərin ayrılması barədə sərəncam, 2007-ci ildə Azərbaycan prezidentinin fərmanı ilə yaradıcılıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün xüsusi təqaüd fondunun yaradılması, xüsusi istedadlı uşaqlar və gənclərin yaradıcılıq potensialının inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilən dövlət proqramını vurğulamaq gərəkdir. 2013-cü ilin 2 iyul tarixli fərmanı ilə gənclər üçün xüsusi mükafatın təsis olunması elm, təhsil, mədəniyyət, ictimai fəaliyyət, ədəbi sahələrdə inkişafı, sağlam rəqabəti stimullaşdıran mühüm amildir. Qeyd edilən sahələrdə nailiyyətləri ilə fərqlənən gənclər ildə bir dəfə həmin mükafata layiq görülür (15).

Çoxsaylı gənclər təşkilatları sırasında Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla xanım Əliyevanın lideri olduğu Rusiyanın Azərbaycanlı

Gənclər Təşkilatı (AMOR) ölkə xaricində xüsusən Rusiya Federasiyası hüduqlarında yaşayan, təhsil alan fəaliyyət göstərən gənclərin vahid təşkilatda cəmləşdirilməsi, onların potensialından hər iki dövlətin ümumi maraqları naminə səmərəli istifadə olunması istiqamətində göstərdiyi fəaliyyət yetərincə uğurlu və təqdirə layiqdir. Bu fəaliyyət həm gənclərin problemlərilə bağlı aktual sosial-mədəni məsələləri eləcə də diaspor və lobbiçilik fəaliyyətini əhatə edir. Gənclərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, aparılan müzakirələr AMOR-un Azərbaycan gənclərinin dünyada fəaliyyətinin milli maraqlar baxımından istiqamətləndirilməsində çox müsbət rol oynadığını təsdiqləyir (16, s.7).

Azərbaycanın birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva gənclərin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm tədbirlərin təşkilatçısı kimi çıxış edir, bu istiqamətdə gənclərə zəruri tövsiyələr verir, onları qayğılandırın məsələləri idarə və diqqətdə saxlayır və bu sahədə öz səylərini əsirgəmir. Bakıda bilavasitə onun sədirliyi ilə keçirilən gənclərin məşğulluğu sammiti Azərbaycan gənclərinin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində işgüzar fəaliyyət təcrübəsinin artırılmasına, bununla bağlı zəruri fikir, təcrübə mübadiləsinə yönəldilmişdir (17).

Azərbaycan gənclərinin bu gün müxtəlif ölkələrin gəncləri ilə fəal əməkdaşlığı - onların qlobal, humanist, bəşəri dəyərləri mənimsəməsi müvafiq strategiyanın vacib hədəfləri sırasındadır. Digər mühüm məsələ Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq gənclər hərəkətinə getdikcə daha fəal nüfuz etməsidir. Bu gün gənclərimiz ölkəmizin aktual problemlərinin həlli istiqamətində nüfuzlu beynəlxalq gənclər qurumları ilə fəal əməkdaşlıq edirlər. Ərazimizin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal şəraitində bu məsələ olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda mövcud imkanlardan maksimum faydalanmaq şərti ilə gənclərin mövcud potensialının möhkəmlənməsi onların dövlət və cəmiyyət qarşısında cavabdehliyini yüksəltmək yolu ilə gerçəkləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə mövcud strategiyanın səmərəliliyini artırmaq məqsədilə elə ölçmə və qiymətləndirmə sistemi yaradılmalıdır ki, gənclərin sosial davranışını adekvat şəkildə müəyyənləşdirə, dəyərləndirə bilsin. Burada qiymətləndirmə meyarı kimi seçilən indikatorlar bilavasitə görülən, həyata keçirilən tədbirlərlə gənclərin mövcud vəziyyətinin durumunun necə

dəyişməsi arasında zəruri əlaqəni əks etdirməlidir. Bu istiqamətdə gənclərin problemlə qrupları ilə sosial işin həyata keçirilməsinə paralel olaraq, sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə müvafiq məsələlərin fundamental əsaslarının öyrənilməsi təklif olunur.

Mövcud strateji konsepsiyanın icra edilməsi 2025-ci il üçün müəyyənləşdirilən hədəflərə tam çatmağı nəzərdə tutur. Həmin dövrə qədər gənclərin peşə hazırlığının və təhsil səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi ən müxtəlif səviyyələrdə ixtisaslaşmış təhsil alanların sayının nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəldilməsi strategiyanın vacib fəaliyyət istiqamətləri sırasındadır. Digər önəmli məsələlərdən biri gənc kadrların, mütəxəsislərin öz peşə və ixtisaslarına uyğun işlə təmin olunmasıdır. Hazırda bu məqsədlə, gənclər arasında işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasından ötrü müxtəlif layihələr, proqramlar həyata keçirilir. Məsələn, həm ali, həm peşə-ixtisas, həm də orta ixtisaslı təhsil məktəblərində tələbələrin, şagirdlərin zəruri hallarda yaşayış məkanı, müvafiq yataqxanalarda yerləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Müvafiq proqramlarda onların, ilk növbədə, yaşadıkları bölgələrdə və yaxın regionlarda peşələrinə, ixtisaslarına uyğun şəkildə işlə təmin olunması tövsiyyə edilir.

Açar sözlər: *gənclər, siyasət, Azərbaycan, qrup, əhali, asudə vaxt, təhsil.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev H.Ə. *Müstəqilliyimiz əbədidir* (42 cildə). Bakı, 2013.
2. Əmirov M. *İlham Əliyev: Bizim siyasətimiz bizim istəyimizdir*. Bakı, 2002, 398 s.
3. *Azərbaycan Gənclərinin VIII Forumu keçirilib*. Bakı, 16 noyabr, 2016 (<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2980793.html>)
4. *Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasəti*. 8 aprel, 2010 (<https://lib.aliyevheritage.org/az/9476535.html>)
5. *Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya*. Bakı, 4 may, 2009 (www.e-qanun.az/framework/17199)
6. "Gənclər ekoloji inkişaf uğrunda" beynəlxalq elmi-praktiki konfransın yekun qətnaməsi qəbul olunmuşdur. 12 noyabr, 2010 (https://azertag.az/xeber/Gencler_ekoloji_inkisaf_ugrunda_beynelxalq_elmi_praktiki_konfransin_yekun_qetnamesi_qebul_olunmusdur-500835)

7. Cəfərov M.A. *Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin iştirakı*. Bakı, 2012, 100 s.

8. *Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı, 4 aprel, 2002. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/1/c_f_1619.htm

9. *Azərbaycanda gənclərin vəziyyəti haqqında analitik hesabat*. Bakı, 2017 (https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000157806_aze)

10. İsmayilov R. *Azərbaycanda uğurlu gənclər siyasəti və dövlət proqramları həyata keçirilir*. *Kaspi qəzeti*, 24 iyul, 2014. (<http://www.kaspi.az/az/azerbaycanda-uurlu-gencler-siyaseti-ve-dvlet-proqramlari-heyata-kecirilir>)

11. *Gənclər evləri və mərkəzləri*. Bakı, 20 dekabr, 2019 (<http://www.genclerevi.az/haqqimizda.html>)

12. Yusifli R. *Dövlət gənclər siyasəti və idmanın inkişafı prioritet sahədir*. "Respublika" qəzeti, Bakı, 3 dekabr, 2013 (www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/idman/item/1114-doevlaet-zhaendzlaer-siyasaeti-vae-idman-n-inkishaf-prioritet-sahaedir)

13. "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" *Dövlət Proqramı*. Bakı, 15 sentyabr, 2017-ci il, 21 s, PDF

14. *2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı*. Bakı, 16 noyabr, 2018 (https://azertag.az/xeber/2019_2023_cu_illər_uchun_Azərbaycan_Respublikasında_ali_təhsil_sisteminin_beynəlxalq_rəqabətliliyinin_artırılması_üzrə_Dövlət_Proqramı-1215482)

15. *Gənclər üçün Prezident Mükafatının təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı*. Bakı, 2 iyul, 2013. (www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/26/f_26131.htm)

16. *Azərbaycan diasporunun gənc siması – Rusiyanın Azərbaycanlı Gənclər Təşkilatı Olaylar-2013.- 2 avqust.- S.* (www.anl.az/down/meqale/olaylar/2013/avqust/320644.htm)

17. *Dünya gənclərinin 4-cü məşğulluq Sammiti*. Bakı, 24-26 sentyabr, 2008. (<https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/66/2147/Dünya-gənclərinin-4-cü-məşğulluq-Sammiti>)

18. Əzimova R. *Keçid dövrü cəmiyyətinin sosial stratifikasiyasında orta sinif*. Bakı, 2014, 100 s.

19. Əzimova R. *Keçid dövründə sosial strukturda orta təbəqə*. *Azərbaycan bu gün və sabah*. № 92,

2007, s.20-28.

20. Məmmədşadə İ. *Azərbaycanda orta sinif formalaşır və orta sinif vətəndaş cəmiyyəti ideyalarını qəbul edir*. *Vətəndaş cəmiyyəti*, № 3, Bakı, 2009, s 94-116.

21. Mehdiyev R. *Azərbaycan 2003-2008: zaman haqqında düşüncələr*. Bakı, 2009, 240 s.

РЕЗЮМЕ

Важные приоритеты молодежной политики Азербайджана

Определение важных приоритетов молодежной политики тесно связано его теоритической основой. Регулярные попытки научно-практического обоснования молодежной политики начинается в ранние годы XIX века. В конце XX века это совершилось формированием научной молодежной концепции ювенологии. В развитых странах социальная поддержка молодеж является один из важных приоритетов социальной политики. Поэтому молодежная политика в значительной степени определяет приоритеты социального развития Азербайджана.

Ключевые слова: *молодёжь, политика, Азербайджан, группа, населения, свободная время, образования.*

SUMMARY

Important priorities of Azerbaijan 's youth policy

The identification of important priorities of youth policy is closely linked by its theological basis. Regular attempts at scientific and practical justification of youth policy begin in the early years of the 19th century. At the end of the 20th century, this was done by the formation of a scientific youth concept of juvenile science. In the developed countries social support youth is one of important priorities of social policy. Youth policy therefore largely determines Azerbaijan 's social development priorities.

Keywords: *youth, politics, Azerbaijan, group, population, free time, education.*

SOSIAL SAHİBKARLIQ: MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ TARİXİ

RƏŞAD MURADOV

BDU-nun "Sosiologiya" kafedrasının doktorantı

E-mail: reshad.muradov@gmail.com

Azərbaycanda sosial sahibkarlıq yeni və perspektivli bir hadisədir. Sosial sahibkarlıq fəaliyyəti istənilən dövlət üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, sosial sahibkarın lazımi resursları toplamaq və bazar uğursuzluqları əsasında innovativ həllər hazırlamaq qabiliyyəti bütövlükdə iqtisadiyata uzunmüddətli müsbət təsir göstərir. İkincisi, sahibkarların risk etməyə və investisiya qoymağa hazır olması onlara inanılmaz miqyasda innovativ fikir və layihələri həyata keçirməyə imkan verir. Üçüncüsü, hər hansı bir sosial müəssisənin meyarı ölkənin strateji inkişafına və büdcəsinə müsbət təsir göstərən özünü təmin etmə və maliyyə sabitliyidir. ABŞ-da, məsələn, son zamanlarda böyük bir dövlət borcu səbəbiylə sosial sahibkarlığa maraq xeyli artmışdır. Bu, dövlətin müxtəlif səviyyələrdə büdcələrdə vəsait çatışmazlığı səbəbindən sosial sahibkarlığı həvəsləndirməkdə maddi marağını izah edir (9, s.25).

Hazırda "sosial sahibkarlıq" anlayışına vahid yanaşma işlənilib hazırlanmamışdır. Elmi ədəbiyyatda sosial sahibkarlığın ondan çox tərif mövcuddur. Sosial sahibkarlığın təriflərindən biri Helen Hoh və Paul Treysiyə aiddir: "Sosial müəssisələr sosial məqsəd adı ilə ticarət əməliyyatları aparırlar. Onlar yenilik, sahibkarlıq və sosial bir məqsədi birləşdirir və ticarət gəlirləri hesabına maliyyə sabitliyi axtarırlar. Onların missiyası sosial imtiyazları maddi qazanandan üstün tutur. Yaranan qalıq onu idarə edən şəxslərin deyil, sosial müəssisənin "müşətilərinin" maraqlarına uyğun istifadə olunur." (6, s.24). Yuxarıdakı tərifdən belə çıxır ki, sosial sahibkarlıq ilk öncə cəmiyyətin sosial problemlərinin davamlılığı və dayanıqlığı əsasında həllinə və ya

yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş yenilikçi bir fəaliyyətdir (11). O, ənənəvi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə xeyriyyəçiliyin sintezi kimi çıxış edir. Bu, əsas məqsədi cəmiyyətdəki gərginliyi azaltmaq və ya, sosial problemləri həll etmək olan sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Sahibkarlığın ideal tərifini ilk dəfə iqtisadi elmdə "innovasiya" anlayışını irəli sürən və onu iqtisadi böhranların öhdəsindən gəlmək üçün bir vasitə hesab edən Cozef Şumpeter vermişdir. 1912-ci ildə ilk dəfə nəşr olunan "İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi" adlı fundamental əsərində müəllif sahibkarın bazarlarda beş əsas formadan birini alan dəyişikliklər edən bir yenilikçi olduğunu vurğulayır: (18)

1) yeni texnologiyanın, yeni texnoloji proseslərin istifadəsi; 2) yeni xüsusiyyətlərə malik məhsulların tətbiqi; 3) yeni xammalın istifadəsi; 4) istehsalın təşkili və maddi-texniki təminatında dəyişikliklər; 5) yeni bazarların yaranması; 6) istehsalın təşkili və maddi-texniki təminatında dəyişikliklər; 7) yeni bazarların yaranması.

Bu tərif iqtisadiyyat və ya sosiologiya elmlərinin mövqelərindən yanaşılı bilər. Sosial sahibkarlığın daha dolğun məzmunu, fikrimizcə, aşağıdakı tərifə əks etdirir: sosial sahibkarlıq sosial problemlərin yüngülləşdirilməsinə və ya həllinə yönəldilmiş, aşağıdakı əsas göstəricilərlə xarakterizə olunan sahibkarlıq fəaliyyətidir: sosial fəaliyyət, yenilik, özünü təmin etmə və iqtisadi məqsədəuyğunluq, sosial effekt, genişlənmə və təkrarlanma.

"Sahibkarlıq" – sosial sahədə yaranan problemlərin həllinə yönəlmiş və cəmiyyətin və iqtisadiyyatın dövlət sektorlarınınin fəaliyyəti

çərçivəsində həll edilə bilməyən xüsusi bir təşəbbüs növü olan bir termdir. Bu cür təşəbbüslər kifayət qədər geniş bir sıra şəxslər – sosial sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilə bilər ki, bunlara ictimai təşkilatların və dini birliklərin işçiləri, habelə kommersiya korporasiyaları, universitet tələbələri və digərləri də daxil ola bilər.

Sosial sahibkarların fəaliyyəti müxtəlifdir. Onlar məhsullar istehsal edə, ictimai əhəmiyyətli, o cümlədən müəyyən insanlar üçün, xidmətlər göstərə bilərlər. Bu fəaliyyət həm özəl, həm də hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Əsasən, elmi ədəbiyyatda sosial sahibkarlıq fəaliyyətinin beş göstəricisi qeyd olunur:

1. Sosial təsir. Müəssisələrin fəaliyyəti mövcud sosial problemlərin həllinə yönəldilməlidir.

2. İnnovativlik. Müəssisə öz fəaliyyətində proseslərin və ya bazarın tələb etdiyi məhsulların keyfiyyətcə artımını təmin edəcək bir yenilikdən istifadə etməyə borcludur.

3. İqtisadi dayanıqlıq. Sosial müəssisə sosial problemləri həll etməli və eyni zamanda öz fəaliyyətindən qazanc əldə etməlidir.

4. Miqyaslılıq. Qazanılan təcrübəni digər şirkətlər, bazarlar, habelə dövlətlə bölüşmək imkanı (19).

5. Sosial effektivlik. Bu göstərici sosial müəssisənin hansı rol oynayacağını və dövlət iqtisadiyyatına hansı sosial effekt verdiyini xarakterizə etməlidir. Bu göstərici effektin sahibkar tərəfindən görünən bir mənzərəsidir.

Bu göstəricilər sayəsində sosial bir biznes klassik xeyriyyəçilikdən fərqlənir, çünki sosial nəticəyə əlavə olaraq, sosial bir müəssisə əsasən pul qazanmağa yönəlmişdir (10, s.23).

Sosial sahibkarın əsas məqsədi tam maliyyə cəhətdən özünü təmin edən bir təşkilat yaratmaqdır, baxmayaraq ki, bu vəziyyət çox vaxt ilk növbədə əhalinin hədəf seqmentinin ödəmə qabiliyyəti səbəbindən əlçatmaz olur.

Sosial sahibkarlığın əsasını “sahibkarlıq” anlayışı, yəni öz adından, öz əmlak məsuliyyəti və ya hüquqi şəxsin adına və hüquqi məsuliyyəti altında həyata keçirən vətəndaşların mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə etməyə yönəlmiş təşəbbüslü müstəqil fəaliyyəti (əslində özünəməxsus) təşkil edir. (8, s.216). Sosial sahibkarlıq ilkin olaraq cəmiyyətin sosial problemlərinin dayanıqlılıq

əsasında həllinə və ya yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş yenilikçi bir fəaliyyətdir (15).

Sosial sahibkarlığın bir xüsusiyyəti onun necə işləməsidir, yəni onun həyata keçirilmə formaları və mexanizmləridir. Qeyd olunduğu kimi, burada “sahibkarlıq” və “innovasiya” anlayışları əsas rol oynayır. Sosial sahibkarlığın məqsədi sosial müavinət təmin etmək üçün özünəməxsus reproduksiya mexanizmi yaratmaqla sosial problemləri innovativ bir üsulla həll etməkdir. Əslində, bu, sahibkarın mövcud mənbələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və sosial xidmətlərdən bəhrələnmənin ehtiyaclarının sinergetik təsirinin mənbəyidir.

Sosial sahibkarlığın potensialının tətbiqi sahəsi qeyri-kommersiya sektorudur. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin məqsədi əsasən daxili və mənəvi ehtiyacları ödəməkdir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri mədəniyyət, səhiyyə, hüquqi və təhsil xidmətləri, elm və idmandır. Bunlar dövlət tərəfindən kifayət qədər maliyyələşdirilməyən fəaliyyət sahələridir. Öz növbəsində, sırf kommersiya təşkilatları investisiya fəaliyyətinin iqtisadi rentabelliyi səbəbindən bu fəaliyyət sahələrinə investisiya qoymağa hazır deyillər.

Sosial sahibkarlığın aşağıdakı meyarları fərqləndirilir:

1. sosial missiya (sosial problemlərin həllinə və ya yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş hədəf);

2. təşəbbüskar yanaşma (sosial sahibkarın fürsət tapmaq, ehtiyat toplamaq, bütövlükdə cəmiyyətə uzunmüddətli müsbət təsir göstərən yeni həllər hazırlamaq qabiliyyəti);

3. yenilik (sosial problemin həllində yenilik);

4. özünü təmin etmə və maliyyə sabitliyi (sosial sahibkarın öz fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlir hesabına sosial problemləri həll etmək qabiliyyəti) (4, s.97).

Sosial sahibkarlığın formalaşmasında aşağıdakı əsas mərhələləri ayırmağı mümkün hesab edirik:

Mərhələ 1. XIX əsrin əvvəllərinə qədər. İctimai həyatı dəyişdirən ilk təşkilatlar kilsələr və əlaqəli qruplar, fermer təşkilatları, ticarət birlikləri, peşəkar cəmiyyətlər, vətəndaş təşkilatları, gənclər təşkilatları, qardaşlıq, gizli cəmiyyətlər və ya sifarişlər, etnik icmalar, qonşu icmalar, ekoloji

qruplar və ümumi iqtisadi inkişafa az təsir göstərən müxtəlif növ klublar idi. Belə ki, 18-ci əsrdə ABŞ-da hər növ sosial problemlərin həlli üçün müxtəlif özfəaliyyət və xeyriyyə təşkilatları yaradıldı. Sakinlərin iqtisadi müstəqilliyi, inkişaf etmiş vətəndaş kimliyi dövlətin təsiri xaricində ictimai sektorun formalaşmasına səbəb oldu (2) Müasir tədqiqatçıların bir çoxunun sosial sahibkarlığı ictimai hərəkətin həmrəyliyə əsaslanan kollektiv fəaliyyət növü olduğunu, sistemin ənənəvi sərhədlərini pozduğunu və mövcud şərtləri şübhə altına almasını hesab etməsi heç də təsadüfi deyildir.

Mərhələ 2. XIX əsrin sonu - XX əsrin 20-30-cu illəri. Bu mərhələyə iqtisadi əməkdaşlığın başlanmasını və iqtisadiyyatın sosiallaşmasını aid etmək olar. Təşkilatlar “fərdi” xarakterə malikdirlər və deməli, təsisçilər də özləri öz sosial problemlərini həll etməyi bacarırlar.

Mərhələ 3. XX əsrin 30 – 80-ci illəri. Bu mərhələ mövcud sistemlərin sosial çatışmazlıqlardan azad olmamaları barədə ümumi bir məlumatlılıq ilə qeyd olunur. Dövlət-özəl tərəfdaşlığın inkişafı və yerli icmalara əsaslanan müasir sahibkarlıq təşkilatlarının yaranması da bu vaxta təsadüf edir (1, s.28).

Sosial sahibkarlığın bir institut kimi formalaşması 1920-1930-cu illərin böhranından sonra başladı ki, bu vaxt bir sıra Avropa və ABŞ dövlətlərində iqtisadiyyatın sabitləşməsi zərurəti yaranmış və bunun nəticəsində “üçüncü sektor”, vətəndaş təşkilatları, yerli icmaların sayları artmışdı. Bunu qeyd etmək yerinə düşər ki, məhz formalaşan arzuolunmaz sosial qayda qeyri-standart sosial-iqtisadi təşkilatların – sosial müəssisələrin yaranması üçün başlanğıc nöqtəsi oldu (1, s. 29). “Sosial qayda”nın davamlı problemləri: uzunmüddətli işsizlik, əlilliyi olan şəxslərin sosial eksklyuziyası və ətraf mühit problemləri özəl sektorda və ya dövlət strukturlarında həll edilə bilmədikdə, dövlət tərəfdaşlığı inkişaf edir və sosial problemlərə sahibkarlıq marağı artır. Biznes və dövlət arasında əməkdaşlığın inkişafında Con Keynsin araşdırmaları mühüm rol oynadı. O göstərdi ki, bazar öz-özlüyündə normal fəaliyyət göstərməyə və bütün əhaliyə minimum fayda və xidmətlərin verilməsini təmin etməyə qadir

deyildir. C. Keyns dövlətdə mənfəət motivləri ilə deyil, ictimai mənfəəti dərk etməklə idarə ediləcək ixtisaslaşmış yarı-muxtar qurumların yaradılmasının tərəfdarı idi. O, müxtəlif sahibkarlar arasında investisiya yatırımının artmasına səbəb olacaq iş fəaliyyətinin canlandırılmasının, məşğulluğun artmasının vacibliyini anlayırdı (5).

Sosial sahibkarlığın müasir inkişafı XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir.

Mərhələ 4. XX əsrin 80-ci illərdən başlayaraq bu günədək. Sosial sahibkarların fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən möhkəmlənməsi ilə xarakterizə olunur (məsələn, İtaliyada 1991-ci ildə “Sosial Kooperativlər haqqında” Qanun). Sosial sahibkarlıq institutunun güclənməsinin başlanğıcı 1980-ci ildə Bill Dreyton tərəfindən “Ashoka”nın ydılmasına təsadüf edir. 1980-ci illərdən başlayaraq sosial sahibkarlıq üzrə global liderlər birliyi olan Ashoka şirkətini quran Bill Dreytonun söyləri sayəsində “sosial sahibkarlıq” termini demək olar ki, geniş istifadə edilməyə başladı.

Uilyam Dreyton ilk dəfə olaraq “vətəndaş sektoru” terminindən istifadə etdi. Bu anlayış “qeyri-kommersiya”, “qeyri-kommersiya”, “qeyri-hökumət” və ya “qeyri-dövlət” terminlərinin əvəzinə fəal şəkildə təbliğ olunmağa başladı. Fond uzun illərdir ki, sosial sahibkarlara maddi yardım göstərir, onları bir araya gətirir və fikirləri yeni səviyyəyə çatdırmağa kömək edir. (7, s. 28). “Ashoka” ayrıca sosial yeniliyə sərmayə qoyaraq mülki sektoru da fəal şəkildə dəstəkləyir. Bu layihə özünün yaşamaq hüququnu və səmərəliliyini sübut etdi. 2005-ci ildə “US News & World Report” həftəliyi Dreytonu Amerikanın 25 ən görkəmli liderlərindən biri adlandırdı.

Sosial sahibkarlıq bir peşə və bir təhsil sahəsi olaraq ilk dəfə 1990-cı illərin sonlarında Dyuk Universitetinin Sosial Sahibkarlığın İnkişafı Mərkəzinin direktoru Qreqori Diz tərəfindən təqdim edilmişdir. O, öz məqalələrində sosial sahibkarlığın müasir dövrə “çox uyğun gəldiyini” və buna görə də böyük populyarlıq qazandığını qeyd etdi (17).

Sosial sahibkarlıq ideyaları 80-ci illərdə təkcə ABŞ-da populyarlıq qazanmadı. Sosial layihələrin yaradılmasının bariz nümunəsi 1983-cü ildə Banqladeşdə Məhəmməd Yunus tərəfindən təsis

edilmiş “Qramin Bankı” oldu. Məhəmməd Yunus ilk dəfə 1976-cı ildə ən kasıb təbəqələr üçün mikrokredit proqramına başladı (14, s. 196).

Bu layihənin ideyası 5 nəfərdən ibarət qadın qrupları təşkil etmək idi. Onların hər birinə bank tərəfindən öz kiçik bizneslərini yaratmaq üçün az miqdarda pul verilirdi. İlk iki qadın müntəzəm olaraq kreditləri ödədikdə, o zaman eyni qrupdan olan digər iki qadına da kreditlər verilirdi və s. Belə qrup həmrəy adlanır, yəni hər bir iştirakçı digər iştirakçıların kreditlərinin qaytarılması üçün məsuliyyət daşıyır. Bir qrup kredit dövrünün müvəffəqiyyətlə başa çatmasından sonra kreditin məbləği artır və dövr təkrarlanır. (16, s. 6)

Hal-hazırda, “Qramin Bank”, öz siyasəti və innovativ texnologiyaları sayəsində kreditlərin 98% geri qayıtmasına nail olur. Borcalanların ümumi sayının 97%-dən çoxunu qadınlar təşkil edir. Bankın müsbət nəticələrindən biri olaraq kredit alan qadınlara qarşı məişət zorakılığının əhəmiyyətli (iki dəfə) dərəcədə azalması qeyd edilir (3).

20-ci əsrin sonlarında yaradılan Sosial Sahibkarlıq üçün Skoll Fondu və Şvab Beynəlxalq Sosial Sahibkarlığa Kömək Fondu dünyada geniş tanındı. Skoll Fondu 1999-cu ildə ABŞ-ın Los-Anceles şəhərində Cefri Skoll tərəfindən təsis edilmişdir (12).

Cefri Skollun fikrincə, sosial sahibkarın əsas ideyasına sadıqlığı pul və zamanla müqayisə olunmayacaq dərəcədə cəmiyyətə fayda verməyə kömək edir. Skoll Fondu bu gün dünyanın ən böyük sahibkarlıq fondudur. 2004-cü ildən bəri Fond MBA proqramında iştirak etməklə hər kəsə “sosial sahibkar” ixtisası üzrə təhsil almaq imkanı yaradır.

Şvab Sosial Sahibkarlıq Fondu Hilda və Klaus Şvab ər-arvad cütünü tərəfindən 1998-ci ildə İsveçrədə təsis edilmişdir. Təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd aztəminatlı insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə sahibkarlıq qərarlarının və sosial öhdəliklərin cəmiyyətə təqdim edilməsidir (13).

Klaus Şvab, Davosda Dünya İqtisadi Forumunun təsisçisi və prezidentidir və bu, Sosial Sahibkarlıq Fondunun fəaliyyəti üçün çox faydalıdır. Şvab Fondu sahibkarlara maliyyə və

informasiya dəstəyini tapmaqda kömək edir, onlara resurs, məsləhət və hüquqi, maliyyə və iqtisadi məsələlər üzrə təlim verir. Bu həm də maddi və qeyri-maddi aktivləri səfərbər etməyə və biznesi genişləndirməyə imkan verir.

Təqdim olunan materialın ümumiləşdirilməsi nəticəsində belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sosial sahibkarlığın formalaşması mərhələləri sahibkarlığın özünün inkişaf səviyyəsi, bu fenomenin nəzəri anlayışı ilə sıx bağlıdır. Xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, qloballaşma şəraitində sosial sahibkarlıq bütün ölkələri əhatə etmişdir və bir çoxunda artıq tam hüquqlu bir iqtisadi instituta çevrilmişdir.

Beləliklə, iqtisadiyyatda sosial sahibkarlığın rolu əvvəllər bu gücü ilə istifadə olunmamış resurslar və mexanizmləri (məsələn, mülkiyyət idarəetmə mədəniyyətinin daha inkişaf etmiş bir səviyyəsini) tətbiq etməklə ümumi iqtisadi səmərəliliyi artırmaqdır. Bu istifadə olunmamış maddi və insan resurslarına, həmçinin mövcud mənbələrin yeni birləşmələrinə aiddir.

Açar sözlər: *sosial sahibkarlıq, innovatorluq, qeyri-kommersiya, filantropiya, resurslar, davamlılıq.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Волков В. В. Совершенствование системы управления конкурентоспособностью предприятий на основе внедрения нравственного аспекта // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов, 2014. № 3. с/ 28

2. Волкова М. С. Становление социального предпринимательства. // Социально-Экономические Явления И Процессы. Т. 10, № 5, 2015. Тамбов.

3. Грамин Банк [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Grameen_Bank (19.12.2014).

4. Гурина А.В. Проблемы социального предпринимательства в России и пути его реформирования. С. 97-99. Международная научная конференция. Актуальные проблемы права. М., 2015.

5. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег. Классики науки. XX век. М.:

Гелиос АРВ, 2012.

6. Кикал Д., Лайонс Т. *Социальное предпринимательство. Миссия – сделать мир лучше*. М.: Альпина Паблшер, 2014. 304с.

7. Клепикова Т.В. *Развитие социального бизнеса в России. Социально-экономические и общественные науки. Вестник ИрГТУ, №4 (99) 2015. С. 282-286.*

8. Махмамад Юнус, Алан Жоли. *Создавая мир без бедности: Социальный бизнес и будущее капитализма*. М.: Альпина Паблшерз, 2010. 312 с.

9. Сафаров С.М. *Основы социального предпринимательства. Уч. Пособие*. Иваново, 2014.

10. *Социальное предпринимательство в России и в мире: практика и исследования* М., ИД, Высшая школа экономики. 2011.

11. Фонд – наше будущее [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nb-fund.ru/about-us/> (21.12.2014).

12. Фонд Сколла [Электронный ресурс]. URL: <http://www.skollfoundation.org>

13. Фонд Шваба для социального предпринимательства [Электронный ресурс]. URL: <http://www.schwabfound.org> (28.11.2014).

18. Импульс].

14. Юнус М. *Создавая мир без бедности. Социальный бизнес и будущее капитализма*. М.: Альпина Паблшер, 2010.

15. Сайт фонда «Наше будущее». URL: <http://www.nb-forum.ru/social/> (дата обращения: 28.08.2014).

16. *Справочник по микрофинансированию* / Т.В. Клепикова, Н.В. Клепикова. Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2000. 100 с.

17. Dees J. G., Emerson J. & Economy P. *Enterprising nonprofits: A toolkit for social entrepreneurs*. New York: John Wiley & Sons, 2001.

18. Schumpeter J. *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle*. — Cambridge, 1934.

19. [<https://cyberleninka.ru/article/n/razvitiesotsialnogo-predprinimatelstva-v-rossiyskoy-federatsii/viewer>].

РЕЗЮМЕ

Социальное предпринимательство имеет большое значение для любой страны. Это в первую очередь инновационная деятельность, направленная на решение или смягчение социальных проблем сообщества на основе самокупаемости и устойчивости, а также традиционная предпринимательская деятельность как синтез филантропии. Его основная цель - снизить напряженность в обществе и (или) решить социальные проблемы. Социальное предпринимательство охватывает более 200 лет.

Роль социального предпринимательства в экономике заключается в повышении общей экономической эффективности за счет использования ранее не использованных ресурсов и механизмов.

Ключевые слова: социальное предпринимательство, инноваторство, некоммерческий сектор, филантропия, ресурсы, устойчивое развитие.

SUMMARY

Social entrepreneurship is important for any country. This is primarily innovative activity aimed at solving or mitigating the social problems of the community on the basis of self-sufficiency and sustainability, as well as traditional entrepreneurial activity as a synthesis of philanthropy. Its main goal is to reduce tension in society and / or solve social problems. Social entrepreneurship spans over 200 years.

The role of social entrepreneurship in the economy is to increase overall economic efficiency through the use of previously unused resources and mechanisms.

Keywords: social entrepreneurship, innovation, non-profit sector, philanthropy, resources, sustainable development.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ- HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ GƏNCLƏRİN SOSIAL HƏYATA İNTEQRASIYASINDA ROLU

RÜBABƏ ŞƏFİBƏYLİ
BDU-nun Sosiologiya kafedrasının
doktorantı

E-mail: ruba4667@gmail.com

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada sosial siyasət mövhumu, bazar iqtisadiyyatının ilkin inkişaf mərhələsində formalaşmışdır. Həmin dövrdən etibarən sosial siyasət dövlət siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi əhalini bazar iqtisadiyyatının mənfəət təsirlərindən müdafiə etməyə başlayıb. [9, s.66]

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra sosial dövlət kimi formalaşmaq istiqamətində müəyyən addımlar atıb. Müasir dövrdə Respublikamızda mövcud olan sosial dövlət modeli milli ənənələri özündə birləşdirir. [9, s.99]

Sosial dövlət anlayışı dedikdə cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial sahələrinin birlikdə inkişafına yönəlmiş bir mövhum başa düşülür. Bu nöqteyi nəzərdən əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması mövcud olan cəmiyyətin inkişafına istiqamətlənir.

Sosial ədalət prinsipini əsas tutaraq sosial dövlətin əsas məqsədi, cəmiyyətdə ayrı seçkiliyə yol vermədən sosial inkişaf əldə etməkdir. [9, s.63]

Cəmiyyətin sosial sahəsi sosial siyasətin əsas obyektərindən biridir. Sosial siyasətin subyektləri dedikdə, vətəndaşlar, sosial qruplar, həmçinin onların maraqlarını əks etdirən institutlar, təşkilatlar və sosial sahədə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən hökumət orqanları başa düşülür. [9, s.74]

Dövlətin daxili siyasətinin bir hissəsi kimi sosial siyasət dövlətin yerinə yetirdiyi sosial proqramlarda və layihələrdə ifadə olunur. Əhalinin həyat təminatına istiqamətlənmiş sosial siyasət konkret fəaliyyətlər məcmusudur. [7, s.7-11] Dövlət bu tədbirləri hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirir.

Təşkilat insanların stabil və dayanıqlı əlaqələr yaratmağa istiqamətlənmiş, bir qrup insanların yeni normalar və qaydalar işləyib hazırlamağa, qarşılıqlı əməkdaşlıqlarını ifadə edən fəaliyyət formasıdır. [12, s.182]

Hər bir təşkilatın və yaxud birliyin yaranması və formalaşması kortəbii proseslər ilə bağlıdır. Təşkilat fransızca orqanization sözündən götürülüb, açıqlaması quruluş, qurulma, müəyyən bir hədəfə nail olmaq üçün birləşmiş insanlar qrupudur. Eyni zamanda təşkilat və ya birlik müəyyən məqsəd əldə etməyə yönəlmiş, fərdləri birləşdirən qarşılıqlı fəaliyyət sistemi hesab olunur. [8, s.267-268]

Sosial birliklər və təşkilatlar məqsədyönlü sosial sistemlər olub, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan insanlar qrupunun yeni normalar və qaydalar işləyib hazırlamağa, dayanıqlı əlaqələr yaratmağa istiqamətlənmiş fəaliyyət forması kimi başa düşülür.

Üzvlər və ya iştirakçılar sosial birliyin vacib tərkib hissəsi hesab olunurlar. Təşkilatın üzvləri və iştirakçıları birliyin sosial strukturunda müəyyən mövqə tutaraq, müvafiq sosial funksiyaya yerinə yetirirlər. [12, s.185]

Birliklər arasında dövlətdən asılı olmayan bəzi təşkilatlar da mövcuddur, bu təşkilatlar əsas etibarilə qeyri-hökumət təşkilatları hesab olunur. Qeyri-hökumət təşkilatları tamamilə dövlətdən ayrı deyil və onunla əməkdaşlıq fəaliyyətinə mənsubdur. Bu baxımdan dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq vəhdət təşkil edir və fəaliyyət istiqamətində uzunmüddətli əməkdaşlıq edirlər. Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları cəmiyyətin və dövlətin mənafeyini əsas götürməli, insanların hüquq və azadlıqlarını təmin etmək

üçün birlikdə fəaliyyət göstərməlidirlər. Həmçinin dövlətin beynəlxalq arenada tanınması üçün müəyyən tədbirlər planı həyata keçirməlidirlər.

Sosiumun digər hissəsinin yeni qeyri-hökumət hissəsinin izahı üçün vətəndaş cəmiyyəti anlayışından da istifadə olunur. Vətəndaş cəmiyyəti müstəqil birlik formalarından biri kimi dövlətdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. [8, s.306]

Bu nöqteyi nəzərdən qeyri-hökumət təşkilatları dövlətdən asılı olmadan fəaliyyət göstərən, özünü vətəndaş cəmiyyətinin tərkib hissəsi hesab edən müxtəlif ictimai birliklər, müəyyən hərəkətlər, komitələr, fondlar və institutlardır.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət istiqaməti kommersiya məqsədləri daşımır, bununla belə humanitar sahələri, eyni zamanda təhsil, səhiyyə, ictimai-siyasi, sosial, insan hüquqları və ətraf mühitin qorunması məsələlərini də özündə ehtiva edir. Müstəqil dövlətimizdə qeyri-hökumət təşkilatları (buraya aiddir: bütün ictimai birliklər və fondlar) bağlı qanununda da qeyd edildiyi kimi ictimai birlik fəaliyyət sənədlərində müəyyən olunmuş məqsədlərlə ümumi ortaq dəyərlər və maraqlar əsasında birləşmiş bir qrup fiziki yaxud hüquqi şəxsin cəhdləri ilə yaradılmış könüllü, özünü idarədən, öz fəaliyyət istiqamətinin ilkin prioriteti olaraq qeyri-kommersiyaya yönəlmiş, maddi qazanc güdməyən, bununla belə, əldə olunan gəliri öz üzvləri arasında bölməyən qeyri-hökumət təşkilatıdır. [9, s.125]

Müasir dövrdə qeyri-hökumət təşkilatlarının bir çox özünəməxsus xüsusiyyətləri var: Qeyri-hökumət təşkilatları özünü idarəetmə sistemi olan, öz qanun və qaydalarına uyğun ifəaliyyət göstərən muxtar bir mahiyyətə malikdir; QHT-lər açıq rəqabətə meyilli bir xarakterə malikdirlər; Həmçinin Qeyri-hökumət təşkilatları təşkilatlanma xüsusiyyətinə sahib olmalıdır; Qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranmasında və formalaşmasında könüllülük prinsipi əsas olmalı və bu kimi birliklərə daxil olmaq, üzv olmaq və bu təşkilatın sıralarından çıxmaq sərbəst olmalıdır; Qeyri-hökumət təşkilatlarının üzvlərinin və iştirakçılarının heç biri şəxsi mənfəət istiqamətində fəaliyyət göstərməməlidirlər; Qeyri-hökumət təşkilatları dövlətin, hökumətin və ictimaiyyətin mənfəətini nəzərə almalıdırlar; Son olaraq qeyri-hökumət təşkilatları şəffaflıq prin-

sipi çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə də ciddi əməl etməli, bu istiqamətdə daxili nəzarəti həyata keçirməlidir.

Bugün həm dövlət, həmçinin qeyri-hökumət təşkilatları da çox əhəmiyyətli sosial funksiyalar yerinə yetirir. Müasir sosiumun müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən bir çox ictimai birliklər və təşkilatlar var. Dövlət təşkilatları hökumətin və ya dövlətin, cəmiyyətin elm, təhsil, səhiyyə, təhlükəsizlik və eləcə də yaşama, qidalanma və sağlam bir şəraitdə tələbatlarını ödəmək istiqamətli yaratdığı qurumlara dövlət təşkilatları deyilir. Öz fəaliyyətini idarə edə bilən ictimai bir varlıq kimi təşkilatlar və ya ictimai birliklər ortaq bir amal istiqamətində yaradılan, ortaq fikirlərə və ya düşüncə tərzinə sahibdir. Ümumilikdə, nəinki dövlət təşkilatları, həmçinin qeyri-dövlət təşkilatları sosial sferada əhəmiyyətli rola malikdir. Qeyri-hökumət təşkilatları hazırki dövrdə dünyanın bir çox hissəsində, ölkələrində yerli özünüidarə orqanları hesab olunur.

Ümumiyyətlə, dövlət təşkilatları ilə qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət məqsədi və həyata keçirdiyi funksiyalar arasında bir sıra oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı müəyyən fərqli cəhətlər də mövcuddur. Əsas etibarilə dövlət təşkilatları daha çox milli mənfəətlərinin və mədəni norma və dəyərlərin təbliği edilməsi ilə, qeyri-hökumət təşkilatları isə mədəniyyətlərarası əməkdaşlığa yönəlmiş ikitərəfli anlaşmanın qarşılıqlı mübadilə yolu ilə həyata keçirməyə istiqamətlənmişdir. Bununla belə dövlət təşkilatlarından fərqli olaraq, qeyri-hökumət təşkilatlarının maliyyə vəsaiti və iqtisadi təminatı dövlət tərəfindən yerinə yetirilmir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası qeyri-hökumət təşkilatlarının və eyni zamanda bu qəbildən olan ictimai birliklərin yaranmasına, formalaşmasına və inkişaf etməsinə müəyyən dəstək göstərir. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində təqribi 1500 qeyri-hökumət təşkilatı qeydiyyatla alınmışdır, digər tərəfdən əksərən qeyri-hökumət təşkilatı qeydiyyatla alınmadan fəaliyyətinə davam edir. Lakin onların çox az hissəsi həqiqətən aktiv fəaliyyət göstərirlər. [1, s.68]

Hazırda dünyada qeyri-hökumət təşkilatlarının sayı 10 milyona yaxındır. Bu təşkilatların təqribi 2 milyonu Hindistanda, ABŞ-da 1,5 milyona yaxını,

0,3 milyona yaxın və təqribi 0,5 milyonu müvafiq olaraq Rusiya və Çin dövlətlərində fəaliyyət göstərir.

Müstəqil dövlətimizdə baş verən əsaslı və nəzərəçarpan dəyişikliklər bir çox sosial əsaslı qeyri-hökumət və ictimai təşkilatların, həmçinin birliklərin yaranması və müstəqil fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq şərait yaratmışdır. [7, s.30]

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən və durmadan inkişaf edən qeyri-hökumət təşkilatlarının üç əsas fəaliyyət istiqaməti mövcuddur:

1. Bu sahədə əsas istiqamətlərdən birincisi təbii fəlakətlər zamanı xeyriyyə tədbirləri istiqamətində ianələrin bölüşdürülməsi, hüquqi nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif məsləhət xidmətlərinin həyata keçirilməsi, sosial istiqamətli kənd və şəhər layihələrinin əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, bu fəaliyyət istiqaməti Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

2. Digər bir istiqamət məşğulluğun artırılması, stimullaşdırılması və yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdir.

3. Sonuncu istiqamət kimi qeyri-hökumət təşkilatları dövlət tərəfindən lazımi qədər təmin olunmayan layihə və proqramları yerinə yetirirlər. Bu layihə və proqrama misal kimi ailə planlaşdırılması və cinsi tərbiyə layihələri aiddir. [7, s.19]

İnkişaf etməkdə olan dövrümüzün ictimai təsisatları kimi, qeyri-hökumət təşkilatları hüquqi dövlət quruculuğu, sosial sferanın demokratikləşməsi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, sosial həyatda stabil və sabit inkişafın həyata keçirilməsində nəzərəçarpaq dərəcədə vacib rola malikdir. Bununla belə qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyətinin əsas və önəmli hissəsi kimi, xüsusən də üçüncü sektor kimi, xüsusən də ictimai həyatın sosial iqtisadi inkişafının ən müxtəlif yönünə - sülh və təhlükəsizliyin, dinc birgəyaşayışın həyata keçirilməsi, dünyayı narahat edən məsələlərinin həllinə əsaslı töhfə verirlər. [9, s.125] Bu nöqtəyi nəzərdən son dövrlərdə qeyri-hökumət təşkilatlarının sosial həyatda rolu və vacibliyi lazımi səviyyədə artmış və QHT-lər müasir dünyada mütəşəkkil proseslərin əsas amilinə çevrilmişlər. Respublikamızda qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması və ictimai-sosial sahənin möhkəmlənməsi birbaşa müstəqil Azərbaycan

Respublikasının dövlətçiliyinin mütəşəkkil hal almasını əsaslandıran göstəricilərdəndir. Qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyətinin aparıcı qüvvəsi kimi son dövrlərdə demokratik və inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Respublikamızda da, insanların hüquqlarının qorunması, hüquqi istiqamətdə dövlət quruculuğu, dünyaya müstəqil Azərbaycan gərəkliliklərinin obyektiv surətdə çatdırılması və eyni zamanda müxtəlif sahələrdə fəaliyyətləri ilə xüsusi etimad və rəğbət əldə etmişlər. [9, s.125] Dövlət qurumları ilə qeyri-hökumət təşkilatları arasında əməkdaşlıq əlaqələri və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən müsbət nəticələr əldə olunmuşdur. Dövlətimizdə qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi konsepsiyasının qəbulu bu sahədə atılan əsaslı addımlardan biridir. Bu nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının yaradılması haqqında fərman imzalanmışdır. [9, s.125]

Dövlətin qeyri-hökumət təşkilatlarına dəstəyinin əsas məqsədlərindən biri sosial həyatda yeni əlaqələr modelinin yaranması, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının müasirləşdirilməsi, milli ənənələrin və maraqların müdafiəsi sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin inkişafı, QHT-lərin ictimai əhəmiyyət kəsb edən məsələlərinin həlli istiqamətinə yönəlməsi, hakimiyyətin və sosial həyatın inkişafı üçün lazımi proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsi və iqtisadi təminatını həyata keçirməkdir. Respublikamızda son dövrlərdə dövlət büdcəsi hesabına qeyri-hökumət layihələrinin maliyyə vəsaitini təmin etmək üçün 4 250 000 manat ayrılmışdır. Qeyri-hökumət təşkilatlarının cəmiyyətin ictimai-sosial sferasında əhəmiyyəti və rolu artdıqca QHT-lərin də fəaliyyətinə maraq artır. Ölkəmizdə son dövrlərdə qeyri-hökumət təşkilatlarının gördükləri işlərə və xüsusən də həyata keçirdikləri layihələrə böyük ictimai diqqətin şahidi oluruq. Bu cür diqqət qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin bir çox aspektlərinin müzakirəsi, analizi, işıqlandırılması, müəyyən təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən fikir alışverişi və fəaliyyət istiqamətlərinin açıqlanmasında özünü göstərir.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri məhz gənc nəslin

cəmiyyətə inteqrasiyası və onları uyğun şəraitdə sosiallaşmasını təmin etməkdən ibarətdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası əhalisinin 2.8 milyon nəfərini və ya 31 faizini 14-29 yaşlarında olan gənclər təşkil edir. [7, s.151] Bu nöqteyi nəzərdən gənc nəslin sosiallaşması və ictimai həyata inteqrasiyası dövlətçiliyimizin əsas prioritetlərindən hesab olunur. Sosiallaşma şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafı prosesi olub, fərd tərəfindən özünün bütün həyatı boyunca ona mövcud cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməyə imkan verən sosial və digər normaların, mədəni dəyərlərin və davranış nümunələrinin mənimsənilməsindən ibarətdir. [8, s.166]

Müstəqil Respublikamızda önəmli ictimai birliklərdən biri Yeni Azərbaycan Partiyasının gənclik qolu olan YAP Gənclər Birliyi (YAP GB) hesab olunur, bu qeyri-hökumət təşkilatı 1995-ci il 26 iyun tarixində yaradılmışdır. Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında YAP Gənclər Birliyinin iştirakı və fəaliyyəti əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan davamlı olaraq bir çox təhsil qurumlarının ictimai-sosial həyatda aktiv olan tələbələri ilə görüşlər keçirərək YAP Gənclər Birliyi, gənc nəslə dövlətimizin sosial- siyasi həyatında fəal olmağa təşviq edir, gənclərin sosial həyata inteqrasiya olmasında və düzgün formada sosiallaşmasına köməklik göstərir. Həmçinin YAP GB daimi olaraq ictimai, bununla yanaşı gənc nəslin bilik və bacarıqlarının artırılması və inkişaf etdirilməsi lazım gəldikdə dil və nitq qabiliyyətinin inkişafı sahəsində bir çox layihələr və təlimlər həyata keçirir. Gənclər Birliyinə sədr başçılıq edir. Respublikamızın bölgələrində bu ictimai birliyin nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir və bu nümayəndəliklərin hər birinə sədr rəhbərlik edir. Eyni zamanda YAP Gənclər birliyinin Təşkilatı şöbə, Regionlarla iş şöbəsi və İctimai əlaqələr şöbəsi fəaliyyət göstərir.

Gənclərin sosial inteqrasiyası prosesində mühüm addımlardan birini də 2010-cu ildə “İnsan Hüquqları XXI əsr – Azərbaycan” fondu “Kimsəsiz Yeniyetmələr üçün Sosial İnteqrasiya İmkanları Yarıdaq” layihəsi ilə həyata keçirmişdir. Avropa Şurası Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən bu layihə eyni zamanda Avropa Şurasının həyata keçirdiyi “ENTER” proqramına da daxildir. Əsas məqsədi kimsəsiz yeniyetmələri və gəncləri sosial hüquqlar istiqamətində məlumatlandırmaq,

bununla belə gənc nəslin sosiallaşması və cəmiyyətə sosial inteqrasiyası həyata keçirmək olan bu layihə bu istiqamətdə həmin gənclərə psixoloji dəstək göstərməklə yanaşı bu proqramda valideyn himayəsindən məhrum olmuş 20 gəncə sosial hüquqlarla bağlı təlim keçirilməsini təmin etmək əsas prioritet istiqamətlərdən hesab olunur. Bu təlim proqramı əsasında gənclərə sosial hüquqların müdafiəsi ilə bağlı məlumat vermək, təhsil, əmək, istirahət, sosial təminat, sağlamlığın qorunması hüququ kimi vacib məsələlərə toxunulmuşdur. Bu nöqteyi nəzərdən gənclərin öz hüquqlarını azadlıqlarını haqqında məlumata sahib olmağı onların internatdan sonrakı həyatda cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaqda və müəyyən sosial status əldə etməkdə çətinliyi aradan qaldıracaq. Yeniyetmələrdə travmatik halların aradan qaldırılması, ikitərəfli anlaşmanın yaradılması, fikirlərin və düşüncələrin sərbəst formada ifadə edilməsi və tolerant davranışın aşılınması və inkişaf etdirilməsi psixoloji dəstək proqramlarımızın başlıca məqsədlərindəndir. Layihə çərçivəsində gənc nəsə öz daxili aləminin və başqalarının vəziyyətinin təhlil edilməsinin öyrədilməsi, şəxsi həyatda xüsusilə də ətraf mühitdə baş verən hadisələrə lazımi reaksiya verilməsinin formalaşdırılması, öz yaşadları ilə uyğun ikitərəfli əlaqələr seçiminin dərk edilməsi, emosional özünütənqidə bacarıqlarının inkişafının öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

2011-ci ildə “Göyçay İnkişaf Mərkəzi” İctimai Birliyi (GİM) tərəfindən uğurla yerinə yetirilən “Gənclərin sosial həyata inteqrasiya edilməsində imkanların artırılması” layihəsi Almaniya Xalq Universitetləri Birliyinin və British Council-un dəstəyi ilə Göyçay rayonunda həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə debat proqramını təşkil etməkdə məqsəd Göyçayda gənc nəslin tənqidi təfəkkür, araşdırma, dinləmək, qeydlər aparmaq, fikir yürütmək bacarıqları aşılamaq, cəmiyyət qarşısında sərbəst çıxış etməkdə, natiqlik sənətini inkişaf etdirməkdə kömək etməkdir. Azərbaycan Gənclər və İdman Nazirliyi, İrəli İctimai Birliyi və Vətəndaş Cəmiyyətində Debat İctimai Birliyi dəstəyi ilə reallaşan Göyçay Debat Proqramı böyük marağa səbəb olmuşdur.

2019-cu ilin oktyabr ayında Azərbaycan Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə “İnternat

Məzunlarının Sosial İntegrasiyası” İctimai Birliyinin reallaşdırdığı “Müstəqil həyata sağlam inteqrasiya” layihəsi kimsəzilər evi, həmçinin internat məktəblərində təhsil alan eyni zamanda bu müəssisələrdən məzun olan gənclərin psixososial reabilitasiyası layihəsinə başlanılıb. Bu Layihənin reallaşdırılmasında ilkin məqsədi internat məktəblərində, həmçinin kimsəsizlər evində təhsil alan yeniyetmələrin sosio-psixoloji reabilitasiyası, gənc nəsildə özlərinə inamın artırılması və müstəqil Azərbaycan dövlətinin hazırkı qanunvericiliyinin Respublikamızın gənclər üçün yaratdığı fürsətlərdən və şəraitdən yüksək səviyyədə istifadə etmə istiqamətində məlumatlandırıcı tədbirlər yerinə yetirməklə internat və uşaq evi məzunlarının sosial inteqrasiyası kimi sahələrdə uğurlar əldə etməsini həyata keçirməkdir. Bu layihə çərçivəsində Bakıda mövcud olan 4 internat məktəbi və uşaq evlərində təqribi 150 gənc istifadə etmişdir. Layihənin fəaliyyəti dövründə təxminən 150 gəncə təlim və seminarlar vasitəsilə gənclərin və yeniyetmələrin intellektual səviyyələrinin artırılması üçün müxtəlif oyunlar, dünyagörüşü və təhlil qabiliyyətin inkişafı üçün təlimlər verilmişdir.

2019-cu ilin iyun ayında “Gənclərin inteqrasiya və fəallığa təşviqi” adlı “Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin və Azərbaycan Gənclər Fondunun birgə təşkilatçılığı ilə Qaradağ bölgəsində “Qobu Park” yaşayış kompleksində Ümumdünya Qaçqınlar Gününə həsr olunmuş festivalda ilkin olaraq qaçqın və məcburi köçkün ailələrin, xüsusən də gənclərin cəmiyyətə və sosial həyata inteqrasiyasına dəstək, onların ictimai-sosial fəallığını artırmaqdır.

Gənclərin sosial həyata və cəmiyyətə inteqrasiyasında Gənclər təşkilatlarının rolu danılmazdır. Hazırkı dövrdə Gənclər təşkilatı 16 yaşından 35 yaşınadək olan fiziki şəxslər və “Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq əsas qoyulan qeyri-hökumət təşkilatları hesab olunurlar. 1995-ci ildə bu təşkilatın Milli Şurası yaradıldı və ətrafında 11 təşkilatı birləşdirmişdir. Hazırda bu qurumda 128 təşkilat birləşir. Həmçinin bu birlik dövlətimizin sosial-siyasi həyatında yaxından iştirak edərək gənc nəslin sosial idarəetmə mərkəzi

halına gəlib. Bu birliyin Milli Şurasının sıralarından olmuş gənclər hazırda bir çox mərkəzi və yerli icra orqanlarında, eyni zamanda beynəlxalq qurumlarda və müəssisələrdə fəaliyyət göstərərək, əldə etdikləri bilik və bacarıqları ölkəmizin davamlı inkişafına istiqamətləndirirlər. Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkəsində işsizlik səviyyəsinin yüksək həddə çatdığını nəzərə alsaq, QHT-lərin bu sahədə gənclərimizə dəstəyini gözdə tutmaq düzgün olmaz. Statistik göstəricilərə nəzər salsaq, ölkə üzrə 2006-cı ildə işsizlərin 56,8 faizini, 6,5 faizini şəhər yerlərində, kənd yerlərində isə 57,4 faizini gənclər təşkil edir. [3, s.59] Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, statistika anlayışı bir çox məzmununda istifadə oluna bilir. BMT çərçivəsində müxtəlif istiqamətlərdə illik statistik məlumatlar dərc olunur. Bu məlumatlarda bütün dünya dövlətlərinə aid sosial göstəricilər qeyd olunur. [11, s.43]

Gənclərin vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasında fəal iştirakına təşviq məqsədi ilə Gənclər təşkilatları dövlət dəstəyi ilə birlikdə müəyyən layihələr və tədbirləq proqramı yerinə yetirir. Hal-hazırda təqribi 300 gənclər təşkilatı Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Gənclər bir çox ictimai birliklərdə birləşərək müəyyən praktiki və nəzəri biliklər əldə edir, həmçinin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmiş olurlar. Asudə vaxt dedikdə insanın ictimai təsərrüfatdakı əməkdən azad olan hissəsi başa düşülür. [8, s.193]

Bir sıra fəaliyyət sahələrinə görə Gənclər təşkilatları hazırkı dövrdə ən fəal ictimai birliklərdən hesab olunur. Fəaliyyət istiqamətlərinə misal olaraq beynəlxalq proqram və layihələrdə iştirak etmək, xüsusilə də Avropaya yönəlmiş fəaliyyət; ölkəmizin müxtəlif bölgələrində yaşayan gənclərin problemləri ilə yaxından tanış olmaq və lazımı tədbirlər görmək; dünyanın bir çox ölkələrindəki tələbə və gənclər təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi və gənc nəsli arasında milli vətənpərvərlik ruhunun aşılması; insan hüquq və azadlıqlarının gənclər arasında təbliği və s. göstərmək olar.

Ölkəmizdə gənclər təşkilatlarının aktiv fəaliyyəti sayəsində gənclərin Dialog və Əməkdaşlıq Uğrunda” İslam Konfransı Gənclər Forumu; GUAM ölkələrinin Gənclər Forumu; Dünya Türk Gəncləri Birliyi; “Böyük İpək Yolu” Beynəlxalq Gənclər İttifaqı və s. kimi yeni regional platformaları

yaradılmışdır.

1994-cü ildən Gənclər və İdman Nazirliyinin yanında məşvərətçi statusla Gənclərlə iş üzrə İctimai Şura fəaliyyət göstərir. Dövrümüzdə gənclər təşkilatlarının fəaliyyət sahəsi daha çoxartıq regional xarakter daşımağa başlamışdır. Fəaliyyətinə görə Gənclər təşkilatları qeyri-dövlət orqanları arasında ən dinamik birliklər hesab olunurlar.

Gənclərin sosial statusu və fəallığının artırılmasında könüllü fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İndiyə qədər Təqribi 20 mindən çox gənc könüllü olaraq fəaliyyət göstərmiş və hazırda bu gənclərin bir çoxu müxtəlif birliklərdə, qurumlarda, dövlət orqanlarında çalışır. Könüllülər hərəkatı “ASAN xidmət”dən başlayan könüllü hərəkatı nəticəsində artıq bir çox könüllü əldə etdiyi nəzəri və praktiki biliklərə əsasən müəyyən vəzifələr yerinə yetirirlər, qeyd edək ki, “ASAN xidmət”də işləyənlərin mütləq əksəriyyətini gənc nəsil təşkil edir.

Ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da gənclərə dövlətin hərtərəfli qayğısı hiss olunur. Gənc İstedadlarının “Qızıl kitabı”nın təşkil olunması, Gənclər Fondunun yaradılması muxtar respublikada gənclərin cəmiyyətin sosial sahəsinin əsas və ilkin qüvvəsinə çevrildiyini göstərən amillərdəndir.

Dövlət gənclər siyasətinin və gənc nəsle göstərilən qayğının, eyni zamanda uyğun şəraitin yaradılmasının nəticəsi kimi 2018-ci ildə Naxçıvan şəhəri dövlətimizin Gənclər Paytaxtı seçilmişdir.

Heydər Əliyevin insan hüquqlarına verdiyi diqqətin nəticəsi kimi 1995-ci il noyabrın 12-də 158 maddədədən ibarət, 48-i insanların hüquq və azadlıqlarına həsr edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olundu. [9, s.131] Heydər Əliyev siyasətinin uğurlu davamçısı kimi İlham Əliyev qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi haqqında 27 iyul, 2007-ci il tarixli qanun və fərmanlar nəticə etibarilə bu istiqamətdə müəyyən diqqətəlayiq layihələr reallaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Hazırkı dövrdə gənc nəsli dövlətimizin müstəqillik dövründə yaşayır. Əlbəttə ki, bu çox mühüm məsələdir. Hazırda hər bir Azərbaycan vətəndaşı müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduğu üçün qürur duyur. Müstəqil dövlətimizin hərtərəfli inkişafında gənc nəsli çox

vacib rolu var. Müasir gənclik fərqli sahələrdə müvəfəqiyyətlə çalışıb, dövlətimizin uğurlu sosial siyasətinə böyük töhvə verirlər.

Açar sözlər: *qeyri-hökumət təşkilatı, sosial siyasət, gənclərin sosiallaşması, sosial dövlət, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi, gənclərin sosial həyata inteqrasiyası, qeyri-hökumət təşkilatlarının cəmiyyətdə rolu.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov N. *Mədəniyyət siyasəti və mədəni dəyərlər*. Bakı, Təknur, 2009, səh 444
2. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. Bakı, Qanun, 2005, s.64
3. *Azərbaycanda əhalinin iqtisadi fəallığının müayinəsi: müayinənin keçirilməsinin metodologiyası və əmək bazarında vəziyyətin təhlili*. Bakı, Oskar, 2008, s.320
4. Bedir E., Alper Y., Tokol A., Özaydın M., Metin B. *Sosyal Politika*. Eskişehir, Anadolu Universiteti yayınları, 2012, s.233
5. Əsgərov Ə., Hüseynov E., Hüseynov S. *Davamlı insan inkişafı*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, 2009, Dərslik, s.494
6. *Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu*. Bakı, 2002
7. Həsənov R., *Sosial siyasət*. Bakı, Avropa, 2016, s.310
8. Qolenkova Z.T., Akuliç M.M., Kuznetsov V.N. *Ümumi sosiologiya. Tərcümə edən : Professor İzzət Rüstəmov*. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 2014, s.492
9. Məmmədova S., *Azərbaycanda Sosial Dövlət: İnkişafı, Perspektivləri*. Bakı, Avropa, 2017, s.232
10. Rəcəbli H. *Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili*, Bakı, Gənclik, 2003, s.372
11. Tatarova Q. *Sosiologiyada məlumatların təhlili metodologiyası*. Bakı, Turan Nəşrlər evi, 2014, s.318
12. Vahidov F., Ağayev T. *Sosiologiya*. Bakı, Təknur, 2008, s.333

РОЛЬ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ИНТЕГРАЦИИ МОЛОДЕЖИ В ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

С момента обретения независимости Азербайджанская Республика добилась большого прогресса в построении социального государства. Как и во всех демократических и развитых странах в Азербайджанской Республике так же некоммерческие организации являются ведущей силой гражданского общества. В последние годы роль и значение некоммерческих организаций в обществе резко возросло. НКО - это различные общественные объединения, движения, комитеты, фонды и учреждения, независимые от гражданского общества.

Азербайджанская Республика поддерживает создание, формирование и развитие НКО а, Создание Совета государственной поддержки НКО является одним из важных шагов, предпринимаемых в этом направлении. В настоящее время НКО в Азербайджанской Республике активно себя показывает во многих социальных и общественных сферах. Одним из направлений их деятельности является интеграция молодых людей в общественную жизнь и повышение их социальной активности.

Ключевые слова: некоммерческая организация, социальная политика, социализация молодежи, социальное государство, защита прав и свобод человека, государственная поддержка некоммерческим организациям, интеграция молодежи в общественную жизнь, роль некоммерческих организаций в обществе.

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE INTEGRATION OF YOUTH IN SOCIAL LIFE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

After getting independence, the Republic of Azerbaijan has made a lot of progress towards creat-

ing a social state. Nowadays as in all democratic and developed countries, non-governmental organizations have been the leading force of civil society in the Republic of Azerbaijan. In recent years, the role and importance of non-governmental organizations in the society have increased dramatically. NGOs are considered as various public associations, movements, committees, foundations, and institutions, independent of the government, which refer to civil society.

The Republic of Azerbaijan supports the establishment, formation and development of NGOs, establishment of the Council of State Support to NGOs is one of the important steps taken in this direction. At present, NGOs in the Republic of Azerbaijan operate in many public and social spheres. One of the directions of their activity is the integration of young people into the social life and increasing their social activity.

Keywords: non-governmental organization, social policy, youth socialization, social state, protection of human rights and freedoms, state support to non-governmental organizations, integration of youth into social life, the role of non-governmental organizations in society.

2019-CU İLDƏ “GEOSTRATEGİYA” JURNALINDA NƏŞR OLUNMUŞ MƏQALƏLƏRİN SİYAHISI

SİYASİ ELMLƏR

ƏLİ HƏSƏNOV: XOCALI SOYQIRIMININ DÜNYADA TANINMASI TARİXİ ZƏRURƏTDİR	№. 01 (49) səh. 3-9
VÜQAR RƏHİMZADƏ: YENİ İNFORMASIYA DÖVRÜNDƏ ƏNƏNƏVİ MƏTBUAT VƏ YENİ MEDIA: PERSPEKTİV HANSI SAHƏDƏ OLACAQ?	№. 01 (49) səh. 23-25
VAQİF QASIMOV: TÜRKİYƏ-İSRAİL ARASINDA İQTİSADI-TİCARƏT SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 01 (49) səh. 30-34
AYGÜN ƏLİYEV: MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN AVROPA MƏKANINA İNTEQRASIYASI VƏ BU PROSESİN TARİXİ ASPEKTLƏRİ	№. 01 (49) səh. 50-52
YEGANƏ RƏSULOVA: HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA SOSIAL YADDAŞIN ROLU	№. 01 (49) səh. 53-55
RİYAD RÜSTƏMLİ: MARAQ QRUPLARI VƏ ONLARIN FUNKSIONAL TƏBİƏTİ	№. 01 (49) səh. 56-59
XATİRA İBRAĞİMOVA: РЕЛИГИОЗНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА	№. 01 (49) стр. 65-67
АЙНУР ДАДАШЕВА: ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И ПРОБЛЕМЫ В ТУРЕЦКО - ФРАНЦУЗСКИХ ОТНОШЕНИЯХ	№. 01 (49) стр. 68-72
ƏLİ HƏSƏNOV: İLHAM ƏLİYEV - YENİ PREZİDENTLİK DÖVRÜNÜN MÖHTƏŞƏM BİR İLİ	№. 02 (50) səh. 3-9
İRADƏ NURİYEV: AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASININ PARİS SÜLH KONFRANSINDA FƏALİYYƏTİ	№. 02 (50) səh. 14-17
AYNUR DADAŞOVA: TÜRKİYƏ-FRANSA SİYASİ ƏLAQƏLƏRİNƏ ERMƏNİ AMİLİNİN TƏSİRİ	№. 02 (50) səh 41-45
САБИНА АЛИЕВА: ПРОБЛЕМЫ БЛИЖНЕВОСТОЧНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОИС	№. 02 (50) стр. 57-60
ƏLİ HƏSƏNOV: İLHAM ƏLİYEV - ON BEŞ İLLİK PREZİDENTLİK DÖVRÜNÜN UĞUR SALNAMƏSİ (2003-2018)	№. 03 (51) səh. 3-11
ELNUR ƏLİYEV: MÜASİR YANAŞMALAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT QULLUĞUNUNUN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	№. 03 (51) səh. 20-23
NƏRMİN QƏDİROVA: MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ YUNESKO-NUN ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 03 (51) səh. 44-47
İLHAMƏ ÖMƏROVA: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏRBİ-SİYASİ VƏ İQTİSADI SABİTLİYİN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ RUSİYA FAKTORU	№. 03 (51) səh. 56-59
TURAL ŞİRİN: DƏYİŞƏN DÜNYA DÜZƏNİ: HİBRİD MÜHARİBƏNİN KONSEPTİ	№. 03 (51) səh. 60-62
ƏLİ HƏSƏNOV: HEYDƏR ƏLİYEV - YENİ MİLLİ İNTİBAHIN VƏ MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİYİN ƏSASINI QOYMUŞ TARİXİ ŞƏXSİYYƏT	№. 04 (52) səh. 5-12
ELÇİN ƏHMƏDOV: AZƏRBAYCANIN DİNAMİK İNKİŞAFI: QAZANILAN UĞURLAR VƏ NAILİYYƏTLƏR (2003-2019)	№. 04 (52) səh. 13-20
MÜRTƏZA HƏSƏNOV, FAİL TAĞIZADƏ: DÖVLƏT ORQANLARINDA İCTİMAYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ	№. 04 (52) səh. 21-25
XALİD NİYAZOV: İNFORMASIYA SİYASƏTİ İCTİMAİ RƏYİN FORMALAŞDIRILMASI KONTEKSTİNDƏ	№. 04 (52) səh. 26- 31
FƏRİDƏ ƏLİRZAYEVA: DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ İNNOVATİV İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ: DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN POLİTOLOJİ TƏHLİLİ	№. 04 (52) səh. 32-36
GÜLARƏ BAĞIROVA: AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAF DİNAMİKASI	№. 04 (52) səh. 37- 43

НИГЯР БАЙРАМОВА: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ В УСЛОВИЯХ ПОСТБИПОЛЯРНОСТИ	№. 04 (52) стр. 44-48
ÖMÜR KERİM İŞİK: ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN - TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN ZƏRURİ AMİLLƏR	№. 04 (52) səh. 49-52
TƏRLAN ORUCOVA: AVROPADA RADİKAL PARTİYALARIN YÜKSƏLİŞİ VƏ MİQRANT BÖHRANI	№. 04 (52) səh. 53- 56
SƏLİMƏ QULİYEVA: XX ƏSRİN SONU-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ FRANSA RESPUBLİKASI ARASINDA MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ	№. 04 (52) səh. 57 -62
İLYAS HÜSEYNOV: AZƏRBAYCAN VƏ YUNANISTAN ARASINDA TURİZM SAHƏSİNDƏ QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIĞIN BƏZİ ASPEKTLƏRİ	№. 04 (52) səh. 63- 67
АЛИ ГАСАНОВ: «КОНТРАКТ ВЕКА» - ПРОЕКТ, ПРЕВРАТИВШИЙ АЗЕРБАЙДЖАН В НЕОТЪЕМЛЕМУЮ ЧАСТЬ ГЛОБАЛЬНОЙ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	№. 05 (53) стр. 5-10
АРИФ ГУЛИЕВ: ГЛОБАЛИЗАЦИИ И СТЕПЕНИ ПОРОЖДАЮЩЕЙ ПРЕСТУПНОЕ ЯВЛЕНИЕ КАК ТЕРРОРИЗМ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	№. 05 (53) стр. 11-17
BERK CAN KOZAN: GEOSTRATEGIC VALUE OF TURKEY	№. 05 (53) p. 18-22
ELDAR ƏMİROV: İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ SURİYA BÖHRANININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏKİ ROLU: SİYASİ-İDEOLOJİ VƏ GEOSİYASİ ASPEKTLƏR	№. 05 (53) səh. 23-28
НИГЯР БАЙРАМОВА: МОДЕРНИЗАЦИЯ ФАКТОРОВ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПОЗИЦИОНИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	№. 05 (53) стр. 29-33
ŞİRİNOVA RAHU: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASİ İNKİŞAF STRATEGİYASI	№. 05 (53) səh. 34-39
АЛИЕВ АББАС: МЕСТО И РОЛЬ ГАЗОВОГО ВЕКТОРА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА	№. 05 (53) стр. 40-44
MEHDİ İSMAYILOV: AZƏRBAYCAN-YUNANISTAN SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ	№. 05 (53) səh. 45-50
GÜNEL MƏLİKLİ: AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ TANINMASI VƏ BEYNƏLXALQ STRUKTURLARA İNTEQRASİYASI	№. 05 (53) səh. 51-60
GÜLŞƏN HÜSEYNOVA: MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİL VƏ ELM SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-QIRĞIZISTAN ƏMƏKDAŞLIĞI	№. 05 (53) səh. 61-68
ЭФЕНДИЕВА АЙГЮЛЬ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНО-УКРАИНСКИХ ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ	№. 05 (53) стр. 69-74
QƏDİROVA NƏRMİN: YUNESKO VƏ AZƏRBAYCAN HUMANİTAR SİYASƏTİ	№. 05 (53) səh. 75-79
ŞAİQ ƏLİYEV: TRACECA LAYİHƏSİNİN REGIONAL VƏ BEYNƏLXALQ ƏNƏMİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ FƏALLIĞI	№. 05 (53) səh. 80-86
НАФИЛЯ РАГИМОВА: ВЛИЯНИЕ КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ 2017 ГОДА В ТУРЦИИ НА ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ	№. 05 (53) стр. 87-91
VÜSAL QULİYEV: AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİ SEKTORUNDA İSLAHATLAR	№. 05 (53) səh. 92-97
MURTƏZA HƏSƏNOV: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ SİSTEMİNDƏ İSLAHATLAR	№. 05 (53) səh. 102-112
АЛИ ГАСАНОВ: СЛУГА НАРОДА – ЛИДЕР СОЗИДАТЕЛЬ	№. 06 (54) səh. 5-15
SEYİDOV ELÇİN: APARICI QLOBAL İNKİŞAF LAYİHƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU	№. 06 (54) səh. 16-19
MURTƏZA HƏSƏNOV, HİKMƏT QULİYEV: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT QULLUQÇULARININ TƏHSİLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ	№. 06 (54) səh. 20-29
FAZİL ZEYNALOV: ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI HƏRBİ TƏCAVÜZÜ	№. 06 (54) səh. 30-34
İSMAYIL MURADOV: “ELEKTRON HÖKÜMƏT: DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI KİMİ”	№. 06 (54) səh. 35-42

AYGÜN QURBANOVA: QAFQAZDA MÜNAQİŞƏLƏR VƏ ONUN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRLƏRİ

№. 06 (54) səh. 43-47

İLHAMƏ ÖMƏROVA: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK KONSEPSİYASININ REALLAŞMASI RUSİYA İLƏ MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ

№. 06 (54) səh. 48-54

VÜSALƏ ŞƏRİFOVA : AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ

ƏMƏKDAŞLIĞININ QANUNVERİCİLİK BAZASI

№. 06 (54) səh. 55-58

TARYEL MƏMMƏDOV: POSTSOVET ÖLKƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ MODELƏRİ

№. 06 (54) səh. 59-66

TARİX

MAİS ƏMRAHOV, XALİDƏ İBRAHİMOVA: İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ

İLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TARİXİNİ TƏHRİF ETMƏK CƏHDLƏRİ

№. 01 (49) səh. 14-17

AKİF MƏMMƏDLİ: “BÖYÜK QAFQAZ SƏDDİ”NİN TARİXİ VƏ KATEX ABİDƏLƏRİ

№. 01 (49) səh 35-37

İBRAHİM ƏLİYEV: CƏNUBİ QAFQAZDA SOVET DÖVLƏTİNİN MİLLİ

SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİ AMİLİ VƏ ONUN TARİXİ KÖKLƏRİ

№. 02 (50) səh. 10-13

МАМЕДОВА ИЛАХА: РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В УРЕГУЛИРОВАНИИ СИРИЙСКОГО КРИЗИСА

№. 02 (50) cрp 49-51

İBRAHİM ƏLİYEV: SUMQAYIT HADİSƏLƏRİ MÜASİR REALLIQLAR İŞİĞİNDƏ

№. 03 (51) səh 12-15

CAMAL MUSTAFAYEV: AZƏRBAYCANIN SƏNƏTKAR TƏŞKİLATLARININ

TARİXİNDƏN

№. 03 (51) səh. 16-19

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ, ШАМИЛЬ РАХМАНЗАДЕ, ДЖАБИ БАХРАМОВ:

ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-БЕЛОРУССКИХ СВЯЗЕЙ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

№. 03 (51) cрp. 24-27

NAİBƏ ƏHMƏDOVA: ABBASQULU AĞA BAKIXANOV: TARİX VƏ TARİXŞÜNASLIQ

(ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN 225 İLLİK YUBİLEYİ MÜNASİBƏTİLƏ)

№. 03 (51) səh. 33-35

VÜSALƏ VEYSƏLOVA: XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GƏNCƏBASAR

BÖLGƏSİNDƏ MAARİF VƏ ELM

№. 03 (51) səh. 52-55

BAYRAM NİFTƏLİYEV: FÜZULİ ƏRAZİSİNDƏ İLK MƏKTƏBLƏRİN YARANMASI

№. 03 (51) səh. 63-67

RAMİZ NƏCƏFLİ: 1917-1920-Cİ İLLƏRDƏ MÜSƏLMAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI

ERMƏNİ TERRORU VƏ SOYQIRIMI KƏLBƏCƏR MUZEYİ MATERİALLARINDA

№. 03 (51) səh. 68-71

X. N. İSMAYIL: XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN TORPAQ

İDDİALARININ COĞRAFİYASI

№. 03 (51) səh.72 – 76

ARZU XƏLİLZADƏ: HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN KP MK-NİN BİRİNCİ

KATİBİ SEÇİLMƏSİ. 1969-CU İL 14-İYUL PLENUMU

№. 04 (52) səh. 98- 103

İBRAHİM ƏLİYEV: DÜNYA SOSİALİZM DÜŞƏRGƏSİNİN İFLASINDA ŞƏRQİ VƏ

MƏRKƏZİ AVROPANIN SOSİALİST DÖVLƏTLƏRİNİN YERİ VƏ ROLU HAQQINDA

BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

№. 04 (52) səh. 104-110

ƏDALƏT MUSTAFAYEV: ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ

MÜNAQİŞƏSİNDƏ VASİTƏÇİ DÖVLƏTLƏRİN ROLU VƏ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

№. 04 (52) səh. 111-115

ƏNVƏR MƏMMƏDOV: 1930-CU İL NUXA-ZAQATALA ÜSYANININ

YATIRILMASINDA DÖVLƏT SİYASİ İDARƏSİNİN HİSSƏLƏRİNİN İŞTİRAKI

BARƏDƏ

№. 04 (52) səh. 116-120

ƏZİM HEYDƏROV: VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ (1917-1922) RUSİYANIN

CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ

№. 04 (52) səh. 121-124

KÖNÜL İMAMVERDİYEV: DƏNİZKƏNARI BULVAR - YÜZ ON YAŞLI İSTİRAHƏT

MƏKANI

№. 04 (52) səh. 125-128

İLQAR ABDULLAYEV: ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN RUSİYA VƏ AVROPA

ÖLKƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİ

№. 04 (52) səh. 129-135

ШАРИФЗЯНОВА НИГЯР: АЗЕРБАЙДЖАНО-ТАТАРСКИЕ СВЯЗИ В ОБЛАСТИ ПЕЧАТИВ НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ДО 1917 Г.)	№. 04 (52) стр. 136-142
ŞƏFAYƏT FƏRƏCOV, HİKMƏT ƏHMƏDOV: XIX ƏSRİN 90-CU İLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN ƏHALİNİN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ	№. 05 (53) səh. 175-179
LEYLİ HƏMİDOVA: XV ƏSRDƏ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN MƏDƏNİ İRSİ	№. 05 (53) səh. 180-185
EMA HƏSƏNOVA: ERMƏNİ TERRORU VƏ BU TERRORDA KİLSƏNİN ROLU	№. 05 (53) səh. 186-190
MƏHƏRRƏM ƏHMƏDOV: XƏZƏR XAQAQLIĞININ ETNİK MƏNŞƏYİ VƏ YARANMASI PROBLEMİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA	№. 05 (53) səh. 191-196
FİRDOVSİYYƏ ƏHMƏDOVA: SOVET RƏHBƏRLİYİNİN FEDERALİZM LAYİHƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN MÜQƏDDƏRATI	№. 06 (54) səh. 67-74
ASƏF HACIYEV: DƏRBƏND ƏHALİSİNİN XX ƏSRDƏ SAY DİNAMİKASI VƏ ETNİK TƏRKİBİ	№. 06 (54) səh. 75-82
ELÇİN VƏLİYEV: 1993-2003-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ HƏYATINDA ŞƏKİ ŞƏHƏRİNİN YERİ	№. 06 (54) səh. 83-86
HƏMİDƏ ƏHMƏDOVA: NATO-DA METODOLOJİ İNNOVASİYANIN ZƏMİNİ	№. 06 (54) səh. 87-92
ÜLKƏR MƏMMƏDZADƏ: İLHAM ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ TAP VƏ TANAP LAYİHƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	№. 06 (54) səh. 93-98
SƏİDƏ QULİYEVƏ: AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB RAYONLARININ ƏHALİSİNİN YAŞ TƏRKİBİ: UZUNÖMÜRLÜLÜK GÖSTƏRİCİLƏRİ (ƏHALİ SİYAHİYAALMA MATERIALLARINA ƏSASƏN)	№. 06 (54) səh. 99-106
GÜLNARƏ SƏDRƏDDİNOVA: AZƏRBAYCANDA MİQRASIYA MƏSƏLƏSİ (XX ƏSRİN SONU)	№. 06 (54) səh. 107-110

FƏLSƏFƏ

AZAD CƏFƏROV: TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ	№. 01 (49) səh. 10-13
FAİQ ƏLİYEV: MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ MİLLİ MARAQ VƏ DƏYƏR AMİLİ	№. 01 (49) səh. 42-45
NAZİM İSMAYİLOV, SEVDA YUSİFOVA: QLOBALİSTİKA VƏ İNSANIN BU DÜNYADAKI YERİ	№. 02 (50) səh. 18-20
CEYHUN ƏHMƏDOV: MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ	№. 02 (50) səh. 37-40
AZİZA AĞAEBƏ: ДИАЛОГ КУЛЬТУР: ВОСТОК – ЗАПАД	№. 02 (50) стр. 73-76
NƏRMİNƏ QASIMOVA: MİLLİ KİMLİK KONSEPSİYASI: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ	№. 03 (51) səh. 41-43
ФАИГ АЛИЕВ: ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА	№. 03 (51) стр. 48- 51
AYNURƏ ƏHMƏDOVA: YASPERS FƏLSƏFƏSİNDƏ ÜNSİYYƏT EKZİSTENSİYA KİMİ	№. 04 (52) səh. 148 -152
ФАИГ АЛИЕВ: МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА	№. 05 (53) стр. 170-174

SOSİOLOGİYA

MÖHÜBBƏT RƏSULOVA: İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	№. 02 (50) səh. 52-56
TARYEL MƏMMƏDOV: QƏRB ÖLKƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ STRATEGİYALARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİ	№. 03 (51) səh. 28-32
NİYAZ NİFTİYEV: MULTİKULTURAL MEDİA: AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN XALQLARIN MƏTBUATI	№. 04 (52) səh. 143-147
CEYRAN RƏHMƏTULLAYEVƏ: İNKİŞAF ETMİŞ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ BAXIMINDAN SOSİAL XİDMƏTƏ YENİ YANAŞMALAR	№. 05 (53) səh. 119-126

RƏNA QAFAROVA: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN MÜHÜM HƏDƏFLƏRİ	№. 06 (54) səh. 151-156
RƏŞAD MURADOV: SOSİAL SAHİBKARLIQ: MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ TARİXİ	№. 06 (54) səh. 157-161
RÜBABƏ ŞƏFİBƏYLİ: AZƏRBAYCANDA QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ GƏNCLƏRİN SOSİAL HƏYATA İNTEQRASIYASINDA ROLU	№. 06 (54) səh. 162-168

İQTİSADİYYAT

KAMAL İBRAHİMOV: BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ STRATEGİYASI	№. 01 (49) səh. 18-22
LALƏ MAHMUDOVA: DÖVLƏTİN İNNOVASIYA SİYASƏTİ VƏ İNNOVASIYA PROSESLƏRİNİN FORMALAŞMASINA STRATEJİ YANAŞMALAR	№. 01 (49) səh. 26-29
MANSUR MƏDƏTOV: İNSAN KAPİTALININ İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI	№. 01 (49) səh. 38-41
ATA BABAYEV: QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR BAXIMINDAN NEFT SAHƏSİNDƏ EKOLOJİ-İQTİSADİ SİSTEMİN FORMALAŞMASINA VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNƏ STRATEJİ YANAŞMALAR	№. 01 (49) səh. 46-49
GÜNEL MƏLİKLİ: NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURU MÜRƏKKƏB SİSTEM KİMİ	№. 02 (50) səh. 21- 24
ELNURƏ MƏMMƏDOVA: İNVESTİSIYA MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASI PROSESLƏRİNİN VƏ MEXANİZMLƏRİNİN MÜASİR ASPEKTLƏRİ	№. 02 (50) səh. 25-28
LALƏ MAHMUDOVA: STRATEJİ İNNOVASIYA PROSESLƏRİNİN VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİ	№. 02 (50) səh. 29-32
KAMAL İBRAHİMOV: QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN SOSİALİQTİSADİ ASPEKTLƏRİ	№. 02 (50) səh. 33-36
SAMİRƏ ALLAHVERDİYEVA: AZƏRBAYCANDA QEYRİ SEKTORUNUN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ	№. 02 (50) səh. 46-48
AYDAN NƏBİYEVA: AZƏRBAYCANIN SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MARKALAŞMA PROSESİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 02 (50) səh. 69 -72
SEYMUR ORUCOV, BƏXTİYAR NƏBİYEV: AZƏRBAYCANIN MİLLİ GEOSİYASİ FƏALİYYƏTİNİN MÜHÜM ELEMENTİ KİMİ İQTİSADİ SABİTLİK MƏSƏLƏLƏRİ	№. 03 (51) səh.36 -40
ŞƏFA ƏLİYEV: SUMQAYITIN SƏNAYE MƏRKƏZİ KİMİ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ XİDMƏTLƏR	№. 04 (52) səh. 68-72
ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA: SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSALIN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 04 (52) səh.73-77
НИГЯР РАГИМОВА: ВОПРОСЫ ВЗАИМОДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ И ЧАСТНОЙ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	№. 04 (52) сгр. 78 -82
İLQAR GÜLMƏMMƏDOV: STRATEJİ YOL XƏRİTƏLƏRİNƏ UYĞUN OLARAQ SƏNAYE PARKLARINDA İQTİSADİ ARTIM MƏSƏLƏLƏRİ	№. 04 (52) səh. 83-87
FARUQ ZİYADOV: QLOBAL MALİYYƏ ÇAĞIRIŞLARI ŞƏRAİTİNDƏ AQRAR-EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ İNVESTİSIYA MÜHİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ STRATEJİ YANAŞMALAR	№. 04 (52) səh. 88-92
RƏŞAD QARAYEV: KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA BİZNES MÜHİTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASININ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ	№. 04 (52) səh. 93- 97
ŞƏFA ƏLİYEV: SUMQAYITIN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ DÜNYA SƏVİYYƏSİNƏ QALDIRILMASINDA İLHAM ƏLİYEV MODELİ	№. 05 (53) səh. 127-133
LOĞMAN ABDULLAYEV: AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNİN STRATEJİ MƏSƏLƏLƏRİ	№. 05 (53) səh. 134-139

VAHİD ƏLİYEV: AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA SİSTEM ƏHƏMİYYƏTLİ BANKLARIN MULTİPLİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜHÜM ASPEKTLƏRİ	№. 05 (53) səh. 140-144
ƏLİHEYDƏR MAHMUDOV: AZƏRBAYCANDA TEXNOPARK İNSTİTUTUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI	№. 05 (53) səh. 145-149
MƏTLƏB MƏHƏRRƏMOV: SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 05 (53) səh. 150-154
MURAD SALMANOV: AZƏRBAYCANDA NEFTKİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ	№. 05 (53) səh. 155-159
AYDAN ZƏRBƏLİYEV: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA DÖVLƏT DƏSTƏYİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 05 (53) səh. 160-169
ATA BABAYEV: STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN İCRASI ŞƏRAİTİNDƏ NEFT SAHƏSİNDƏ EKOLOJİ-İQTİSADİ SİSTEMİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	№. 06 (54) səh.111-115
AKİF KƏRİMLİ: MÜASİR ŞƏRAİTDƏ NEFTKİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSALIN DƏYƏR ZƏNCİRİ ÜZRƏ MODELƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	№. 06 (54) səh.116-120
HƏMİD HÜSEYNZADƏ: QLOBAL ŞƏRAİTDƏ TEXNOPARKLARIN MALİYYƏ ASPEKTLƏRİNƏ STRATEJİ YANAŞMALAR	№. 06 (54) səh.121-125
NİHAD HÜSEYNOV: TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASININ STRATEJİ ASPEKTLƏRİ	№. 06 (54) səh.126-130
RÖVŞƏN BAYRAMOV: YÜKSƏK TEXNOLOGİYALI İSTEHSAL GÜCLƏRİNİN YARADILMASININ KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ	№. 06 (54) səh.131-135
АРЗУ ИБРАГИМОВА: ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ ПИЩЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ	№. 06 (54) стр.136-140
SEVDA MUSAYEVA: AZƏRBAYCANDA KLASTER İNSTİTUTUNUN İNKİŞAFININ STRATEJİ İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 06 (54) səh.141-145
XƏTAİ SALMANOV: DÖVLƏTİN MALİYYƏ NƏZARƏT SİSTEMİ	№. 06 (54) səh.146-150

HÜQUQ

YEGANƏ BAXŞIYEV: CƏNUBİ QAFQAZ ÖLKƏLƏRİNDƏ SU EHTİYATLARININ İNTEQRASİYALI İDARƏ EDİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ	№. 01 (49) səh. 60-64
AYSEL BAĞIROVA: XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ ABŞ-İN CƏNUBİ QAFQAZ MÜNAQİŞƏLƏRİNDƏ MARAQLARININ HÜQUQİ ƏSASLARI	№. 01 (49) səh. 73-76
СУРА ГУСЕЙНОВА: ВЫЗОВЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ	№. 02 (50) səh. 61-64
NURAN MƏMMƏDLİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA OMBUDSMAN İNSTİTUTU İLƏ QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARININ ƏMƏKDAŞLIĞI	№. 02 (50) səh. 65-68
SEVDA KƏRİMOVA: UŞAQ HÜQUQLARININ TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ	№. 05 (53) səh. 98-101

PEDAQOGİKA

MÜSLÜM NƏZƏROV: MÜASİR ALİ TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	№. 05 (53) səh. 113-118
--	-------------------------

Təsisçi:
“Kaspi MY” MMC

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
İman Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Mətbuat pr. 23M. Beynəlxalq Mətbuat Mərkəzi
Tel: (+994 12) 537 16 05
Faks: (+994 12) 537 16 05
E-poçt:
strategiya.az@mail.ru

Tiraj: 1000
Sifariş № 21

“Zərdabi Nəşr” 2019

Founder:
“Kaspi PD” MMC

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Iman Huseynov

Address of the editorial office:
Matbuat ave. 23M. International Press Centre

Tel: (+994 12) 537 16 05

Fax: (+994 12) 537 16 05

E-mail:
strategiya.az@mail.ru

Number of copies printed: 1000
Order № 21

“Zardabi Nashr” 2019